

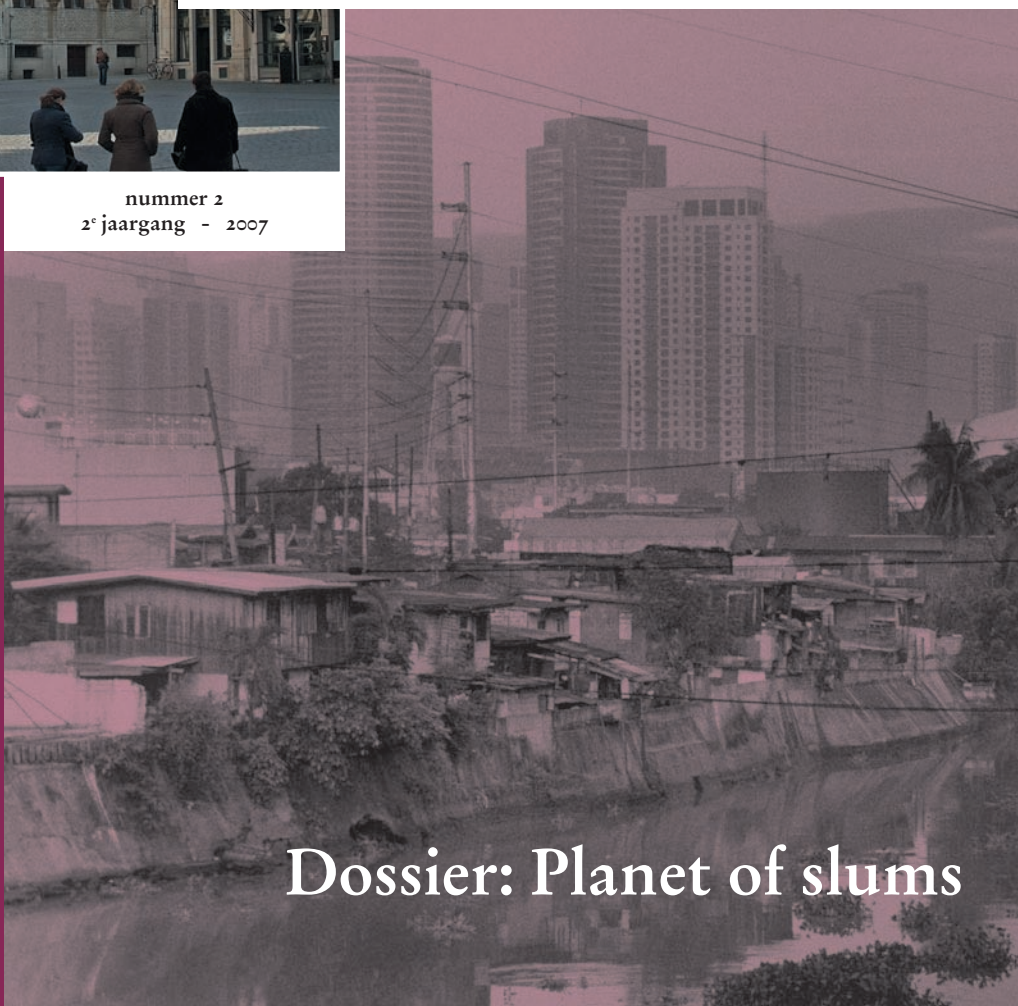

STADS

geschiedenis

nummer 2
2^e jaargang - 2007

Dossier: Planet of slums

Stadsgeschiedenis is een initiatief van het Centrum voor Stadsgeschiedenis van het departement Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Het wordt uitgegeven door Uitgeverij Verloren, Hilversum en verschijnt vooralsnog twee keer per jaar.

Redactiesecretariaat:

Bert De Munck

Universiteit Antwerpen, Centrum voor Stadsgeschiedenis

Prinsstraat 13, B-2000 Antwerpen

++ 32 (0)3 220 42 68

bert.demunck@ua.ac.be

Redactie:

Bruno Blondé (Universiteit Antwerpen), Marc Boone (Universiteit Gent), Bert De Munck (Universiteit Antwerpen, coördinator), Maarten F. Van Dijck (Universiteit Antwerpen, redactiesecretaris), Jan Hein Furnée (Universiteit van Amsterdam), Peter Stabel (Universiteit Antwerpen), Ed Taverne (RU-Groningen), Pieter Uyttenhove (Universiteit Gent), Wim Willems (Universiteit Leiden/Amsterdam).

Redactieraad:

Claire Billen (Université Libre de Bruxelles), Sophie De Schaepdrijver (Pennsylvania State University), Reindert Falkenburg (Universiteit Leiden), Pim Kooij (RU-Groningen), Clé Lesger (Universiteit van Amsterdam), Henk Meert† (KU-Leuven), Herman Pleij (Universiteit van Amsterdam), Marcel Smets (KU-Leuven), Hugo Soly (Vrije Universiteit Brussel), Frans Theuws (Universiteit van Amsterdam), Paul van de Laar (Erasmus Universiteit Rotterdam), Frans Verhaeghe (Vrije Universiteit Brussel), Jan Vranken (Universiteit Antwerpen), Michiel Wagenaar (Universiteit van Amsterdam).

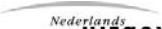
Uitgever, abonnementen & advertenties:

Uitgeverij Verloren BV

Torenlaan 25, NL-1211 JA Hilversum

tel. +31 (0) 35 6859856, fax +31 (0) 35 6859856

www.verloren.nl bestel@verloren.nl

**Nederlands
uitgeversverbond**
**Groep uitgevers voor
vak en wetenschap**

Prijzen:

Normaal abonnement per jaargang €30,- (buiten de Benelux €35,-)

Abonnement instellingen en instituten per jaargang €40,- (buiten de Benelux €45,-)

Studentenabonnement per jaargang €25,-

Losse nummers €20,- (excl. verzendkosten)

ISSN: 1872-0676

Omslagafbeeldingen:

Stadhuis Leuven, foto E. Dewaersegger; plattegrond Leiden; Sloppenwijk in Manilla, foto Tineke D'haese (Oxfam-Solidariteit).

Over *Stadsgeschiedenis*:

Stadsgeschiedenis biedt een breed forum voor interdisciplinaire wetenschappelijke discussies over steden en stedelijkheid. Het tijdschrift stelt zich open voor onderzoek waarin de historiciteit van de stad centraal staat en richt zich daarbij in eerste instantie op Noordwest-Europa – het huidige België, Nederland, Noord-Frankrijk en het Duitse Rijnland – vanwege het specifiek stedelijke karakter van dit gebied. De stad wordt gezien als een soort ‘actor’ in het historische proces. Zij is immers geen neutrale achtergrond, maar genereert specifieke intermenselijke relaties en stedelijke levenswijzen. Zij is niet alleen een fysieke ruimte, maar vormt ook een culturele en mentale houding en is het resultaat van bepaalde maatschappelijke percepties.

Inzendingen:

in een WORD-bestand naar
bert.demunck@ua.ac.be

Afbeeldingen dienen apart en rechtenvrij te worden aangeleverd. Dit kan in de vorm van glansfoto's of in digitale vorm. Digitale afbeeldingen dienen van voldoende kwaliteit te zijn: tenminste 300 dpi op het formaat waarop ze uiteindelijk zullen worden afgedrukt. Bij twijfel kan men contact opnemen met Uitgeverij Verloren, telefoon +31-35-6859856. De redactie poogt zorgvuldig om te gaan met auteursrechten. De gebruiken voor wat betreft overname van tekst en beeld in academische publicaties worden gevolgd. Wie desondanks meent in zijn rechten te zijn geschonden, richt zich tot de uitgever.

Stadsgeschiedenis dankt volgende personen voor hun medewerking:

Marnix Beyen, Wim Blockmans, Kristiaan Borret, Koos Bosma, Raymond Fagel, Ido de Haan, Michiel Dehaene, Len de Klerk, Hilde de Ridder-Symoens, Piet de Rooij, Erika Kuijpers, Leo Lucassen, Lieven Saerens, Louis Sicking, Hugo Soly, Pieter Spierenburg, Lieske Tibbe, Laura Van Aert en Cor Wagenaar.

Stadsgeschiedenis wordt uitgegeven met steun van de Universitaire Stichting.

‘Sie eens ’t verzwakte volk’¹

De bestrijding van pest in Antwerpen tijdens de vijftiende en de zestiende eeuw

Inleiding

Toen wetenschappers in oktober 2005 waarschuwden voor een dreigende pandemische uitbraak van de vogelpest, trokken overheden wereldwijd aan de alarmbel. Het inderhaast afgekondigde rampenplan voorzag in krachtige preventieve maatregelen en de systematische quarantaine van geïnfecteerde personen of gebieden.² De enorme schaal en kostprijs van dergelijke overheidsinterventies lijken enkel mogelijk in een hedendaagse, hoogtechnologische samenleving. Nochtans is aan de methodische aanpak van epidemische ziekten in essentie weinig veranderd sinds die voor het eerst werd uitgedacht tijdens de drie eeuwen waarin reccurante pestuitbraken Europa teisterden.³ Preventie en isolatie waren toen al het aarzelende antwoord op een weinig begrepen dreiging uit het Oosten. De evolutie die na het verdwijnen van de pest heeft plaatsgevonden, is er vooral een van graduele wijzigingen geweest. Preventie en isolatie hebben dus hun nut bewezen. Daarom stelt zich de vraag hoe het beleid tegen grootschalige epidemische ziekten tot stand is gekomen?

Een dergelijke invalshoek is geenszins nieuw. De Zwarte Dood heeft altijd tot de verbeelding gesproken en velen aan de schrijftafel gezet. Het is echter opvallend dat daarbij altijd veel aandacht is uitgegaan naar Noord-Italië, Engeland en Frankrijk. Het onderzoek naar de uitbouw van een pestbeleid – en naar de pest in het algemeen – in de Nederlanden daarentegen, heeft in het verleden nauwelijks belangstelling genoten. Reeds in 1950 constateerde Hans van Werveke de geringe interesse van de historische wetenschap voor de ziekte in de Lage Landen.⁴ Zijn bezorgdheid bleef lange tijd zonder gevolg en enkel geïsoleerde studies zoals die van Wim Blockmans, Jacques Charlier, Leo Noordegraaf en Gerrit Valk sneden het onderwerp aan.⁵ Erik Thoen en Isa-

1 Uit één van de acht ‘Vertooningen’ van R. Bontius, *Belegering en ontsetting der stadt Leyden. Geschied in den jare 1574. beginnende den 27. May, en eyndigende den 3. October daar aan volgende* (Amsterdam 1746) geciteerd in L. Noordegraaf en G. Valk, *De Gave Gods. De pest in Holland vanaf de late Middeleeuwen* (Bergen 1988) 79. Mijn dank aan Peter Stabel voor de begeleiding van zowel mijn licentiaatsverhandeling als dit artikel, dat daarop gebaseerd is. Daarnaast wil ik ook graag Bert De Munck, Leo van Dael en Jan De Meester bedanken voor hun opmerkingen en suggesties tijdens de voorbereiding van deze bijdrage.

2 ‘Richtlijn 2005/94/EG van de Raad van 20 december 2005 betreffende de communautaire maatregelen ter bestrijding van aviaire influenza en tot intrekking van Richtlijn 92/40/EEG’, *Publicatieblad van de Europese Unie*, 10 (2006) 16–65, 14 januari 2006, http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/nl/oj/2006/l_010/l_01020060114_nlo0160065.pdf (13 februari 2007).

3 De pest kwam ongeveer drie eeuwen voor in de Nederlanden, van 1349 tot 1669.

4 Een eerste keer gesuggereerd in H. Van Werveke, ‘De Zwarte Dood in de Zuidelijke Nederlanden (1349–1351)’, *Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren*, 12:3 (1950) 3–28, 8. Herhaald en veel scherper gesteld in H. Van Werveke, ‘La mortalité catastrophique en Flandre au XVIe siècle’, *Congrès et colloques de l’université de Liège*, 33 (1965) 457–464.

5 W.P. Blockmans, ‘The social and economic effects of plague in the Low Countries, 1349–1500’ *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, 58 (1980) 833–863; J. Charlier, *La peste à Bruxelles de 1667 à 1669 et ses conséquences démographiques* (Brussel 1969); Noordegraaf en Valk, *De Gave Gods*.

belle Devos ijverden in hun bijdrage tot een vrij eclectisch samengestelde uitgave, naar aanleiding van het vierde symposium van de geschiedenis der geneeskundige wetenschappen, opnieuw voor meer (en ook meer synthetiserend) onderzoek.⁶ Dit artikel zoekt aansluiting bij een dergelijk initiatief en wil nagaan op basis van welke ideeën en motieven laatmiddeleeuwse en vroegmoderne overheden een beleid uittekenden ter bestrijding van de ziekte.

Onderzoek naar het pestbeleid in de Nederlanden is vanzelfsprekend niet enkel interessant omdat dit in het verleden grotendeels over het hoofd is gezien. De economische uitstraling, de hoge bevolkingsdichtheid en het goed uitgebouwde netwerk van steden maakten de regio bijzonder kwetsbaar voor epidemieën. Stedelijkheid en mobiliteit golden als belangrijke factoren in de epidemiologie van de pest en dus waren regio's met intensieve stadsnetwerken de onvrijwillige pioniers in de uitbouw van een doelbewust beleid.⁷ Er bestond echter een markant verschil in de manier waarop dat beleid in de twee sterkst geürbaniseerde gebieden van Europa, Noord-Italië en de Nederlanden, ontwikkeld werd. Terwijl een stad als Milaan al bij de eerste ziektegolven overging tot drastische maatregelen, bleven overheden in de Nederlanden lange tijd passief toekijken. Pas vanaf de vroege zeventiende eeuw werd de aanpak van 'pestilentie' in beide regio's op min of meer gelijke wijze georganiseerd. In feite hadden de Nederlandse stedelijke autoriteiten tegen het einde van de zestiende eeuw hun enorme achterstand ingelopen, maar de adaptatie van het Italiaanse systeem was erg moeizaam verlopen. Waar en wanneer hadden de stadsbesturen in de Lage Landen een andere weg ingeslagen? Waarom werd er in onze contreien niet van bij aanvang met dezelfde snelheid en ambitie opgetreden als in het Zuiden?

Het antwoord daarop is niet eenduidig en raakt aan de eigenlijke vraagstelling van dit artikel. Het is de bedoeling om de keuzes van stedelijke overheden te duiden vanuit de wisselwerking tussen de verschuivingen in de perceptie van de oorzaken van de ziekte, de weerslag daarvan op hun pogingen om ziekte en afval in de publieke ruimte te bekampen en het heersende sociaal-economische klimaat. Deze bijdrage wil dus geen chronologisch en exhaustief overzicht bieden van de aanpak van epidemische ziekten in de Lage Landen. Wel wordt getracht om de mechanismen bloot te leggen die een Antwerps 'pestbeleid' hebben beïnvloed en gestuurd. Dit beleid kreeg grotendeels vorm in 126 normatieve verordeningen die het stadsbestuur uitvaardigde tussen 1454 (wanneer 'pestilencien' voor het eerst opdoken in de gebodenboeken) en het einde van de zestiende eeuw. Die werden, samen met andere pestgerelateerde ambtelijke documenten, uitgegeven in een bronnenrepertorium van A.F.C. Van Schevensteen.⁸ Zijn pu-

6 E. Thoen en I. Devos, 'Pest in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en de Moderne Tijden. Een Status quaestionis over de ziekte in haar sociaal-economische context', in: *De pest in de Nederlanden. Medisch-historische beschouwingen 650 jaar na de Zwarte Dood* (Brussel 1999) 19-44, 19.

7 De epidemiologie van de pest, en vooral het belang daarin van de aanwezigheid van ratten in dichte bevolkingsconcentraties, is sedert enkele jaren het onderwerp van een complex debat. Sommige auteurs voeren nieuw bewijsmateriaal aan dat niet strookt met de honderd jaar oude 'rattenthese' die er steeds van uit is gegaan dat de pest uit het verleden dezelfde is als de moderne bubonische pest, zoals die nog voorkomt in Centraal-Azië, Zwart-Afrika en Noord-Amerika. Een overzicht van deze discussie is te vinden in W. Dupont, 'Aengaende 't cureren van de peste'. *Pest en pestbeleid in Antwerpen tijdens de vijftiende en de zestiende eeuw*, onuitgegeven licentiaatverhandeling Universiteit Antwerpen (Antwerpen 2006) 2-27.

8 A.F.C. Van Schevensteen, *Documents pour servir à l'étude des maladies pestilentielles dans le marquisat d'Anvers jusqu'à la chute de l'Ancien Régime* (Brussel 1931-1932), 2v. Daarin zijn ondermeer alle bronnen uit de Privilegieka-

blicatie is totnogtoe niet geheel onbenut gebleven, maar het gebruik ervan bleef beperkt tot niet veel meer dan een voetnoot of een vrijblijvende selectie. Ondanks de beperkingen van het werken met normatief materiaal, laat de lezing en herlezing van de bronnen die er in aan bod komen toe om een patroon te traceren in de legislatieve activiteit van de stedelijke overheden.

Stadsgeboden behelzen een breed gamma aan normerende richtlijnen over economie, financiën, defensie, openbare werken, brandveiligheid, administratie en de publieke gezondheid.⁹ Vooral dat laatste aspect is hier relevant, maar de verschillende domeinen overlappen elkaar in de praktijk voortdurend. Hoezeer wij ook geneigd zijn bij beleidsvorming te denken in termen van duidelijk afgelijnde bevoegdheden voor verschillende bestuurlijke instanties, in de late middeleeuwen was de bestrijding van epidemische ziekten ingebed in een breed amalgaam van decreten. De term 'pestbeleid' moet dan ook steeds begrepen worden als de retrospectieve poging om specifieke maatregelen te isoleren binnen dit groter geheel.

Precies omdat de pestordonnanties onlosmakelijk verbonden zijn met de historische context waarin ze tot stand kwamen, volstaat het niet om concrete verordeningen nenschikkend aan bod te laten komen. Daarom probeer ik in wat volgt eerst de verschillende denkbeelden te omschrijven waarmee men de ziekte verklaarde en die betrekken boden in tijden van nood. Vervolgens komt de verwevenheid van Antwerpse pestdecreten met een ouder hygiënisch beleid en streven naar zindelijkheid in de openbare ruimte aan bod. Een derde deel verkent de mogelijkheid dat het Antwerpse stadsbestuur misschien evenzeer disciplinerende ambities koesterde met de uitvaardiging van steeds strengere voorschriften. Tenslotte licht ik pestmaatregelen uit een ruimer kluwen van maatschappelijke processen vanuit de vraag of ziektebestrijding daar integraal deel van uitmaakte en of het er zelf een katalyserend effect op gehad kan hebben.

Zoeken naar oorzaken: naar een rationeel concept van besmetting

De grote pandemieën van de veertiende en de vroege vijftiende eeuw decimeerden de Europese bevolking. Vooral de Zwarte Dood (1347-1351), waarin een derde tot de helft van de populatie het leven liet, werd door de Kerk aan ontredderde tijdgenoten uitgelegd als een ware gesel Gods.¹⁰ Wie overbleef verwachtte zich aan het nakende einde der tijden en de komst van de antichrist. Maar de wereld verging niet en de pest luwde telkens opnieuw. De eschatologische verklaring voor de ziekte was dus al snel aan herziening toe en na de cataclysmen van de veertiende eeuw verschoof de klemtoon in de gepostuleerde oorzaken van pest. De wijzigende verklaringen hadden ingrijpende gevolgen voor het al dan niet bestrijden van de ziekte en de manier waarop men dat zou

mer, nummers 913-918, van het Stadsarchief (verder SAA) van Antwerpen opgenomen die betrekking hebben op infectieuze ziekten.

⁹ B.C.M. Jacobs, 'La législation communale de Bois-le-Duc', in: J.-M. Cauchies en E. Bousmar (red.), *Faire bans, edictes et statutz*: *Légiférer dans la ville médiévale. Sources, objets et acteurs de l'activité législative communale en occident, ca. 1200-1500*. Actes du colloque international tenu à Bruxelles les 17-20 novembre 1999 (Brussel 2001) 241-262, 459.

¹⁰ In bepaalde delen van de Nederlanden, vooral in Brabant, bleef de mortaliteit tijdens de eerste pandemie (1349-1351) lager dan het gemiddelde. Net daarom echter, bezweken er relatief meer mensen tijdens de recurrente epidemieën van de late veertiende en vroege vijftiende eeuw. Voor dit fenomeen is geen afdoende verklaring geformuleerd sinds Wim Blockmans het signaleerde in een gezaghebbend artikel uit 1980. W.P. Blockmans, 'The social and economic effects of plague', 861-862.

Afbeelding 1: Een vrouw omklemt angstig haar kind en een man verzucht mismoedig wanneer de pest een nieuw slachtoffer maakt in de stad. Ondanks het frequente voorkomen van de pest in de Nederlanden, bleven uitbraken steeds een periode van angst en onzekerheid. Everaert van Orley, Retabel van het leven van de H. Rochus in 12 panelen, 1517, Sint Jacobskerk Antwerpen, olieverf op paneel (detail) (foto: Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium. Copyright IRPA-KIK, Brussel).

aanpakken. Een drietal sleutelbegrippen laten toe om de etiologische en epidemiologische conceptualisering in het Antwerpse pestbeleid te accentueren: de straffe Gods, het miasma en de besmettingsidee. Vernieuwende theoretische verklaringswijzen sijpelden weliswaar maar gaandeweg door in de praktijk. Het gaat dan ook allerm minst om een strikt af te bakenen chronologische fasering. Wel valt in de taal van de opeenvolgende verordeningen een permanente contaminatie van verschillende ziekteconcepten te bespeuren.

Aanvankelijk ontsnapte de zoektocht naar de oorzaken van de Zwarte Dood nooit aan de alomvattende eenvoud van de christelijke *alpha et omega*. De pest was een straffe Gods maar de verantwoordelijkheid berustte bij de zondige mens.¹¹ Dat impliceerde een dwingende oproep tot actie: schuldbesef, berouw en bekering moesten leiden tot een deugdelijker leven.¹² Deze christelijke lezing zou cruciaal blijken voor de latere ont-

11 J. Delumeau, *La peur en Occident (14e-18e siècles): une cité assiégée* (Parijs 1978) 129; P. Slack, 'Responses to plague in Early Modern Europe. The implications of public health', *Social research*, 55 (1988) 433-453, 436-438.

12 Slack, 'Responses to plague', 438.

wikkeling van het pestbeleid en verschildte radicaal van, bijvoorbeeld, de islamitische interpretatie. Voor moslims onderwierp iemand die bezweek aan pest, zich immers aan de wil van God als een vorm van het martelaarschap.¹³ Om die reden namen muzelmaanse autoriteiten voor de negentiende eeuw – 150 jaar nadat de pest in christelijk Europa was verdwenen – nooit initiatieven ter bestrijding van de ziekte, met dramatisch hoge mortaliteitscijfers als gevolg.¹⁴

In Antwerpen werd tijdens herhaalde processies geappelleerd aan de goddelijke clementie. Voor de pestjaren¹⁵ zijn tweeëndertig vermeldingen van processies en omme-gangen, geheel of grotendeels gewijd aan de bescherming tegen ziekten, terug te vinden in de ordonnantieboeken.¹⁶ De Kerk kanaliseerde daarmee angst en onzekerheid in gebed en boete, en bood een stichtende uitleg voor het onheil. Sedert de eerste pandemie circuleerden er aan medische faculteiten echter al meer praktijkgerichte trakaten. Hoewel daarin de goddelijke oorsprong in essentie amper in vraag werd gesteld, reduceerde men de rol ervan tot die van 'Onbewogen Beweging'. Hij bepaalde de astrologische constellaties (en bewegingen) die op hun beurt de meer profane oorzaken vormden van alle potentiële aardse processen van ontstaan en vergaan en dus ook van calamiteiten zoals aardbevingen, overstromingen en ... ziekten.¹⁷

Dit wereldser uitgangspunt zette de deur open voor andere, nog meer profane, verklaringsmodellen zoals de invloedrijke theorie van het miasma. Dit concept berustte op een intuïtief maar gezaghebbend principe, ontleend aan de aristotelische associatie tussen stank, fermentatieprocessen, ontbinding en ontaarding. Men veronderstelde dat diverse natuurrampen een kwalitatieve degeneratie van de lucht teweegbrachten, wat resulteerde in een verdorven walm. Volgens de Galenische principes van de antieke geneeskunde verstoorde die walm het evenwicht van de humorensappen en veroorzaakte hij zo 'pestilencie'.¹⁸ Het verband tussen stank en ziekte bestond niet enkel als abstract concept maar ook als sociale realiteit, gezien de hygiënische omstandigheden in

13 Omtrent deze problematiek, zie M. Dols, 'The comparative communal responses to the Black Death in Muslim and Christian societies', *Viator*, 5 (1974) 269-287; M. Dols, *The Black Death in the Middle East* (Princeton 1997).

14 W. Naphy en A. Spicer, *The Black Death. A history of plagues, 1347-1730* (Stroud 2001) 166-167.

15 Op basis van normatieve bronnen heb ik, onder strikt voorbehoud, een lijst opgesteld met pestjaren voor Antwerpen waarin het onderscheid wordt gemaakt tussen jaren waarin heel waarschijnlijk pest aanwezig was in de stad en jaren waarin de bronnen enkel een beperkte endemische aanwezigheid doen vermoeden (gecursiveerd). Zie Dupont, 'Aengaende 't cureren', 60-70.

Pestuitbraken in Antwerpen tijdens de vijftiende en de zestiende eeuw

1439	1489	1515	1532	1553	1565	1578	1585	1593
1454	1490	1516	1534	1554	1568	1579	1586	1594
1473	1492	1518	1543	1555	1571	1580	1588	1595
1484	1504	1525	1546	1556	1572	1581	1589	1596
1485	1512	1529	1547	1557	1575	1582	1590	1597
1487	1513	1530	1549	1558	1576	1583	1591	1599
1488	1514	1531	1551	1562	1577	1584	1592	

16 SAA, Privilegiekamer (verder Pk), Ord A. 1489-1539, f° 46v° (06-04-1510), Van Schevensteen, *Documents*, v.1, 18 (12-05-1515), 22 (23-10-1518 en 02-11-1524), 23 (25-09-1529, 12-10-1529 en 16-10-1529), 24 (14-05-1530), 25 (27-09-1530, 08-11-1530 en 24-06-1531), 27 (28-09-1532, 26-10-1532, 10-04-1533 en 25-09-1533), 32 (23-09-1536, 24-07-1537 en 18-05-1538), 33 (27-07-1540 en 11-09-1540), 36 (25-09-1546), 40 (21-07-1551), 73 (05-02-1558), 75 (14-07-1562), 79 (28-09-1568), 98 (04-08-1571) en 202-203 (28-10-1585).

17 J. Arrizabalaga, 'Facing the Black Death. Perceptions and reactions of university medical practitioners', in: L. García-Ballester (red.), *Practical medicine from Salerno to the Black Death* (Cambridge 1994) 237-288, 249.

18 *Ibidem*, 245.

Afbeelding 2: De ervaring van een alomtegenwoordige stank, ook gegenereerd door de ziekte zelf, deed het idee groeien dat pest besmettelijk was. Omstaanders hielden bij het bezoeken van een pest-zieke angstvallig een doek of hand voor de mond. Everaert van Orley, Retabel van het leven van de H. Rochus in 12 panelen, 1517, Sint Jacobskerk Antwerpen, olieverf op paneel (detail) (foto: Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, copyright IRPA-KIK, Brussel).

de laatmiddeleeuwse stad. Uitwerpselen, slagersafval en krenge van dieren liet men op straat achter of eindigden in rivieren en sloten. Leerlooierijen en schoorstenen spuwden misselijkmakende rook terwijl varkens, honden en pluimvee het straatbeeld beheersten.¹⁹ Stank vormde een vast onderdeel van de dagelijkse omgeving.²⁰ Niemand betwijfelde het potentiële gevaar van ontbindende organische resten, al kon men geen duidelijke verklaring voorleggen.²¹ De miasmatheorie bood ook nieuwe mogelijkheden. Geleerden waren door de alchemie en de overlevering uit de Oudheid bekend met een specifieke vorm van bederf, namelijk gisting. Hierbij trad ook een kwalitatieve verandering van de lucht op. Het belang van dit proces lag echter in het feit dat het door de mens kon worden beheerst. Bier- en wijnproductie waren slechts bescheiden voorbeelden, maar de successen van gecontroleerde fermentatie leidden gaandeweg tot een natuurfilosofisch optimisme.²²

In de loop van de vijftiende en de zestiende eeuw werd de pest endemisch in West-Europa. De jarenlange ervaring met het cyclische patroon van uitbraken leerde dat de ziekte misschien wel overdraagbaar was en bovendien dat velen ervan herstelden.²³ De vaststelling dat in eenzelfde buurt sommigen gespaard bleven, noopte tot de aanpassing van de vage miasmatheorie. Die werd concreter gemaakt door, naast de van oudsher gevaarlijk geachte zuiderwinden, elke stankhaard als bedreiging voor de gezondheid te beschouwen, hoe klein ook. Daarom verbood het stadsbestuur in 1552 aan beenhouwers

¹⁹ Voor een uitgebreidere schets van de hygiënische situatie in Antwerpen in deze periode, zie P. Poulussen, *Van burenlast tot milieuhinder. Het stedelijk leefmilieu, 1500-1800* (Antwerpen 1987).

²⁰ Arlette Higounet-Nadal wees al op de spanning tussen de beschikbaarheid van zuiver drinkwater, de afvoer van afval en het gesloten karakter van de ommuurde stad. Zie A. Higounet-Nadal, 'Hygiène, salubrité, pollutions au moyen âge. L'exemple de Parigieux', *Annales de démographie historique*, (1975) 81-92.

²¹ Delumeau, *La peur en Occident*, 131.

²² Arrizabalaga, 'Facing the Black Death', 257-258.

²³ Daarnaast had men ook ervaring met courante aandoeningen zoals griep. S.K. Cohn Jr., *The Black Death transformed. Disease and culture in Early Renaissance Europe* (Londen 2003) 241.

en pasteitjesverkopers om hun slacht- en vleesafval nog op straat te dumpen, ‘mits den groo[te]n onverdraechelicke stanck [...] den welcken oick vele corruptie causeert in den vleesche daer omtrent inden husye hangende ende oyck seer quade lochten maect, daer bij geschapen waren [...] pesten ende andere contagieuse sieckten’.²⁴ Allerhande maatregelen moesten ook de stank van rottende menselijke resten neutraliseren. Bij het begraven van slachtoffers van de pest moest de juiste diepte worden gerespecteerd. De grafdelvers kregen de opdracht putten van vier tot vijf voet uit te spitten, zodat de stank niet bovengronds te ruiken zou zijn.²⁵ Bovendien werden voor de zekerheid twee emmers gebluste kalk uitgestrooid over de kist ‘op dat het lichaem te eer geconsumeert oft verteert worde [...] egheen corruptie en maecke’.²⁶ Steeds meer gold ook de geur van zieken, het etter en bloed uit hun ingesneden pestbuilen als een risico. Daarvan getuigt een ordonnantie van 9 augustus 1575, die eiste dat men voortaan moest voorzien in een kamer die de pestpastroors in staat stelde ‘met min peryckeke van infectie van haeren persoon, de selven siecken biechte te hooren [ende] de sacramenten hen administreren’.²⁷

Stapsgewijs moest de universele miasmatheorie dus, zowel in theorie als in praktijk, de baan ruimen voor het onderkennen van een min of meer direct overdraagbare besmetting.²⁸ Hoewel de idee van onmiddellijk overdraagbare besmetting in de huidige zin pas in 1546 in Girolamo Fracastoro’s *De morbis contagiosis* ten tonele verscheen, leefde het begrip met wisselende inhouden al sinds 1348 in pesttraktaten. Besmetting kon men voorkomen. Er was dus nog meer reden tot optimisme.²⁹ Desondanks belandde zowel de medische theorie als praxis in een impasse. Tot op het einde van het Ancien Regime bleef het hele wezen van de geneeskunde immers doordrongen van Galenische opvattingen.³⁰ Die legden sterker de klemtoon op een welriekende atmosfeer dan op het gevaar van nabijheid of aanraking. Veel van de voorgeschreven behandelingswijzen waren zinloos, zoniet gevaarlijk.³¹ Voor het uiteindelijke succes in de bestrijding van pest brachten die dan ook geen zoden aan de dijk.³² Dat de pest uiteindelijk toch werd teruggedrongen blijft bijgevolg enigszins merkwaardig, maar ook Leo Noordegraaf en Gerrit Valk geloofden dat ‘[h]oe vaak in de aanbevelingen de plank

24 SAA, Pk, Ord B. 1539-1564, f° 157v° (23-12-1552). Mijn dank aan de redactie om me te wijzen op een leesfout.

25 Van Schevensteen, *Documents*, v.1, 223-249 (28-08-1597).

26 Van Schevensteen, *Documents*, v.1, 81-98 (03-08-1571).

27 Van Schevensteen, *Documents*, v.1, 137-139 (09-08-1575).

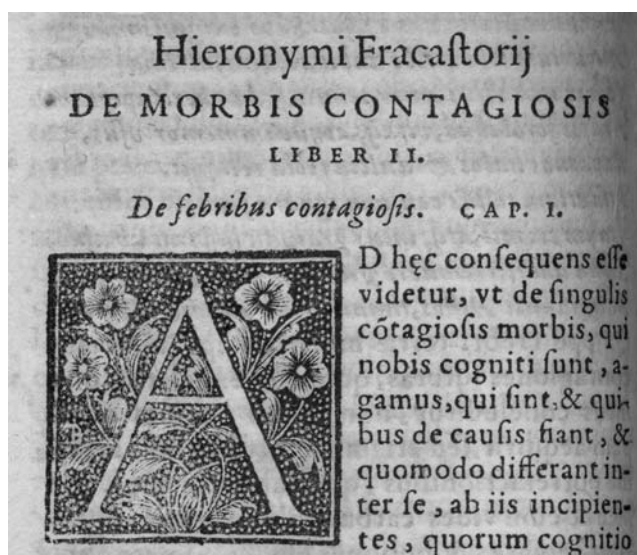
28 Ik hoed mij er opnieuw voor om uitspraken te doen over de problematische identiteit, epidemiologie en pathologie van de eigenlijke bacil die destijds aan het werk was. Zie noot 6.

29 J. Henderson, ‘Epidemics in Renaissance Florence: medical theory and government response’, in: N. Bulst en R. Delort (red.), *Maladies et société (XIIe-XVIIIe siècle). Actes du colloque de Bielefeld* (Parijs 1989) 169-170.

30 Voor een uitvoeriger behandeling van de Galenische humoreneleer inzake pest, zie E. Lacroix, ‘Vergelijkende studie van de opvattingen omtrent de oorzaken, ziektemechanismen en therapieën van pest op basis van de pesttraktaten van de medische faculteit te Parijs (1348-1349), van Joannes de Vesalia (na 1454) en van Thomas Montanus (1669)’, in: *De pest in de Nederlanden*, 249-253; J. Lemli, ‘Vergelijkende studie van de geneesmiddelen aangewend in de pestbestrijding op basis van de medische faculteit van Parijs (1348-1349), van Joannes de Vesalia (na 1454) en van Thomas Montanus (1669)’, in: *De pest in de Nederlanden*, 276-280; Arrizabalaga, ‘Facing the Black Death’, 274-285. Robert Gottfried vergeleek de curricula van de medische faculteiten van Oxford en Cambridge en kwam tot de vaststelling dat die tussen 1200 en 1550 haast ongewijzigd bleven. Zie R.S. Gottfried, ‘Plague, public health and medicine in Late Medieval England’, in: Bulst en Delort, *Maladies et société*, 337-365, 360.

31 Lemli, ‘Vergelijkende studie’, 287-288

32 In het geval van moderne bubonische pest zou de besmetting immers complex en indirect gebeurd zijn via besmette vlooiën en ratten. Wat uiteindelijk wel heeft gezorgd voor het verdwijnen van de ziekte is tot op heden niet uitgeklaard.

Afbeelding 3: Hoewel medici het 'besmettingsconcept' al vanaf de eerste epidemieën permanent (her)formuleerden, wordt Girolamo Fracastoro's werk uit 1546 steeds genoemd als het eerste waarin rechtstreekse overdraagbaarheid voor het eerst onderkend is geweest. Girolamo Fracastoro, *Operum pars prior (et pars posterior) philosophica & medica ...*, Lugduni: apud Franciscum Fabruni, 1591 (detail), 138 (foto: Rare Books and Special Collections, University of Sydney Library).

ook werd misgeslagen', de 'geleidelijke wending van het gezicht naar de wereld essentieel geweest' is voor de uitbouw van een pragmatisch pestbeleid.³³

Naar een pragmatischer pestbeleid: de aansluiting bij een sanitaire traditie

De eerste praktische adviezen bedacht men niet in het stadhuis, maar waren te lezen in druk gekopieerde medische manuscripten die na het midden van de vijftiende eeuw snel ter perse werden gebracht. De vernieuwende vertogen over de oorzaken van pest drongen in Antwerpen slechts druppelsgewijs door, maar gaandeweg ontstond een mank lopend interpretatief systeem dat men, al naargelang de mogelijkheden van het stadsbestuur, probeerde om te zetten in concrete actie. Hoe traag ook, het pestbeleid kwam tot stand dankzij de creatieve inspanningen van universitaire medici en vormde de synthese van theorievorming en drie eeuwen van ondergaan en ondernemen.

In een invloedrijk artikel van 1989 suggereerde Robert S. Gottfried dat het concept van openbare hygiëne en de gezondheidszorg in Engeland pas tot ontwikkeling kwam met de crisis van de late middeleeuwen en voornamelijk na de komst van de pest.³⁴ Na het doornemen van de hygiënische verordeningen en de pestmaatregelen lijkt een dergelijke stelling, tenminste voor Antwerpen, moeilijk houdbaar. Milieumaatregelen werden met grote regelmaat uitgevaardigd sinds de dertiende eeuw.³⁵ Onder meer Mary Lindemann heeft aangetoond hoe de hygiënische situatie in een groeiende stad de autoriteiten van oudsher confronteerde met de nood aan sanitaire initiatieven.³⁶ Peter Poulussen wees zelfs op een ontluikend milieubewustzijn in de traditionele maatregelen ter

³³ Noordegraaf en Valk, *De Gave Gods*, 183.

³⁴ Gottfried, 'Plague, public health and medicine' 348-358.

³⁵ R. Tijs, 'Enkele aantekeningen over bouwhygiënische verordeningen te Antwerpen voor de 16de-18de eeuwse stad en haar bevolking', in: P. Maclot en W. Poittier (red.), *'n Propere tijd!? (On)leefbaar Antwerpen thuis en op straat (1500-1800)* (Antwerpen 1988) 11-21, 15.

³⁶ M. Lindemann, *Medicine and society in Early Modern Europe* (Cambridge 1999) 158; Poulussen, *Van burenlust tot milieuhinder*, 149-150.

verbetering van het leefmilieu.³⁷ Het hygiënische beleid kende aanvankelijk dus duidelijk een eigen dynamiek, los van de pestmaatregelen.

Zo koppelde het stadsbestuur, altijd op zoek naar nieuwe bronnen van inkomsten, het nuttige aan het noodzakelijke door in de loop van de vijftiende eeuw de afvalomhaling te verpachten.³⁸ Talrijke verordeningen waren er in de eerste plaats op gericht om de stedelingen zelf te dwingen de wegen en stegen schoon te houden.³⁹ Veel aandacht ging ook naar het onderhoud van het netwerk van straatgoten en open riolen, waarmee Antwerpen lange tijd was dooraderd.⁴⁰ Men loosde huishoudelijk en ambachtelijk afval namelijk massaal in de waterlopen waarvan het vervuilde water hinderlijk stonk.⁴¹ Er verschenen talloze geboden om het sluikestorten in te dijken en de drinkwaterputten te beschermen.⁴² Omdat het niet mocht baten, eiste het stadsbestuur regelmatig de collectieve participatie van de inwoners om afval te ruimen en dichtgeslibde sloten te dreggen.⁴³ Het kwam tenslotte iedereen ten goede.

Het is moeilijk te achterhalen of het al dan niet bewust gebeurde, maar de nadruk op profanere theorieën over oorzaak en verspreiding maakte het bestrijden van de ziekte erg compatibel met een bredere hygiënische politiek. Zoals gebruikelijk was voor ordonnanties, ontleenden ook de pestmaatregelen hun legitimiteit aan hun openbaar nut. Zij wettigden zichzelf ‘ten eynde dese stadt ende d’ingesetene der selver [...] gepreserveert mach worden van der haestiger zieckten ende pestilentiën’.⁴⁴ Zowel pestgerelateerde als hygiënische verordeningen stonden met andere woorden ten dienste van stad en stedeling; van het *bien commun*. Tegelijk bleven pestmaatregelen gedeeltelijk vertrouwen op de ‘Gracien Godts’, zodat het de sanitaire reglementen ook niet aan morele autoriteit ontbrak. De oorzaak van de ziekte voerde men in essentie steeds terug op een straffende God en de obligatoire deelname aan processies werd gemotiveerd met verdoken morele imperatieven. Zo eiste men dat iedereen ‘hem vuege tamelick en devotelijk mede te gane’ in de omgangen.⁴⁵

Voor zover er dus sprake kan zijn van een afzonderlijk pestbeleid, ontstond dit door de integratie van moraliserende vertogen over de oorzaken van pest in een sanitaire traditie. Tot de late vijftiende eeuw werden doorgaans aparte ordonnanties uitgevaardigd voor de indijking van pest en de netheid van de openbare ruimte, maar beide categorieën versmolten gaandeweg tot geijkte onderdelen van ééngemaakte bevelschriften over hy-

37 Poulussen, *Van burenlust tot milieuhinder*, 150.

38 SAA, Pk, Ord Abis. 1439-1496, f° 1 (13-02-1440), 4v° (s.d.), 23v° (08-01-1453), 37 (17-02-1457), 55v° (18-03-1477), 57 (21-07-1477), 75 (24-12-1483), 80 (21-05-1485) en 86v° (01-02-1488).

39 Zie o.a. SAA, Pk, Ord Abis. 1439-1496, f° 2v° (28-02-1443), 25v° (01-06-1454), 43v° (14-01-1463), 46v° (31-07-1471), 48v° (03-03-1473), 49 (19-07-1473 en 08-08-1473), 54 (12-02-1476), 55 (15-09-1476 en 27-01-1477), 55v° (18-03-1477), 57 (14-07-1477), 75 (24-12-1483) en 90 (12-01-1489).

40 Poulussen, *Van burenlust tot milieuhinder*, 49.

41 P. Maclot, ‘De afvoer van het vast afval en van de gebruikswaters binnen het traditionele Antwerpse woonhuis (1500-1800)’, in: Maclot en Poitier, *‘n Propere tijd!?’*, 121-152, 126.

42 Maatregelen om deze illegale stortingen te bekampen zijn o.a. te vinden in SAA, Pk, Ord Abis. 1439-1496, f° 2v° (28-02-1443), 3v° (27-07-1443), 25v° (01-06-1454), 37v° (17-02-1457), 40 (12-05-1459), 43 (17-10-1461), 61v° (31-03-1479), 67 (17-07-1481) en 74 (17-10-1584).

43 SAA, Pk, Ord Abis. 1439-1496, f° 2v° (28-02-1443), 25v° (01-06-1454), 41 (21-07-1459), 46v° (31-07-1471), 48v° (03-03-1473), 49 (19-07-1473 en 05-08-1473), 54 (12-02-1476), 55 (15-09-1476), 55v° (18-03-1477), 57 (14-07-1477), 75 (24-12-1483), 86 (01-02-1488), 90 (12-01-1489), 92 (14-10-1489) en 100v° (06-08-1492).

44 Van Schevensteen, *Documents*, v.1, 16-18 (12-05-1513).

45 Van Schevensteen, *Documents*, v.1, 18 (12-05-1515).

Afbeelding 4: In opdracht van het stadsbestuur verzorgde de Kerk het zielenheil en de bijstand van de zieken. Zwartzusters en Cellebroeders waren belast met het organiseren van de opvang van pestlijders, en met het transport en de begraving van de doden. Everaert van Orley, Retabel van het leven van de H. Rochus in 12 panelen, 1517, *Sint Jacobskerk Antwerpen*, olieverf op paneel (detail). Foto: Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium. Copyright IRPA-KIK, Brussel.

giëne en ziekte tijdens de vroege zestiende eeuw. Onder andere in 1454, 1473, 1484, 1489, 1490 en 1492 proclameerden verordeningen dat zieken slechts een beperkt deel van de Kerk in mochten, dat aan hun huizen strobussels moesten worden gehangen en dat hun winkels gesloten dienden te blijven.⁴⁶ Waar pestmaatregelen daarvoor voornamelijk gericht waren op detectie en signalisatie van uitbraken en slachtoffers, werden ze met de ordonnantie van 3 september 1513 verankerd in een hygiënisch beleid dat zich voortaan expliciet de bestrijding van de pest tot doel stelde. Vier van de veertien artikelen waren gericht op het reinigen van goten, de afvoer van afval, de verluchting van besmette huizen, het verbod om varkens te houden in de binnenstad en om ze zomaar overal hun behoefte te laten doen.⁴⁷

Het pestgevaar gaf ook aanleiding tot nieuwe en indringende bevelschriften en maakte van de publieke hygiëne een persoonlijke opdracht. Een harde knoest vraagt immers om een scherpe bijl. Het is opvallend dat het stadsbestuur langzamerhand, naast de regulering van de netheid in de openbare ruimte, ook de zindelijkheid in de private sfeer tot haar bevoegdheden rekende. Het legen van stinkende beerputten in het achterhuis – waarvoor men toepasselijk de term *privaet* hanteerde – werd omwille van het pestgevaar strikter gereguleerd.⁴⁸ Besmette huizen mocht men dikwijls enkel 's nachts nog verluchten en waren enkel toegankelijk voor wie de uitdrukkelijke toestemming van de keurmeesters kreeg.⁴⁹ Vooral de behandeling van pestdoden als een sanitair probleem wekte consternatie. De autoriteiten braken in pesttijden met de collectief en coöperatief georganiseerde uitvaarttraditie.⁵⁰ Men drong aan

46 Van Schevensteen, *Documents*, v.1, 1 (01-06-1454), 1-4 (04-03-1473), 5-6 (10-07-1884), 6-7 (05-09-1489), 7-8 (17-05-1490) en 8-9 (22-10-1492).

47 Van Schevensteen, *Documents*, v.1, 9-14 (03-09-1513).

48 Van Schevensteen, *Documents*, v.1, 197 (03-10-1583), 198 (18-01-1584 en 27-02-1548), 199 (09-04-1584), 208 (21-10-1592), 210 (06-04-1595), 216 (27-03-1597), 223-249 (28-08-1597) en 254 (01-04-1598).

49 In verband met verluchting, zie Van Schevensteen, *Documents*, v.1, 27-32 (08-08-1534), 55 (27-05-1556), 81-98 (03-08-1571), 151-164 (16-09-1578), 171 (12-06-1580), 205 (31-08-1586) en 215-216 (09-01-1597).

50 V. Harding, 'Whose body? A study of attitudes towards the dead body in early modern Paris', in: B. Gordon en P. Marshall (red.), *The place of the dead. Death and remembrance in late medieval and Early Modern Europe* (Cambridge 1999) 170-187.

op een functionele afhandeling en snelle begravingen.⁵¹ Wie sterfgevallen niet rapporteerde of zich niet bereid toonde om dode familieleden over te dragen aan de zorg van de Celbroeders en de Zwartzusters, riskeerde strenge straffen 'aen lyf en goet'.⁵² De vraag is echter in hoeverre de stedelingen bereid waren om mee te stappen in een pleidooi voor het gemeenschappelijk nut?

In aangelegenheden zoals het onderhoud en de hygiëne van openbare nutsvoorzieningen bood het stadsbestuur een uitweg voor een probleem via collectieve actie. Zo was een 'schone' stad iets waar iedereen achter kon staan, maar niemand alleen de verantwoordelijkheid voor wou opnemen. Het betoog voor de publieke gezondheid en hygiëne vond wellicht minder gehoor wanneer het begon te wegen op het economisch welzijn van de stedelingen of waar het aloude gewoonten buiten de wet stelde. Tijdens een uitbraak mochten 'oude cleercoopers' hun beroep dikwijls niet uitoefenen en werd de handel in bepaalde levensmiddelen tijdelijk opgeschort.⁵³ In hoeverre waren inwoners bereid offers te brengen op het altaar van het algemene welzijn? De talloze herhalingen van quasi identieke verordeningen wijzen op een smeulende weerstand tegen impopulaire maatregelen. Zo herhaalde een geërgerd stadsbestuur op 17 juli 1597 dat het houden van varkens in de binnenstad 'by maniere van conventie ende oogluyc kinge tot noch toe in surseantie is gehouden', hoewel verboden al meer dan 150 jaar regelmatig verschenen.⁵⁴ Om elk verzet in de kiem te smoren, introduceerde men de meldingsplicht en een boetesysteem dat een derde van de som beloofde aan 'die het aenbrengt'. Een dergelijke strategie genereerde wellicht een zeker wantrouwen tussen buren en bekenden en kan bijgevolg de cohesie van solidariteitsnetwerken op de proef hebben gesteld.⁵⁵

Endemie en economie:

bestuurlijk opportunisme en de keuze voor selectieve preventie

Tijdens de eerste helft van de zestiende eeuw leek de Antwerpse groei niet te stuiten. Naast de indrukwekkende economische migratie vanuit het platteland en het buitenland, brachten oorlog en crises elders ook regelmatig vluchtelingen op de been die hun heil zochten in de welvarende havenstad. In epidemiologisch opzicht vormden de grote mobiliteit, de enorme bevolkingsconcentratie en intensieve handelscontacten een verhoogd risico voor het uitbreken van ziekten. Voor de moderne geneeskunde lijkt zoiets evident. In het verleden leerden de Antwerpenaars echter enkel door de herhaalde ervaring met opeenvolgende golven dat de ziekte zich verspreidde over het raster

51 SAA, Pk, Ord Abis. 1439-1496, f° 48 (04-04-1473); Van Schevensteen, *Documents*, v.1, 9-14 (03-09-1513), 27-31 (08-08-1534), 55-70 (27-06-1556), 73 (30-10-1557), 81-98 (03-08-1571), 151-164 (16-09-1578), *Antwerpsch archievenblad*, reeks 1, 24 (s.d.), 384 (12-05-1582); *Antwerpsch archievenblad*, reeks 1, 26 (s.d.), 382-389 (14-11-1583).

52 Van Schevensteen, *Documents*, v.1, 81-98 (03-08-1571), 151-164 (16-09-1578), 223-249 (28-08-1597).

53 Het ging om een typisch onderdeel van pestmaatregelen waarvan ik slechts enkele voorbeelden vermeld. In verband met tweedehands textiel: Van Schevensteen, *Documents*, v.1, 9-14 (03-09-1513), 27-31 (08-08-1534), 54 (16-06-1556), 125-127 (09-02-1572), 223-249 (28-08-1597). In verband met levensmiddelen: Van Schevensteen, *Documents*, v.1, 6-7 (05-09-1489), 21 (24-07-1518), 33 (05-07-1540), 78 (26-07-1567), 255 (05-06-1599).

54 Respectievelijk de Collegiale Akten in Van Schevensteen, *Documents*, v.1, 221-222 (17-07-1597) en het stadsgebood SAA, Pk, Ord Abis. 1439-1496, f° 5 (08-04-1446).

55 Systemen van sociale controle komen uitgebreid aan bod in M. Carlier, 'Solidariteit of sociale controle? De rol van vrienden en magen in een middeleeuwse stad', in: M. Carlier (red.) e.a., *Coeur et marge dans la société urbaine au bas moyen âge* (Leuven en Apeldoorn 1997) 71-91. Zie ook Slack, 'Responses to Plague', 445.

van economische netwerken waarin hun stad een knooppuntfunctie vervulde.⁵⁶ Langzaamaan kwamen ook beroeps-, leeftijds- en geslachtsgebonden mortaliteitspatronen aan het licht.⁵⁷

Het groeiende geloof in een ondermaans concept van besmetting noopte tot bewuste keuzes in de uitvaardiging van maatregelen. Die evenwichtsoefening resulteerde in een halfslachtig tussenbeleid dat selectief uitsloot en aantrok. Hoewel het stadsbestuur duidelijk bereid was om ingrijpend op te treden tijdens pestuitbraken, bleef het de economische belangen van de stad behartigen, ondanks het gevaar voor een epidemie. Zo werd de controle op de verhandeling van graan wel sterk verhoogd, maar is er in de pestordonnanties nergens sprake van een verkoopverbod dat de transitfunctie van de stad zou kunnen schaden. Ook de handel in tweedehandse stoffen werd gevisieerd, terwijl de belangrijke industriële productie van nieuw textiel, waaraan de stad veel van haar rijkdom dankte, buiten schot bleef.⁵⁸ Schepen uit besmette gebieden moesten tot veertig dagen voor anker blijven liggen.⁵⁹ De 'quarant'-aine was geboren, maar de hele stad hermetisch afsluiten bleek geen haalbare, noch leefbare optie. Het opschorten van handelsbetrekkingen met besmette gebieden bleef een kortstondige maatregel, een noodzakelijk kwaad dat vooral het groeiende geloof in rechtstreekse besmetting in de verf zette.

Welke overwegingen gaven de doorslag bij de uitvaardiging van restrictieve voorschriften? Ondanks het gevaar moesten de economische overlevingskansen van de stad gegarandeerd worden. Maar aan economische netwerken participeerden in eerste instantie mensen. Door de opvattingen over besmetting waren zij allemaal potentiële pestverspreiders. Daarom ging systematische detectie, signalisatie, stigmatisering en isolatie van verdachte 'elementen' de kern van het steeds nadrukkelijker preventieve pestbeleid uitmaken.⁶⁰ Een witte staf werd hét visuele symbool van wie *eventueel* besmet zou kunnen zijn.⁶¹ In de bronnen zijn bovendien bewuste inspanningen terug te vinden om iedereen die in nauw contact had gestaan met zieken, te verbannen uit de publieke ruimte.⁶² Het preventieve beleid ging ook meer en meer de oncontroleerbare

⁵⁶ Dat de pest zich verspreidde via economische netwerken wordt o.a. aangetoond door het patroon van de uitbraak van 1662, die plaatsvond nadat een besmet schip uit de Levant toch had mogen aanmeren in Amsterdam. Zie Charlier, *La peste à Bruxelles*, 37-38.

⁵⁷ Zie J.-N. Biraben, *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens* (Parijs en Mouton 1975-1976) 2 v., v. 1, 225 en v. 2, 34-35; R. Schofield, 'Microdemography and epidemic mortality. Two case studies': in J. Sundin en E. Söderlunde (red.), *Time, space and man* (Stockholm 1979) 53-67.

⁵⁸ Van Schevensteen, *Documents*, v.1, 1 (04-04-1472), 9-14 (03-09-1513), 27-31 (08-08-1534), 35-36 (12-07-1546), 54 (16-06-1556), 55-70 (27-06-1556), 77 (17-09-1563), 81-98 (03-08-1571), 125-127 (09-02-1572), 151-164 (16-09-1578), 208-209 (01-09-1593), 213-214 (03-10-1596), 215-216 (09-01-1597), 220 (30-04-1597), 221 (16-06-1597) en 223-249 (28-08-1597).

⁵⁹ Van Schevensteen, *Documents*, v.1, 76 (01-09-1563).

⁶⁰ In zijn studie over de milieuwetgeving in Antwerpen, stelde Peter Poulussen ook een steeds preventiever karakter vast. Zie Poulussen, *Van burenlust tot milieuhinder*, 150.

⁶¹ Van Schevensteen, *Documents*, v.1, 5-6 (10-07-1884), 8-9 (22-10-1492), 9-14 (03-09-1513), 18 (07-07-1515), 20 (19-09-1515), 20-21 (23-10-1515), 24 (14-07-1530), 27-31 (08-08-1534), 55-70 (27-06-1556), 79 (02-01-1571), 223-249 (28-08-1597).

⁶² De reglementering van publieke bijeenkomsten en de isolering van de besmetten waren over heel Europa ingrijpende onderdelen van het pestbeleid. Zie o.a. A.G. Carmichael, *Plague and the poor in Renaissance Florence* (Cambridge 1986) 109; Biraben, *Les hommes et la peste*, v. 2, 169. Niet alleen werden de bewoners van besmette huizen uit het openbare leven verbannen, maar mettertijd ook het verplegend personeel. Zie bijvoorbeeld Van Schevensteen, *Documents*, v.1, 81-98 (03-08-1571) en 223-249 (28-08-1597).

solidariteitsnetwerken onder druk zetten. In pesttijden mochten burens niet langer worden bezocht, begrafenissen niet worden bijgewoond en armen niet worden bijgestaan. Zo betekenden de maatregelen om de ziekte in te dijken tegelijk een aantasting van de algemeen aanvaarde sociale normen waarop de stedelijke sociabiliteit stelde.

Op basis van de besmettingsgedachte trok het stadsbestuur grenzen in de sociale ruimte. Deze grenzen vielen niet samen met die van de sociale netwerken en verwezen zodoende een aantal dagdagelijkse omgangsvormen naar de illegaliteit. De deur van de burens, de omgeving van de markt: ze golden in tijden van pest als de zichtbare demarcaties van het legaal toegestane en het strafbare. De pestverordeningen herformuleerden bijgevolg tijdelijk de betekenisinhoud van de term criminaliteit. De verregaande uitzonderingsmaatregelen ten gunste van een abstract gemeenschappelijk nut, dreigden evenwel in dovemansoren te vallen waar broodwinning en buurtleven buiten de wet werden gesteld. Bovendien leren buitenlandse studies over de pest dat de initiatieven om het ziektegevaar te beteugelen compleet ontoereikend waren tijdens een virulent hoogtepunt.⁶³ Er is geen enkele reden om aan te nemen dat het Antwerpse voorbeeld hierin de uitzondering op de regel vormde. Omdat stadsbesturen er niet in slaagden de pest doeltreffend te bedwingen, is het niet onwaarschijnlijk dat de gewone man zich vooral de exponentiële toename van de overheidsinterventies tijdens epidemieën herinnerde.⁶⁴ De ziekte bood immers, naast het feit dat ze een reëel probleem stelde dat om actie vroeg, ook de kans om de maatschappelijke orde te consolideren en de greep van het bestuur op de stedelijke samenleving te versterken. 'Plague was not regulated but society was, health became an excuse for order', zoals William Naphy en Andrew Spicer concludeerden.⁶⁵

In Milaan hadden de krachtige Visconti- en Sforzadynastieën reeds vanaf de eerste pandemie (1347-1351) een breed gamma aan regels uitgewerkt, gebaseerd op inspectie en isolatie. Doorheen de vijftiende eeuw volgden andere Noord-Italiaanse steden dit voorbeeld en werden er op verschillende plaatsen speciale pestcommissies opgericht.⁶⁶ Antwerpen sloot hierbij pas aan in 1620 met de oprichting van het Collegium Medicum.⁶⁷ Dit laattijdige inhaalmanoeuvre is misschien wel te verklaren doordat de lokale autoriteiten lange tijd niet bij machte waren om een erg duur en ingrijpend beleid te organiseren, zoals sommige Italiaanse steden hen dat voordeden. Voor de uitbouw van een systematische aanpak van pest was de financiële en bestuurlijke capaciteit van het stadsbestuur een *conditio sine qua non*. Daarom stond de aanwas van het aantal geboden tijdens de zestiende eeuw voornamelijk in het teken van de bestuurlijke bundeling van de macht op stedelijk niveau.⁶⁸ Het lijkt mij dan ook enigszins onterecht om deze

63 Henderson, 'Epidemics in Renaissance Florence', 181.

64 Naphy en Spicer, *A history of plagues*, 79; G. Calvi, 'A metaphor for social exchange: The Florentine plague of 1630' *Representations*, 13 (1986) 139-163, 140.

65 Naphy en Spicer, *A history of plagues*, 80.

66 Henderson, 'Epidemics in Renaissance Florence', 171.

67 H. Soly, 'Continuity and change: attitudes towards poor relief and health care in Early Modern Antwerp', in: O.E. Grell en A. Cunningham (red.), *Health care and poor relief in Protestant Europe, 1500-1700* (Londen en New York 1997) 84-107, 103. De oprichting van het Antwerpse Collegium Medicum in 1620 was zelfs dan nog vrij uitzonderlijk in de Nederlanden. Poulussen, *Van burenlust tot milieuhinder*, 151.

68 Maarten van Dijk stelde vast dat ook de zestiende-eeuwse autoriteiten van Mechelen van de handhaving van de openbare orde een van hun voornaamste prioriteiten maakten. M. Van Dijk, *De pacificering van de Europese samenleving. Repressie, gedragspatronen en verstedelijking in Brabant tijdens de lange zestiende eeuw*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling Universiteit Antwerpen (Antwerpen 2007) 265.

periode, wat de bestijding van ziekten in Antwerpen betreft, te omschrijven als een waarin de stedelijke overheden 'never took energetic steps to stop the spread of contagious diseases'.⁶⁹ Dat lijkt immers te impliceren dat energieke initiatieven noodzakelijk gepaard gingen met de manifeste efficiëntie ervan.

Integendeel, het bestuurlijke potentieel was nog in volle uitbouw en het dreigen met steeds zwaardere straffen doet vermoeden dat vele decreten in de praktijk nog dode letter bleven. Peter Poulussen constateerde dat eindeloze herhalingen de hygiënische voorschriften nog gedurende de hele zeventiende en achttiende eeuw het beleid kracht moesten bijzetten. Verschillende auteurs schetsen een beeld van een breed gedragen weerstand tegen de implementatie van een ingrijpend pestbeleid. Voortaan, zo stelt Giulia Calvi, zouden sociale groepen zich herdefiniëren vanuit hun conflict met de juridische orde.⁷⁰ Nochtans zijn er in de Antwerpse correcties en schoutsrekeningen nauwelijks sporen terug te vinden van hevig maatschappelijk verzet. Dankzij het onderzoek van Maarten van Dijck naar verstedelijking en criminaliteit in Brabant, zijn we daar bijzonder goed over ingelicht.⁷¹ Daarnaast heeft hij aangetoond dat het politionele korps in Antwerpen destijds volstrekt inefficiënt was om inzake repressieve maatregelen de daad bij het woord te voegen.⁷² Dat lijkt paradoxaal. Hoe zijn de bestuurlijke successen van de prille zeventiende eeuw, een mank lopend repressief apparaat en de schijnbare afwezigheid van hevig verzet met elkaar te verzoenen? In wat volgt suggereer ik een voorzichtige en uiterst voorlopige verklaring voor het welslagen van een disciplinerende door een stadsbestuur dat geen vuist kon maken.

Over paria's en patriciërs: nieuwe attitudes en disciplinerende strategieën

De Antwerpse sociale verhoudingen ondergingen een grondige metamorfose tijdens de late middeleeuwen en de vroegmoderne periode. Talloze ongeschoolde werkkrachten creëerden een aanbodoverschot op de arbeidsmarkt en de belangen van de commerciële elite en de ambachten wogen zwaar op de politieke besluitvorming.⁷³ De welvaart steeg voortdurend, in tegenstelling tot de gemiddelde levensstandaard, zodat de kloof tussen arm en rijk steeds groter werd. Economische groei en sociale polarisatie gingen hand in hand en ontwrichtten de concentrisch-diverse patronen die mensen, zowel horizontaal als verticaal, verenigden over de grenzen van gezin, wijk en beroep heen.⁷⁴

In dit klimaat radicaliseerde een beeldvormingsproces dat al veel eerder was ingezet. De middeleeuwse idealisering van de armoede en de *Imitatio Christi* gleed af naar een ronduit negatieve attitude jegens de 'valide' arme en armoede in het algemeen. Bedelaars werden voortaan gestigmatiseerd en systematisch afgebeeld als vadsige parasieten en eerloze luieriken.⁷⁵ Op een moment van toenemende proletarisering stelde men

69 Soly, 'Continuity and change', 95.

70 Calvi, 'A metaphor for social exchange', 146.

71 Van Dijck, *De pacificering van de Europese samenleving*, 276 en 286.

72 *Ibidem*, 287.

73 B. Blondé en M. Limberger, 'De gebroken welvaart', in: R. Van Uytven (red.), *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Leuven 2004) 307-330, 323.

74 Deze problematiek wordt ruim behandeld in Carlier, 'Solidariteit of sociale controle?', 71-91; L. De Mecheleer (red.), *De armoede in onze gewesten van de Middeleeuwen tot nu* (Brussel 1991), 21-22; Soly, 'Continuity and change', 86; R. Van Uytven, 'Scènes de la vie sociale dans les villes des Pays-Bas du XIVe au XVIe siècle', in: R. Van Uytven, *Production and consumption in the Low Countries, 13th-16th centuries* (Aldershot 2001) 11-31.

75 De beteugeling van bedelarij werd al sinds 1459 (gedeeltelijk) door het centrale gezag gecoördineerd. Het gold

Afbeelding 5: Armen verdringen zich om een aalmoes terwijl op de achtergrond een pestlijder verzorging krijgt. De prominentie van haveloze paupers op een paneel van een retabel waarin de pest centraal staat, suggereert een associatie van ontbering met ziekte. Everaert van Orley, Retabel van het leven van de H. Rochus in 12 panelen, 1517, Sint Jacobskerk Antwerpen, olieverf op paneel (detail) (foto: Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, copyright IRPA-KIK, Brussel).

mensen persoonlijk verantwoordelijk voor hun financiële situatie, los van structurele werkloosheid of tijdelijke werkonbekwaamheid. Men verklaarde, om met de woorden van Hugo Soly te spreken, een sociaal-economisch probleem steeds meer in morele termen.⁷⁶ De burgermoraal schoof het arbeidsethos naar voren als de zedelijke hoeksteen van de maatschappelijke orde.⁷⁷ Arbeidsplicht gold voor elke gezonde man,

duidelijk als een belangrijk probleem. Zie W.P. Blockmans en W. Prevenier, 'Armoede in de Nederlanden van de 14e tot het midden van de 16e eeuw: bronnen en problemen' *Tijdschrift voor geschiedenis*, 4 (1975) 501-538, 533.

⁷⁶ Soly, 'Continuity and change', 88. Deze gedachte is ook terug te vinden bij M. Carlier en P. Stabel, 'Questions de moralité dans les villes de la Flandre au bas moyen âge: sexualité et activité législative urbaine (bans échevinaux et statuts de métiers)', in: Cauchies en Bousmar, *Faire bans*, 241-262, 245-246.

⁷⁷ C. Lis en H. Soly, 'Armoede in de Nieuwe Tijden (tot omstreeks 1850)', in: De Mecheleer, *De armoede in onze gewesten*, 64.

waardoor men in Antwerpen de noodlijdende massa goedkoop kon inschakelen in stedelijke saneringsprojecten of loonarbeid.⁷⁸ Deze werkwijze werd in 1540 officieel gesanctioneerd met de invoering van een systeem dat, naar Iepers voorbeeld, de gelden van de versnipperde caritas bijeenbracht in een 'gemene beurs' onder toezicht van de Kamer van Huisarmen.⁷⁹ Enkel de zogenaamde *personae miserabiles* – alleenstaande vrouwen, bejaarden, gehandicapten en kinderen – kwamen nog in aanmerking voor caritatieve ondersteuning.⁸⁰ Alle anderen voegden zich naar de voorwaarden die de autoriteiten stelden ofwel werd hen alle bijstand onttrokken. Zo schakelde men de openbare onderstand in als 'een buiteneconomisch reguleringsmechanisme om de beschikbaarheid, de prijs en de reproductie van de arbeidskracht' te optimaliseren.⁸¹

Het beeld van de groeiende groep armen als een probleem dat om een oplossing vroeg, kan nog versterkt zijn door een mogelijk verband tussen armoede en het voorkomen van een gevreesde ziekte als pest. Door hun erbarmelijke levensomstandigheden waren armen sowieso vatbaarder voor courante infecties. Samuel Cohn toonde aan dat zij ook werkelijk in grotere getale bezweken aan de pest.⁸² De associatie van armoede met de ziekte resulteerde soms zelfs in pestmaatregelen die specifiek gericht waren tegen paupers. Daarvan zijn voorbeelden te vinden in Châlons-sur-Marne in de tweede helft van de vijftiende eeuw, Firenze tegen het einde van dezelfde eeuw en in Engeland vanaf de vroege jaren 1500.⁸³ In Antwerpen verwezen de pestplakkaten echter uiterst zelden expliciet naar een verhoogde vatbaarheid van minder bedeelden. Toch werd juist daarom de opname in de gevreesde pesthuizen verplicht aan 'd'arme schamel lieden op aelmoes levende oft anderssins in enghe ganghen woonende ende zo cleyn gehuyst zynde, dat de keurmeesters ende aelmoesseniers beter ende meer gheraden vonden dat se (om naerder dangier te schouwen) heure huysen verlieten, dwelck zy in ghevalle zullen moeten doen'.⁸⁴

Met de associatie van ziekte met armoede zagen de overheden hun negatief beeld van de 'lagere' maatschappelijke groepen bevestigd en was gericht ingrijpen gewettigd. Op 3 augustus 1571 verbood men pestzieken om voor opvang aan te kloppen bij vrienden en familie wanneer hun huis gesloten werd.⁸⁵ Men heroriënteerde voortaan de behoefte aan bijstand door van overheidswege te voorzien in de opvang van wie tussen de mazen van het sociale net dreigde te glippen. De overgang van een versplinterde middeleeuwse (private) caritas naar een moderne (publieke) armen- en ziekenzorg is kenmerkend voor een tijdsgeslacht waarin de afkeer van zowel armen als zieken, beide categorieën deed samenvallen. Net als in Florence, zoals Giulia Calvi heeft vastgesteld, maakten de mel-

78 Zo werden bedelaars door het stadsbestuur van Antwerpen reeds op 25 oktober 1456 verplicht om te werken. Indien ze weigerden volgde verbanning. Zie SAA, Pk, Ord Abis. 1439-1496, f° 37 (25-10-1456).

79 Voor een uitgebreider overzicht van de zestiende-eeuwse rationalisering van de armenzorg verwijs ik naar C. Lis, H. Soly en D. Van Damme, *Op vrije voeten? Sociale politiek in West Europa, 1450-1914* (Leuven 1985); Lis en Soly, 'Armoede in de Nieuwe Tijden', 43-86; Soly, 'Continuity and change', 84-107; E. Pais-Minne, 'Weldadigheidsinstellingen en ondersteunden', in: *Antwerpen in de XVIde eeuw*, 181-202.

80 De Mecheleer, 'De armoede in onze gewesten', 25.

81 P. De Commer, 'Bédelen of bedelen', in: D. Verhelst (red.), *Arm in Antwerpen. Geschiedenis van de sociale zorg en de armenzorg te Antwerpen* (Antwerpen 1993), 9-32, 16.

82 Cohn, *Transformed*, 205.

83 Cohn, *Transformed*, 129.

84 Van Schevensteen, *Documents*, v.1, 81-98 (03-08-1571) en 151-164 (16-09-1578).

85 Van Schevensteen, *Documents*, v.1, 81-98 (03-08-1571).

Afbeelding 6: Door de institutionalisering van de ziekenzorg transformeerde het Sint Elizabethgasthuis in een van de Antwerpse centra voor de opvang van pestlijders. De zusters poseren terwijl ze hulp bieden aan de noodlijdende bevolking. Jacob Jordaens en Pieter Thys, *Antwerpse Gasthuisnonnen*, 1660-1665, Sint Elizabethgasthuis Antwerpen, olieverf op doek (foto: Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, copyright IRPA-KIK, Brussel).

dingsplicht, het gesplitste boetesysteem en zware dreigementen in Antwerpen onderdeel uit van een bewuste strategie om inwoners er toe aan te zetten zich in het oplossen van onderlinge conflicten, te wenden tot de autoriteiten.⁸⁶ Zodoende ratificeerde men het gezag en werd, minstens gedeeltelijk en onbewust, van onderuit bijgedragen tot een concentratie van de macht. Het stadsbestuur compenseerde zo haar gebrek aan disciplinerend vermogen met de moralisering van een sociaal-economische situatie en van een demografisch-epidemisch probleem.

Besluit

De bestrijding van pest resulteerde geenszins uit een louter pragmatische benadering van het ziektegevaar. Integendeel, de modificatie van een christelijke lezing in universitaire pesttraktaten bood overheden, naast een houvast, ook de mogelijkheid om pestmaatregelen te integreren in een ruimer hygiënisch beleid. Omdat de verklaring voor pest nooit volledig onttrokken werd aan een goddelijke herkomst, genoten sanitaire verordeningen een gefundeerde morele autoriteit. Daarmee had het stadsbestuur de

86 Calvi, 'A metaphor for social exchange', 147.

middelen in handen om, tenminste op papier, tegemoet te komen aan de toenemende nood aan regelgeving om het 'samen-leven' draaglijk te maken in de groeiende stad vol afvalcongestie en ziekte.

Waar en wanneer de goddelijke straf, miasmatheorie en besmettingsgedachte in elkaar overvloeiden valt niet chronologisch af te bakenen. Er is veeleer sprake van een verschuiving in het zwaartepunt van de pestordonnanties die duidt op de afstelling van een beleid op een steeds prominenter idee van rechtstreekse overdraagbaarheid. Zo was de witte roede als kenmerk voor pestlijders al verplicht in 1454, maar zou men in de loop van de eerste helft van de zestiende eeuw steeds meer aandringen op een totaal uitgaansverbod voor zieken. Zulke pogingen om de zieke te isoleren, resulteerden in een pestbeleid dat – net zoals Peter Poulussen voor de milieuwetgeving vaststelde – een steeds preventiever karakter kreeg.⁸⁷

Dit beleid stond op gespannen voet met het economische welzijn van de zestiende-eeuwse koopstad. Men trad voornamelijk op tegen het manifeste besmettingsgevaar en raakte minder aan de verhandeling en productie van goederen die voor de handelsfunctie van de stad van vitaal belang waren. Het beleid richtte zich vooral op de detectie en isolatie van (mogelijk) besmette personen. De staat van het onderzoek laat nog niet toe om in te schatten in welke mate dat in de praktijk ook kon worden afgedwongen. Het lijkt er echter sterk op dat het stadsbestuur niet over afdoende middelen beschikte om steeds ingrijpender bevelschriften door te drukken.

Op lange termijn ontwikkelde men alternatieve strategieën waarvan de ambitie verder reikte dan enkel de indijking van het ziektegevaar zelf. Naarmate het besmettingspatroon ziekte en armoede meer met elkaar ging associëren, richtten de pestmaatregelen zich in het kader van een bredere tendens ook tegen het latente 'gevaar van onderuit'. Met het schragen van de maatschappelijke hiërarchie als oogmerk, cultiveerde men systemen van sociale controle zoals de meldingsplicht en de gesplitste boetes. Vermoedelijk doorsneed de verschuiving van legale demarcatielijnen in pesttijden vooral de netwerken van minder welstellende stedelingen.

Volgens Myriam Carlier en Peter Stabel is een van de belangrijkste veranderingen van de late middeleeuwen en de zestiende eeuw te vinden in het toenemende enthousiasme waarmee de overheden het moralistische discours van filosofen en predikanten in hun eigen betoog integreerden.⁸⁸ Het lijkt erop dat de groei aan sanitaire voorschriften ook samenviel met de uitbouw van een vroegmoderne samenleving waarin de klemtoon werd gelegd op eer en zedelijkheid – twee begrippen die de toegang tot het sociale en economische leven determineerden tot op het einde van het Ancien Regime. Simultaan met de ontplooiing van een stadsbestuur dat zijn greep op het stedelijke leven wou versterken, vond in sanitaire pestmaatregelen een verhoogde reglementering van eerst het publieke en vervolgens het private leven plaats. Waar het gezag zich progressief inliet met persoonsgebonden kwesties was een fijnbesnaarde aanpak vereist. Maar in een gepolariseerd sociaal-economisch klimaat viseerde het normerende gezag vooral wie niet in staat was om zich te conformeren aan het zedige, het goede, het gezonde: de minst (w)eerbaren.

87 P. Poulussen, *Van burenlust tot milieubinder*, p. 150.

88 Carlier en Stabel, 'Questions de moralité', 261-262.

Het gehanteerde polarisatiemodel doet ongetwijfeld geen recht aan de complexiteit van de sociale structuren van het toenmalige Antwerpen. Door te benadrukken hoe de wetgevers, de bovenlaag van de stedelijke bevolking, het gevaar van een aanzwellende hoeveelheid armen het hoofd wilden bieden, lijkt abstractie te worden gemaakt van de diverse middengroepen die heel sterk hun stempel drukten op het coöperatieve karakter van de stedelijke samenlevingsvormen.⁸⁹ De stand van het onderzoek laat voorlopig niet toe om in te schatten hoe zij de confrontatie met een progressief overheidsoptreden aanvoelden of ondergingen. Nochtans kan men zich afvragen of het gebruik van moraliserende argumenten als drukkingsmiddel niet op grenzen botste bij eerder welstellende en conformistische stedelingen. Zij vielen immers niet samen met het negatieve beeld van de arme zieke en dat zou de slagkracht van het pestbeleid bij bredere lagen van de bevolking wel eens lange tijd gefnuikt kunnen hebben.

Waar en wanneer werd het pestbeleid dan wel efficiënt? Die vraag veronderstelt meer accurate kennis over de epidemiologie van de ziekte: ging het over de bubonische pest, dan wel om varianten ervan in combinatie met andere aandoeningen? Hoe dan ook motiveerden schijnbare successen de overheden om hun inspanningen op te voeren.⁹⁰ Het is moeilijk hard te maken, maar aangezien tegen bubonische pest geen immuniteit valt op te bouwen,⁹¹ lijkt het erop dat de verdwijning van de ziekte uit de Nederlanden na 1668-1669 het gevolg was van een toegenomen doeltreffendheid van het pestbeleid. Aan het einde van dit stuk wil ik daarover een hypothese formuleren die tot verder onderzoek zou kunnen aanzetten.

Misschien is de verdwijning van de pest uit de Lage Landen wel te verklaren door een betere toepassing van maatregelen die sinds de vijftiende eeuw werden uitgewerkt. Overheden kwamen tegemoet aan een maatschappelijke behoefte aan meer stabiliteit in de stedelijke omgeving. De decreten werden pas opgevolgd wanneer mensen het nut gingen inzien van de reglementering van hun leven in de openbare ruimte. Bij gebrek aan een repressief apparaat lag de nadruk waarschijnlijk vooral op coöperatie met en confirmatie van de gevestigde orde en van zichzelf in die orde. In dat geval waren de gemaakte keuzes in het kader van het pestbeleid weloverwogen strategieën die vorm gaven aan een moreel systeem dat hielp om bestaande machtsverhoudingen te versterken en de verdere uitbouw van een duurzaam samenleven te waarborgen.

Het fundamentele verschil met de evolutie in enkele Noord-Italiaanse steden bestond er dus in dat de nodige machtsconcentratie daar al tijdens de middeleeuwen uitgebouwd was, zodat het pestbeleid er door krachtdadige instituten en een efficiënt juridisch apparaat kon worden afgedwongen. In Antwerpen werd lang tijd een andere koers gevaren. Langzaam maar zeker kreeg het benadrukken van de publieke en – hoe langer hoe meer – de persoonlijke hygiëne er een morele lading. Maar, net zoals in Italië, maakten de moreel beladen besmettingsidee en de keuze voor selectieve preventie het pestbeleid er even onvolledig als intolerant. Als gevolg van de zestiende-eeuwse be-

89 Voor het belang van middengroepen in de zestiende eeuw, zie o.a. B. Blondé, 'Bossche bouwvakkers en belastingen. Nadenken over economische groei, levensstandaard en sociale ongelijkheid in de zestiende eeuw', in: B. Blondé, B. De Munck en F. Vermeylen, *Doodgewoon. Mensen en hun dagelijks leven in de geschiedenis. Liber amicorum Alfons K.L. Thijs*, Bijdragen tot de geschiedenis, 87:1-2 (2004) (Antwerpen 2004) 45-62.

90 Naphy en Spicer, *A history of plagues*, 79; Poulussen, *Van burenlust tot milieuhinder*, 151.

91 Cohn, *Transformed*, 2-3 en 9.

volkingsexplosie en het demografisch-epidemische probleem, heeft zich een sociaal wantrouwen ontwikkeld dat de arme zieke in geschandvlekte afzondering verdrong en de armen als groep in de marginaliteit. In de omgangstaal zijn pest, ellende en een te mijden of verachtelijk mens tot op vandaag synoniem gebleven.⁹²

92 Pest: 'iets dat uiterst verderfelijk, hoogst nadelig is'; 'een schadelijk of onverdraaglijk mens'; 'om geringheid of gering-schatting aan te duiden'. Uit *Van Dale groot woordenboek der Nederlandse Taal*, (Utrecht s.d.) CD-ROM.

‘Voor de glorie van de stad’

Identiteitstoe-eigening als drijfveer voor het Leuvense cultuurbeleid (1830-1870)*

Inleiding: het negentiende-eeuwse stadsbestuur als culturele actor

Sinds de laatste vijftien jaar neemt in de Lage Landen de belangstelling voor de interactie tussen de negentiende-eeuwse politiek-bestuurlijke wereld en het culturele veld flink toe. Vooral de contacten tussen de centrale overheid en kunstenaars zijn door historici en kunstwetenschappers uitvoerig onder de loep genomen.¹ Opmerkelijk genoeg echter, is de rol die de stedelijke overheden op cultureel vlak speelden nog veel minder bestudeerd. In België is dergelijk onderzoek uitsluitend voor Luik verricht.² De tegenwoordig erg populaire Nederlandse stadsmonografieën, zoals de nieuwe *Geschiedenis van Amsterdam*, vertonen wel een grote belangstelling voor het negentiende-eeuwse stedelijke artistieke (verenigings)leven, maar ze brengen de belemmerende, stimulerende of innoverende houding die stadsbesturen tegenover deze culturele sector aannamen meestal slechts terloops ter sprake.³

De geringe belangstelling voor het negentiende-eeuwse stadsbestuur als culturele actor is op zichzelf niet zo verwonderlijk. In de praktijk bleef de bemoeienis van de lokale overheid met het stedelijke culturele leven immers vaak beperkt. Formeel gezien behoorde het geenszins tot de taak van stadsbesturen om hierin actief te interveniëren. De voornaamste, in gemeentewetten vastgelegde opdracht van de toenmalige lokale overheden was het beheer van de gemeentekas. Daarnaast waren zij volgens de wet van 14 december 1789 ook bevoegd voor de administratie van de eigen politie en publieke

* Dit artikel is gebaseerd op het onderzoek dat ik heb verricht in het kader van mijn licentiaatsverhandeling onder begeleiding van Tom Verschaffel: M. Meirlaen, *Sila ville peut en être fière. Het cultuurbeleid van de stad Leuven (1830-1872)*, Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 2006. Met dank aan Kaat Wils, Tom Verschaffel en Jan Hein Furnée voor hun belangstelling en suggesties en aan Guido Cloet en Elisabeth Luykx voor het fotomateriaal.

1 De voornaamste Belgische studies hieromtrent zijn: J. Ogonovszky, *La peinture monumentale d'histoire dans les édifices civils en Belgique (1830-1914)* (Brussel 1999); L. Pil, 'De schilderkunst in dienst van het jonge België', in: K. Deprez en L. Vos (red.), *Nationalisme in België. Identiteiten in beweging 1780-2000* (Antwerpen 1999) 51-60; G. Kurgan-van Hentenryk en V. Montens (red.), *L'Argent des arts. La politique artistique des pouvoirs publics en Belgique de 1830 à 1940* (Brussel 2001); C. Loir, *L'Émergence des beaux-arts en Belgique. Institutions, artistes, public et patrimoine (1773-1835)* (Brussel 2004); C. Dupont, *Modèles italiens et traditions nationales. Les artistes belges en Italie, 1830-1914* (Brussel 2005). Belangrijke studies naar de Nederlandse cultuurpolitiek zijn: A.M. Böhm, *Overheid en (literaire) kunst, 1813-1830. Kunst en literatuur ten dienste van de natievorming*, Ongepubliceerde doctoraalscriptie, Universiteit van Amsterdam, 1983; A. Hoogenboom, 'De rijksoverheid en de moderne beeldende kunst in Nederland, 1795-1848', in: *Kunst en beleid in Nederland I* (Amsterdam 1985) 13-79 en 244-268; R. Pots, 'Holland, cultuur, recreatie en overheden van 1840 naar 1990', in: H.M. Brokken (red.), *150-jaar Noord-Holland en Zuid-Holland* ('s-Gravenhage 1990) 141-162; R. Pots, *Cultuur, koningen en democraten. Overheid en cultuur in Nederland* (Nijmegen 2000).

2 E. Hélin en S. Pasleau, *Culture et pouvoirs publics. La gestion des Beaux-Arts et de l'Instruction à Liège (1772-1976)* (Luik 1994).

3 Enkele voorbeelden: M. Carasso-Kok, W. Frijhoff en M. Prak (red.), *Geschiedenis van Amsterdam II.I* (Nijmegen 2004-2005) 377-427; L. Fox (red.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland III* (Nijmegen 2005) 134-197; R.C.J. Van Maaren (red.), *Leiden. Geschiedenis van een Hollandse stad III* (Leiden 2004) 174-193; P. Abels e.a. (red.), *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis* (Hilversum 2002) 684-712; R.E. De Bruin (red.), *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 369-371.

instellingen, de uitvoering van plaatselijke openbare werken en de regelgeving betreffende orde, veiligheid en nethed.⁴ Stadsbesturen waren wel vrij om zich enige vorm van culturele rechtsmacht aan te meten en hoefden daarbij de grenzen van hun opgelegde takenpakket niet eens altijd te overschrijden. Initiatieven op het gebied van monumentenzorg of de oprichting van standbeelden pasten bijvoorbeeld goed binnen de taak van de lokale overheid om in te staan voor openbare werken. Andere initiatieven zoals het stimuleren van de vorming van jonge kunstenaars aan de plaatselijke kunstacademie sloten aan bij de opdracht van de stad te voorzien in publieke (onderwijs)instellingen. Een actief, laat staan coherent cultuurbeleid werd echter van het negentiende-eeuwse stadsbestuur geenszins geëist. En de meeste stadsbesturen waren, vooral als ze door liberale politici werden gedomineerd, lange tijd ook weinig geneigd om actief in de stedelijke cultuur te investeren.

In Leuven, de stad die in dit artikel centraal staat, was het bestuur lange tijd liberaal van kleur. Nadat in de eerste twaalf jaar na de Belgische onafhankelijkheid de unionisten de stad behoedzaam hadden bestuurd, trad in oktober 1842 met Ferdinand d'Udekem voor het eerst een liberale burgemeester aan. Zijn partij zou tot na de Eerste Wereldoorlog aan de macht blijven, behoudens een 'katholiek intermezzo' van 1870 tot 1872, het eindpunt van dit onderzoek. Terwijl de unionisten in de jaren 1830 door de blijvende oorlogsdreiging gedwongen waren geweest om investeringen voor bijvoorbeeld het onderhoud van kazernes voorrang te verlenen boven uitgaven voor cultuur, bleef ook de houding van de liberalen tegenover culturele aangelegenheden in de volgende decennia hoofdzakelijk reactief. De liberale stadsbestuurders legden het culturele initiatief bij de burgers. De overheid diende zich volgens hen te beperken tot het prikkelen van de particuliere ondernemingszin, vooral wanneer het bestaande culturaanbod onvoldoende bleek. Het opendraaien van de subsidiekraan vormde hiertoe het meest efficiënte hulpmiddel.

Maar wat zorgde er nu precies voor dat een liberaal stadsbestuur als dat van Leuven zich in de decennia rond het midden van de negentiende eeuw toch op verschillende terreinen actief met de stedelijke cultuur ging bemoeien? Op grond van welke motieven breidde de lokale overheid haar verantwoordelijkheden geleidelijk uit? Op welke terreinen en in welke opzichten schoten de initiatieven van de burgers in haar ogen tekort, en wat beoogde het stadsbestuur met zijn ingrijpen te bereiken? Omdat politieke overheden niet onafhankelijk van hun electoraat kunnen opereren, rijst daarbij meteen ook de vraag op welke manier en in welke mate het stadsbestuur de lokale bevolking betrok bij de besluitvorming, de uitvoering en de consumptie van de stedelijke cultuurpolitiek.

In dit artikel wordt met het begrip 'cultuur' bedoeld op de 'kunsten' in brede zin. Het artikel richt zich op het beleid van het stadsbestuur ten aanzien van de meer elitaire 'schone' kunsten, ten aanzien van de hiermee nauw verbonden 'volkse' en 'nuttige' kunsten en ten aanzien van de restauratie van bouwwerken die in de stedelijke jaarverslagen de kwalificatie 'monument' meekregen. Wanneer we met deze definitie de Leuvense besluitvorming en uitgavenposten bestuderen, dan blijkt dat het stadsbestuur in

4 A. Tihon, 'Les structures administratives de la commune de 1795 à 1836', in: *L'Initiative publique des communes en Belgique 1795-1940 I* (Brussel 1986) 26.

de negentiende eeuw zijn verantwoordelijkheid achtereenvolgens uitbreidde over een vijftal culturele instellingen en initiatieven: het toezicht over de plaatselijke Academie voor Schone Kunsten en Muziek; de organisatie en financiering van de jaarlijkse kermisfeesten; de directie over de gevelrestauraties en het beeldenproject van het stadhuis; de coördinatie en financiering van de lokale monumentenzorg; en ten slotte de subsidiëring van het plaatselijke theaterleven.⁵

Bemiddelende organen voor het stedelijke cultuurbeleid

Het Leuvense stadsbestuur ontwikkelde zijn cultuurbeleid binnen een organisatorisch kader dat door de gemeentewet van 1836 aan alle Belgische steden en gemeenten was voorgeschreven. Deze wet legde het zwaartepunt van de gemeentelijke besluitvorming bij de gemeenteraad, die in alle zaken beslissingsrecht had. De rol van het college van burgemeester en schepenen was in feite louter uitvoerend. Het stond in voor het dagelijkse bestuur en trad steeds collectief op. Om de kwaliteit van de lokale besluitvorming te vergroten, bood de gemeentewet de raadsleden de mogelijkheid om uit hun midden afzonderlijke commissies samen te stellen om de voltallige gemeenteraad te adviseren. Deze commissies beschikten nooit over een algemene bevoegdheid, maar werden steeds opgericht naar aanleiding van één zeer concrete moeilijkheid binnen een te behandelen dossier. Naar dit probleem moesten ze dan nauwkeurig onderzoek verrichten, om de resultaten van hun studie vervolgens in een rapport aan de gemeenteraad voor te leggen. Ze bestonden meestal uit een kleine vertegenwoordiging van het stadsbestuur en een aantal personen met kennis van zaken over het voorliggende probleem. Veel stadsbesturen, waaronder ook dat van Leuven, maakten vooral voor de stedelijke begroting en de samenstelling van het programma van de jaarlijkse kermisfeesten van dergelijke commissies gebruik.

Naast deze speciale onderzoekscommissies deed het Leuvense stadsbestuur vanaf 1844 ook een beroep op andere adviesorganen. In dat jaar werd de gemeenteraad officieel onderverdeeld in vier recommerende secties van telkens minstens vier raadsleden, die elk werden voorgezeten door de burgemeester. Deze vier secties waren: 'Finances et Comptabilité', 'Travaux publics', 'Police, Sûreté et Salubrité publique' en 'Contentieux, Beaux-Arts et Instruction publique'. Deze secties moesten onderzoek verrichten naar allerlei vragen en problemen die het college van burgemeester en schepenen of de gemeenteraad aan hen voorlegde. Hierbij konden ze – indien ze dit nodig achtten – steeds advies inwinnen bij vakspecialisten. De oplossingen die de verschillende secties naar voor schoven, moesten vervolgens door de gemeenteraad worden goedgekeurd. Moeilijkheden van culturele aard werden door de sectie 'Contentieux, Beaux-Arts et Instruction publique' behandeld. Zoals uit de naam kan worden afgeleid, betrof deze sectie een restcategorie. Niet alleen schone kunsten, maar ook wetenschap, onderwijs en zelfs kleine juridische geschillen behoorden tot haar bevoegdheid.

De precieze invloed die de sectie 'Contentieux, Beaux-Arts et Instruction publique' en de gespecialiseerde onderzoekscommissies op de Leuvense culturele besluitvorming uitoefenden, valt moeilijk na te gaan. Hun advies was immers nooit bindend. Hoewel

⁵ Het beleid dat de lokale overheid tegenover onderwijs en wetenschappen voerde, zal hier niet worden belicht. Deze 'intellectuele kunsten' kenden in een universiteitsstad als Leuven een heel aparte en rijke geschiedenis, die in een afzonderlijke studie beter tot zijn recht kan komen.

de gemeenteraad hun raadgevingen meestal opvolgde, nam de raad ook af en toe een andere beslissing. Bovendien won de gemeenteraad maar zelden uitsluitend advies in bij de sectie 'Contentieux, Beaux-Arts et Instruction publique'. Meestal werd ook nog de sectie 'Finances et Comptabilité' om raad gevraagd, alvorens een definitieve beslissing te nemen. Tot slot werden niet alle culturele aangelegenheden door de hiervoor bestemde sectie of een hiertoe opgerichte commissie behandeld. Het stadsbestuur nam ook vaak autonoom culturele beslissingen.

Een reactieve politiek

De houding die het liberale stadsbestuur van Leuven gedurende de negentiende eeuw aannam ten aanzien van de stedelijke cultuur, was zoals gezegd eerder ondersteunend dan bevorderend. Het leeuwendeel van artistieke activiteiten die het stadsbestuur financieel steunde, kwam niet uit eigen initiatief tot stand. Meestal waren het externe factoren die het stadsbestuur dwongen om actief in de stedelijke cultuur te investeren.

De beweeggronden die de lokale autoriteiten hiertoe aanzetten, kunnen in een viertal categorieën worden ondergebracht. In de eerste plaats kwamen de culturele interventies van het stadsbestuur soms direct voort uit de taken die door de gemeentewet waren opgedragen. De bouwvallige staat van heel wat openbare monumenten dwong het stadsbestuur bijvoorbeeld alleen al vanwege veiligheidsredenen om tot kostbare restauratiewerkzaamheden over te gaan. Omstreeks 1830 waren de façades van het gotische stadhuis er zo slecht aan toe dat losse brokstukken zandsteen naar beneden vielen en een aantal voorbijgangers ernstig verwonden. Hoewel het stadsbestuur toen nog nauwelijks in de cultuurhistorische betekenis van het stadhuis was geïnteresseerd, werd het door de omstandigheden gedwongen om de gevelnissen een oplapbeurt te bezorgen. Een dergelijke aanleiding lag ook aan de basis van de restauraties van andere openbare monumenten, zoals de toren en het koorgestoelte van de Sint-Geertruikerk (1839), de toren van de Sint-Pieterskerk (1849), de gevels van de Sint-Michielskerk (1853), en de graftombe van hertog Hendrik I van Brabant (1853).

Het gebeurde ook geregeld dat de nationale of de provinciale overheid het stadsbestuur onder druk zette om culturele initiatieven te ontplooiën. Vanuit de overtuiging dat kunst een ideaal middel verschaftte ter legitimatie van het bestaansrecht van de nieuwe natie, ondernam het centrale bestuur sinds de Belgische onafhankelijkheid allerlei culturele initiatieven die de slagkracht van de nieuwe natie moesten etaleren en bij de bevolking de liefde voor dit vaderland dienden te versterken. Zo besloot de staat in 1835 een Nationaal Museum op te richten met de 'beste werken van de beste Belgische meesters', gaf zij het startschot van driejaarlijkse nationale kunsttentoonstellingen, verleende zij tal van opdrachten aan nationale historieschilders en riep zij een Koninklijke Commissie voor Monumentenzorg in het leven. Net als tijdens de Hollandse periode probeerde de minister van Binnenlandse Zaken met zijn Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen dergelijke initiatieven in goede banen te leiden. Het was ditzelfde departement dat geregeld druk uitoefende op het Leuvense stadsbestuur om bepaalde culturele beslissingen te nemen. Vooral de monumentenzorg van de stad bleek de nationale overheid na aan het hart te liggen, zoals hieronder zal blijken. De nationale overheid spoorde vaak ook de provincie aan om te helpen de lokale autoriteiten te overtuigen, al dan niet gesteund met jaarlijkse subsidies.

Afbeelding 1: Gravure van Pierre-Jacques Goetghebuer van het Leuvense stadhuis zonder standbeelden uit 1827. Bron: P.J. Goetghebuer, Choix des monumens, édifices et maisons les plus remarquables du Royaume des Pays-Bas (Gent 1827) 106.

De komst van koninklijk of prinselijk bezoek, zoals naar aanleiding van de blijde intrede van de pas aangestelde koning Leopold I in juli 1830, de inauguratie van de spoorverbinding Mechelen-Leuven in september 1837 en de kermisfeesten van 1851 en 1852, vormde een derde factor die het Leuvense stadsbestuur tot cultureel initiatief aanspoorde. Zo besteedden de plaatselijke autoriteiten voor de feestelijkheden ter gelegenheid van het koninklijk bezoek aan de opening van de spoorweg tussen Mechelen en Leuven maar liefst 10 000 Belgische frank. Met dit bedrag lieten ze een stoet van praalwagens vanuit Mechelen naar Leuven optrekken en vervolgens een omgang houden doorheen de versierde straten van de binnenstad. Na deze optocht boden ze hun gasten nog een feestmaal en een galabal aan.

Ook de Leuvense burgers oefenden ten slotte af en toe druk uit op het lokale bestuur om te investeren in de stedelijke cultuur. Dit deden ze meestal door de gemeenteraad of het college van burgemeester en schepenen een petitie te overhandigen die hun eisen kracht moest bijzetten. Vooral de aristocratische theaterliefhebbers vroegen de lokale overheid op die manier geregeld om financiële steun. Het grote aantal ingezamelde handtekeningen moest het stadsbestuur dan overtuigen dat hun voorstel instemming genoot bij een ruim publiek. Met aanvullende argumenten – zoals ‘andere Belgische steden subsidiëren hun theater evenzeer’ – trachtten ze de autoriteiten vervolgens definitief voor zich te win-

nen. Naast deze theaterminnaars maakten ook (jonge) Leuvense kunstenaars en musici van dergelijke petities gebruik, wanneer ze de lokale overheid om toelages vroegen voor het bekostigen van de verblijfskosten aan niet-Leuvense kunstacademies.

Hoewel het Leuvense stadsbestuur de bevordering van de stedelijke cultuur of de 'beaux-arts' niet als een prioritaire bevoegdheid beschouwde, liet het zich door de bovenstaande factoren en partijen meestal wel overhalen om zich cultureel te engageren. Dit gebeurde lang niet altijd van harte. In de gemeenteraad klonk geregeld protest dat het geld dat in de stedelijke cultuur werd geïnvesteerd 'beter' kon worden besteed. Toch zou de lokale overheid ondanks deze kritiek gaandeweg een actievere houding aannemen tegenover de schone kunsten. Hoe valt dit te verklaren?

Leuven als een centrum van kunst, wetenschap en letterkunde

In zijn artikel 'Toe-eigeningsstrategieën bij stedelijke en nationale identiteitsvorming in de kunst- en handelsmetropool Antwerpen' merkte Ben Croon op dat de groei van een nationaal identiteitsbesef in het begin van de negentiende eeuw zowel in België als in de rest van Europa gepaard ging met de vorming en versterking van regionale en lokale zelfbeelden. De geboorte van de Belgische natiestaat verleende beide mechanismen een nog krachtigere dynamiek. Terwijl de jonge natie op zoek ging naar een eigen identiteit ter legitimatie van haar bestaansrecht, ontwikkelde zich geleidelijk aan een Vlaams bewustzijn en beriepen ook afzonderlijke steden zich op een welbepaalde eigenheid.⁶ Om aan dit identiteitsbesef vorm te geven, zochten stadsbesturen steeds meer aansluiting bij het lokale kunstaanbod. Op grond hiervan bleken zij geleidelijk aan meer bereid om zelf actief in de stedelijke cultuur te investeren.

In het Leuvense stadsbestuur trad het groeiende draagvlak voor een actiever cultuurbeleid al in de jaren 1840 duidelijk aan het licht. Zo begonnen de Leuvense autoriteiten in deze jaren plots flink te investeren in eigen, cultureel hoogstaande kermisfeesten. Vanaf 1842 organiseerden ze een jaarlijks groots harmoniefestival op het Sint-Jacobsplein, zorgden ze 's avonds voor talrijke danspartijen en verleenden ze de nodige infrastructuur voor voorstellingen van de plaatselijke toneel- en muziekverenigingen. Aan het eind van de jaren 1840 ondernam het stadsbestuur ook pogingen om een kunsttentoonstelling en een historische stoet in te richten, terwijl aan de stedelijke kunstacademie en het theaterleven steeds meer aandacht werd geschonken.⁷ Bij al deze culturele initiatieven van het stadsbestuur stond de behoefte om uitdrukking te geven aan een eigen lokale identiteit duidelijk voorop. Nergens kwam dit echter – uiteindelijk – zo nadrukkelijk naar voren als bij het befaamde beeldenproject van het Leuvense stadhuis.

Het verhaal van deze ambitieuze onderneming begon met een brief van de gouverneur van Brabant van 20 januari 1842, die het Leuvense stadsbestuur officieel opdroeg om de 230 grote en 52 kleine gevelnissen van dit gotische monument eindelijk van standbeelden te voorzien. De gouverneur informeerde het stadsbestuur dat de minister van Binnenlandse Zaken Leuven per Koninklijk Besluit van 31 december 1841 een som

6 B. Croon, 'Toe-eigeningsstrategieën bij stedelijke en nationale identiteitsvorming in kunst- en handelsmetropool Antwerpen: de negentiende-eeuwse Rubenscultus', *Volkskunde: driemaandelijks tijdschrift voor de studie van de volkscultuur*, 104 (2003) 1, 74-75.

7 Voor meer informatie, cf. Meirlaen, *Si la ville peut en être fière*, 43-47, 66-77 en 113-130.

van 3000 Belgische frank ter beschikking stelde als tegemoetkoming in de kosten. Het Leuvense stadsbestuur – dat niet meteen warm liep voor dit project – mocht wel zelf bepalen welke personages zouden worden afgebeeld. De keuze welke kunstenaars voor dit project zouden worden aangetrokken liet de minister eveneens aan de stedelijke autoriteiten over.⁸

Wellicht mede om onder het motto 'uitstel is afstel' de uitvoering van de werken te vertragen, vroeg het stadsbestuur over een tijdspanne van maar liefst vijf jaar drie instanties om raad voor de beslissing welke personages een plaats verdienden in de gevels van het raadhuis.⁹ De sectie 'Contentieux et Beaux-Arts' was in haar advies allesbehalve eenduidig. De ene helft van haar leden meende dat de gevelnissen moesten worden opgevuld met figuren uit het Oude Testament, om zo harmonie te verkrijgen met de bijbelse sculpturen van de façades. Het andere deel van de raadsleden beschouwde het beeldenproject als een ideale aangelegenheid om de verschillende hertogen en hertoginnen van Brabant in de kijker te plaatsen.¹⁰ De Koninklijke Commissie voor Monumentenzorg raadde het stadsbestuur aan om 'beroemde figuren uit de Belgische geschiedenis' in de stadhuisnissen te plaatsen, maar liet zich niet verleiden tot het noemen van concrete namen.¹¹ De jury die jaarlijks de leerlingenwedstrijd aan de Academie voor Schone Kunsten beoordeelde nam dit advies over, maar voegde eraan toe dat het haar niet wenselijk leek personages af te beelden die na de bouw van het stadhuis hadden geleefd.¹²

In maart 1847 liet het stadsbestuur zich voor het eerst positief uit over het 'beeldenproject'. Hoewel de Leuvense autoriteiten allerminst gewonnen waren voor de verkregen adviezen, bleken ze inmiddels op eigen initiatief een veel uitgesprokenere visie te hebben ontwikkeld welke personen in de nissen zouden moeten worden afgebeeld. Het stadsbestuur gaf te kennen vooral het Leuvense verleden in de façades te willen eren. Het waren figuren als Mathieu De Layens (de architect van het stadhuis), paus Martinus V (die de oprichting van de Leuvense universiteit toestond), paus Eugenius IV (die een faculteit theologie aan de universiteit toevoegde) en Erard de la Marck (de prins van Luik die bij Eugenius IV solliciteerde naar een uitbreiding van de faculteiten) die volgens het stadsbestuur een plaats verdienden in de nissen van het stadhuis. Ook beelden van de eerste magistraat van de stad en van de graven van Leuven en hertogen van Brabant zouden deze gevel niet misstaan.¹³

Om aan deze ideeën een concrete invulling te geven, stelde de gemeenteraad een speciale jury met kunstkenners aan.¹⁴ Na opnieuw twee jaar van overleg, maakte deze jury

8 Stadsarchief Leuven (Verder SAL), Modern Archief (Verder MA), Conseil Communal, Séances tenues à partir du 1 juin 1841 au 31 décembre 1844, f° 61.

9 Voor meer informatie, cf. V. Vandekerchove, 'Zes eeuwen stadhuis van Leuven. Een overzicht van de restauraties en de opvulling van de nissen in de stadhuisgevels', in: M. Gilleir, G. Huybens en P. Reekmans (red.), *Het Leuvense stadhuis beeld-schoon. Deel I – De gevels I* (Leuven 2000) 83–92.

10 SAL, MA, Conseil Communal, Séances tenues à partir du 1 juin 1841 au 31 décembre 1841, f° 94.

11 SAL, MA, Conseil Communal, Séances tenues à partir du 4 février 1847 au 7 janvier 1849, f° 21.

12 *Ibidem*, f° 24.

13 *Ibidem*, f° 25.

14 Deze jury bestond uit: burgemeester Ferdinand d'Udekem, gemeenteraadslid Charles de Luesemans, de directeur van de plaatselijke kunstacademie Lambert Mathieu, de voorzitter van de administratieve commissie van deze academie Désiré Vandenschrieck, de Leuvense architecten Dominique en Antoine Everaerts, de Brusselse archeoloog Antoine Schayes, de Antwerpse architect Frans-Andries Durllet en de Brusselse beeldhouwer Guillaume Geefs. SAL, MA, Conseil Communal, Séances tenues à partir du 4 février 1847 au 7 janvier 1849, f° 88.

op 20 april 1849 in samenspraak met het stadsbestuur haar bedoelingen bekend. In een gezamenlijk opgesteld *plan d'ensemble* bepaalden beide instanties welke figuren de lege stadhuisnissen mochten bevolken. Dit beargumenteerde plan maakt het mogelijk een beter zicht te krijgen op de identiteit die de Leuvense autoriteiten zichzelf via cultuur wensten toe te meten. De inleidende tekst van het document liet er geen misverstand over bestaan waar het het stadsbestuur in het beeldenproject om te doen was:

‘Transformer la façade du monument en une sorte de galerie historique, où l’on verrait représentés les personnages ayant illustré Louvain, et rappelant en même temps les principales institutions de la commune dans les siècles passés, voilà l’idée qui a guidé le jury dans la confection du plan général d’ensemble. D’après ce plan, les hommes célèbres, tribuns, savants, guerriers, artistes, se rattachant à l’histoire de Louvain, occuperaient les grandes niches du rez de chaussée. Celles du premier étage seraient réservées aux institutions de la commune. On placerait au deuxième étage les Comtes de Louvain et les Ducs de Brabant. Enfin les statues à placer dans les petites niches représenteraient des figures emblématiques se rapportant aux Sciences, aux Lettres, aux Arts, à l’Industrie, à la Gloire Militaire, etc.’¹⁵

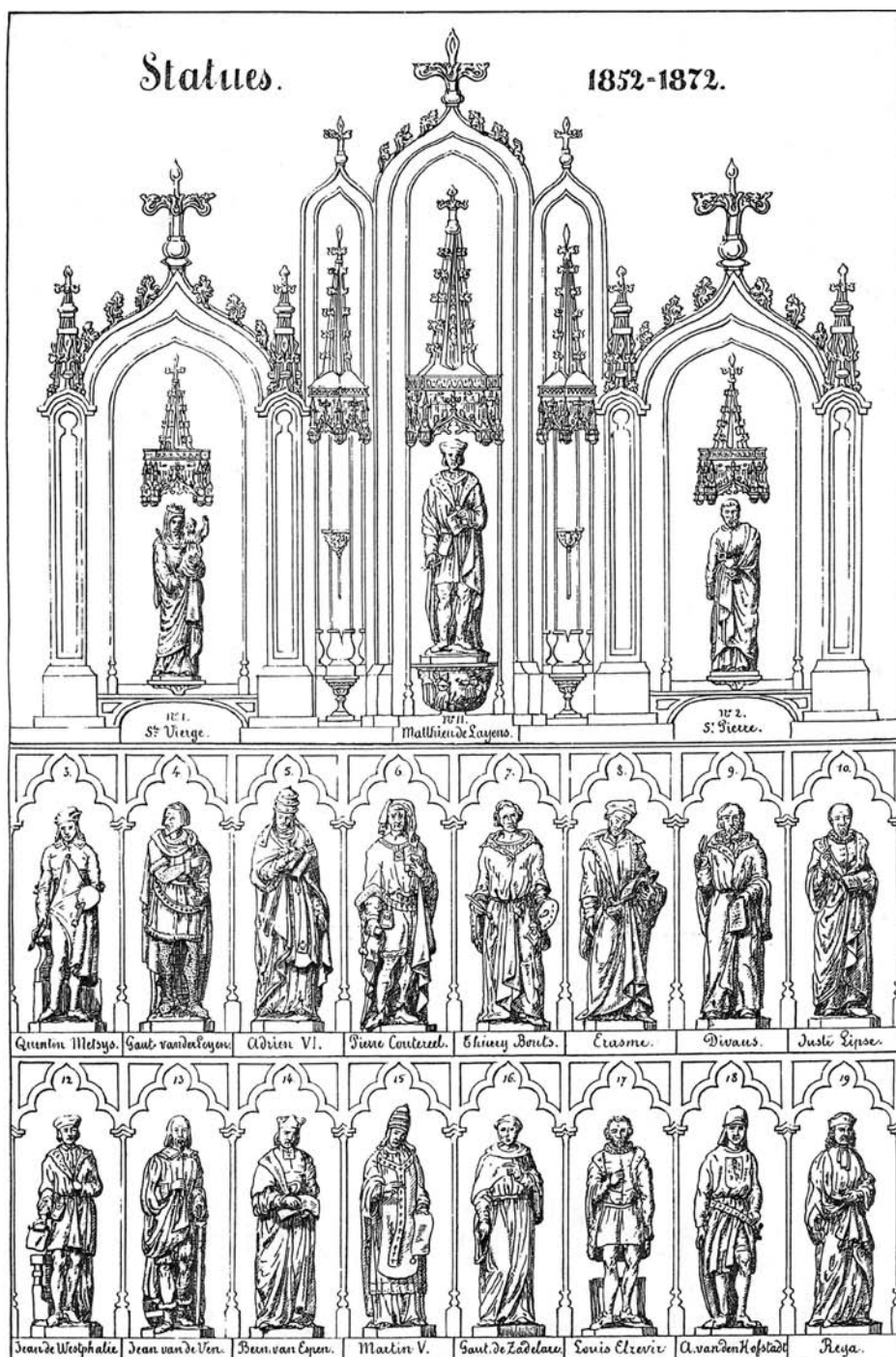
In deze tekst lichtte het stadsbestuur voor het eerst toe met welk type figuren uit de Leuvense geschiedenis het zich precies wenste te identificeren. Het waren de grote politici, geleerden, krijgsheren en artiesten uit het lokale verleden die een plaats verdienen in de lege stadhuisnissen. Hierbij dacht het bijvoorbeeld naast de graven van Leuven en hertogen van Brabant aan kunstenaars als de genoemde Mathieu De Layens (†1483) en Petrus Josephus Verhaghen (1728-1811), aan geleerden als Juan Luis Vives (1492-1540) en Gerard Mercator (1512-1594) en aan letterkundigen als Joannes Caligator (1322-1351).¹⁶ De politieke machthebbers wilden de stad duidelijk profileren als een eeuwenoud militair-politiek, wetenschappelijk, letterkundig en artistiek centrum.

De zoektocht naar de persoonlijke eigenheid door de identificatie met befaamde inwoners uit het verleden die zich verdienstelijk maakten in de politiek, de kunst, de economie, de wetenschap of de letteren, was een fenomeen dat in vele Belgische steden optrad. Niet toevallig koos de stad Antwerpen ervoor een standbeeld op te richten voor Pieter Paul Rubens (1843, Groenplaats), zag Jakob van Maerlant zijn evenbeeld oprijzen te Damme (1860, Grote Markt) en vereerden de Bergenaars Boudewijn van Constantinopel met een kolossaal ruitersstandbeeld (1868, Place de Flandre).¹⁷ Juist de grootse prestaties en het voortreffelijke karakter van deze lokale helden onderstreepten

15 Vertaling: ‘Het omvormen van de gevel van het monument tot een zekere historische galerij, waarin men de personages die Leuven hebben beroemd gemaakt zou afgebeeld zien, dat is het idee dat de jury heeft gevolgd bij het opstellen van een algemeen *plan d'ensemble*. Volgens dit plan zouden de beroemde mannen, tribunen, geleerden, veldheren, artiesten, zich verbindend aan de geschiedenis van Leuven, de grote nissen van de benedenverdieping bevolken. Deze van de eerste verdieping zouden voorbehouden zijn aan de instellingen van de gemeente. Men zou op de tweede verdieping de graven van Leuven en hertogen van Brabant plaatsen. Ten slotte zouden de beelden om in de kleine nissen te plaatsen emblematische figuren uitbeelden, betrekking hebbend op de wetenschappen, letteren, kunsten, op de industrie, op de militaire glorie, enzovoort.’ SAL, MA, nr. 6921, Hôtel de Ville. Statues à placer dans les niches. Correspondance générale. Jury: rapports. Subsidés des autorités supérieures. Concours pour l’exécution des statues. Sujets et dimensions de celles-ci. 1842-1854.

16 Ibidem.

17 J. Ogonovszky-Steffens, ‘De officiële kunst in België in de 19e eeuw’, in: V. Heymans (red.), *De schildwachten van de geschiedenis. Het beeldhouwwerk van de gevels van het stadhuis van Brussel* (Brussel 2000) 33-34.

Afbeelding 2: Tekening van Adolphe Everaerts van de standbeelden die tussen 1852 en 1872 in de voorgevel van het stadhuis werden geplaatst. Bron: A. Everaerts, *Monographie de l'hôtel-de-ville de Louvain 1448-1872* (Leuven 1872) 51.

volgens de bevoegde besturen de ware aard van de stad en zijn burgers. Richtten de 'Société des Sciences, Lettres et Arts d'Anvers' en de Antwerpse autoriteiten samen een Rubensstandbeeld op, dan wilden ze hiermee in eerste instantie aantonen dat Antwerpen omstreeks 1840 nog steeds dé kunstmetropool bij uitstek was.¹⁸ Dezelfde redenering gold ook voor het beeldenproject van het Leuvense stadhuis, dat eveneens het geconstrueerde zelfbeeld van deze stad als centrum voor kunst, wetenschap en literatuur diende te bevestigen.

Zoals ook blijkt uit het beeldenproject, kwamen veel van de monumentale gedenktekens waarmee steden uiting gaven aan hun eigen identiteitsbesef op verzoek en/of met financiële steun van de nationale overheid tot stand. Dit lijkt op het eerste gezicht paradoxaal, aangezien de negentiende eeuw in de klassieke historiografie bekend staat als het tijdperk waarin de moderne natiestaten een zo stevig mogelijke grip op de samenleving trachtten te bemachtigen. Dat deze visie echter enige nuance verdient, toont het verhaal van het beeldenproject eens te meer aan. De Koninklijke Commissie voor Monumentenzorg verlangde aanvankelijk de Leuvense stadhuisgevel om te toveren tot een nationaal pantheon, maar toen het stadsbestuur in 1849 zijn definitieve plannen uiteenzette, benadrukte het dat de lokale belangen bij dit project op de eerste plaats zouden komen te staan. Toch werd dit bevoorrecht van de eigen stedelijke interesses door de centrale overheid allerm minst als tegenstrijdig aan de nationale culturele opvattingen ervaren. Integendeel, de Brusselse autoriteiten beschouwden een sterk lokaal identiteitsbesef juist als de ideale voedingsbodem voor de ontwikkeling van een nationaal bewustzijn op het gemeentelijke niveau.¹⁹ Vanuit het oogpunt van de centrale overheid vielen de lokale en de nationale belangen ook grotendeels samen. Het vaderlandse identiteitsbesef kon volgens haar immers niet beter aan de onderdanen worden bijgebracht, dan wanneer elke gemeente haar inwoners een lokale versie van de 'nationale' geschiedenis 'in beeld' zou brengen.²⁰

De opvatting dat de eigen geschiedenis mee vorm gaf aan de rijkere vaderlandse identiteit, leefde ook bij de lokale autoriteiten zelf. Het eerste decennium na de Belgische onafhankelijkheid haalde het Leuvense stadsbestuur deze visie bijvoorbeeld aan ter legitimatie van de (hoge) uitgaven voor zijn restauratiepolitiek. Zo verdedigde het in zijn *Rapport sur l'administration et la situation des affaires de la ville* van 1836 de restauraties aan de gevels van het stadhuis als volgt: 'Mais l'Hôtel-de-Ville de Louvain n'est pas seulement un bâtiment communal. L'un des plus beaux monuments de l'architecture du 15e siècle que possède la Belgique et que l'étranger vient admirer dans nos provinces est vraiment national; sa conservation intéresse le pays entier.'²¹ Het op touw zetten van een dergelijke legitimatie was verre van onschuldig. Het was een middel van het stadsbestuur om bij provincie en staat subsidies los te weken voor bepaalde culturele projecten. Wanneer een historisch monument – zoals het stadhuis – diende te worden gerestaureerd, dan was het volgens het stadsbestuur de plicht van zowel de provinciale als

18 Croon, 'Toe-eigeningsstrategieën bij stedelijke en nationale identiteitsvorming', 39-40.

19 Ibidem, 74-75.

20 J. Ogonovszky-Steffens, 'De officiële kunst in België', 33-34.

21 Vertaling: 'Maar het Leuvense stadhuis is niet louter een gemeentelijk gebouw. Een van de mooiste architecturale monumenten uit de vijftiende eeuw dat België bezit en dat de vreemdeling komt bewonderen in onze provincies, is werkelijk nationaal; zijn bewaring interesseert het hele land.' SAL, MA, Rapport sur l'administration et la situation des affaires de la ville de Louvain, 25 november 1836, 34-35.

de centrale overheid om hier financieel een steentje toe bij te dragen. Leuvens historisch patrimonium had nu eenmaal een nationale uitstraling, zo luidde de redenering. Op die manier raakten de belangen die stad en natie aan cultuur toekenden innig met elkaar verweven, al bleef voor de stedelijke overheid de uitstraling van de eigen stad steeds voorrang genieten op vaderlandslievende motieven.

De betrokkenheid van de burgers bij de stedelijke cultuurpolitiek

Het eigen identiteitsbesef bleek in twee opzichten de voornaamste drijfveer achter de Leuvense cultuurpolitiek. Ten eerste was de behoefte om op een symbolische wijze uiting te geven aan dit identiteitsbesef een belangrijke stimulans om intensief in de stedelijke cultuur te investeren. Geen enkel middel bleek immers zo doeltreffend om het zelfgeconstrueerde gemeenschapsgevoel te propageren als de (beeldende) kunsten. Maar ten tweede verplichtte ook de *inhoud* van dit toegeëigende identiteitsbesef – Leuven als een centrum van kunst, wetenschap en letterkunde – de lokale autoriteiten ertoe erop toe te zien dat de stad een hoogstaand artistiek centrum zou blijven. Omdat politieke overheden bij hun besluitvorming steeds rekening dienen te houden met hun electoraat, is het interessant om vervolgen te onderzoeken op welke manier en in welke mate het Leuvense stadsbestuur de lokale bevolking bij de cultuurpolitiek betrok.

Zoals gezegd legde het stadsbestuur de verantwoordelijkheid voor culturele initiatieven in eerst instantie bij de burgers. Het beschouwde het enkel als zijn taak dit engagement te steunen en vond dat het zelf pas moest ingrijpen wanneer dit initiatief te kort schoot. Dergelijke interventies bestonden meestal uit het ter beschikking stellen van nieuwe subsidies. Zo besloot het stadsbestuur in de jaren 1840 geregeld extra financiële middelen ter beschikking te stellen om op de kermisfeesten concerten, muziekwedstrijden en voordrachtskunst te laten plaatsvinden. De uitwerking van deze voorstellingen moest dan door de lokale verenigingen gebeuren. Vooral de in de lokale pers alom geprezen *Société Lyrique* en *Société de l'Académie de Musique* zouden veelvuldig van dergelijke subsidies gebruik maken om op de kermisfeesten concerten en muziekwedstrijden te organiseren.

Het door de Leuvense autoriteiten toegeëigende zelfbeeld wist de culturele verantwoordelijkheidszin bij de eigen bevolking nog sterker te prikkelen. Leuven stond volgens het stadsbestuur sinds jaar en dag bekend als een artistiek centrum en het waren de verschillende kunstenaars van de stad die moesten bewijzen dat dit nog steeds zo was. Hier lag dan ook de verklaring waarom het stadsbestuur bepaalde dat enkel beeldhouwers die geboren en/of woonachtig waren te Leuven, mochten meewerken aan het beeldenproject van het stadhuis.²² Ook andere steden die zich erop beriepen aloude kunstharden te zijn, kozen ervoor grootse artistieke projecten uitsluitend door eigen

²² Hoezeer het stadsbestuur aan dit principe vasthield, toont het verhaal van Joseph Ducaju aan. Om te bepalen welke Leuvense kunstenaars aan het beeldenproject mochten meewerken, had het stadsbestuur in 1849 een wedstrijd uitgeschreven. Eén van de grote winnaars van dit 'concours' was Joseph Ducaju. Wanneer de resultaten van deze wedstrijd officieel werden bekend gemaakt, bleek echter dat deze beeldhouwer een vals domicilie had opgegeven. Er werd ontdekt dat Joseph Ducaju in Antwerpen was geboren en een woonplaats in Brussel had. Het stadsbestuur reageerde furieus op dit bedrog en besloot Ducaju een verdere deelname aan het beeldenproject te ontzeggen, naar eigen zeggen omdat hij 'wilde deelnemen aan de verfraaiing van een monument dat glorie brengt aan Leuven, dat gebouwd is door een artiest waarop de stad juist fier is hem te hebben geteld onder haar kinderen, en die, nog niet zolang geleden zo wonderbaarlijk is gerestaureerd geweest door enkel Leuvense artiesten; het alleen maar kan worden toever-

kunstenaars te laten uitvoeren. Zo mocht het Rubensstandbeeld van 1843 uitsluitend door (de meest erkende) Antwerpse beeldhouwers worden vervaardigd.²³ In Brussel waren de stadsarchivaris en de stadsarchitect zelfs erg misnoegd dat sommige bestellingen van standbeelden die de lege gevelnissen van hun stadhuis moesten opvullen, aan 'vreemde kunstenaars' waren toevertrouwd.²⁴

Toch was zeker niet alle door de lokale overheid gefinancierde cultuur van Leuvense hand. Het eigen zelfbeeld zorgde er immers voor dat het stadsbestuur zich enkel met hoogstaande artistieke aangelegenheden identificeren kon. Wanneer de Leuvense artiesten niet over het gevraagde potentieel beschikten om aan de verwachte kwalitatieve eisen te voldoen, deinsde de gemeenteraad er niet voor terug om geschiktere kandidaten van buiten de stad aan te stellen. Zo verkoos het stadsbestuur heel vaak aan zijn kunstacademie niet-Leuvense leerkrachten te benoemen, ten nadele van de kandidaten uit de eigen stad. Bij de opening van een afdeling Muziek aan deze instelling in 1835, stelde de gemeenteraad zelfs speciaal twee Duitse muzieklerkrachten aan om er zeker van te zijn dat het vereiste onderwijsniveau zou worden bereikt.²⁵ Ook de subsidies voor het jaarlijkse wintertheater schonk het stadsbestuur stevast aan niet-Leuvense gezelschappen. De reden hiervoor werd in 1844 door *Journal de Louvain* toegelicht. De krant merkte op dat het stadsbestuur misschien niet over de nodige financiële middelen beschikte om een topgezelschap aan te werven, maar dat het beschikbare bedrag wel toeliet 'een goed gezelschap, zonder middelmatig te zijn, samengesteld uit ijverig samenspelende artiesten' aan te stellen.²⁶ Aan deze verwachtingen konden de in de lokale pers fel bekritiseerde Leuvense verenigingen duidelijk niet voldoen.²⁷

Het eigen identiteitsbesef stelde dus hoge verwachtingen aan de producenten van de door het stadsbestuur gefinancierde cultuur. Zij moesten ervoor zorgen dat Leuven een artistiek centrum bleef. De mate waarin zij hierin slaagden, werd niet alleen afgeleid uit het kritische oordeel van de kenners.²⁸ Ook en vooral de manier waarop de Leuvense cultuur bij het grote publiek werd onthaald, bleek een belangrijke maatstaf. Dit publiek werd daarbij in een tweetal categorieën onderverdeeld: de Leuvenaar en de 'vreemdeling'. Van de lokale bevolking werd automatisch verwacht dat ze zo actief mogelijk aan het stedelijke cultuuraanbod deelnam. Zij diende de Leuvense cultuur en identiteit immers zo trots mogelijk uit te dragen. Vandaar dat het stadsbestuur zijn inwoners jaarlijks naar aanlei-

trouwd aan artiesten geboren te Leuven of adoptiekinderen van Leuven hier hun fortuin en de hoofdzetel van hun zaken gevestigd.' Cf. SAL, MA, Conseil Communal, Séances tenues à partir du 12 février 1850 au 24 octobre 1851, f° 83-f° 87.

23 Croon, 'Toe-eigeningsstrategieën bij stedelijke en nationale identiteitsvorming', 39.

24 V. Heymans, 'Een restauratie die het origineel doet herleven', in: V. Heymans (red.), *De schildwachten van de geschiedenis. Het beeldhouwwerk van de gevels van het stadhuis van Brussel* (Brussel 2000) 54, noot 22.

25 Om de alom geprezen Duitse leerkracht Ernest Spindler te overtuigen naar Leuven te verhuizen, beloofde het stadsbestuur hem zelfs een riant jaarloon van 3500 Belgische frank. Cf. SAL, MA, Conseil Communal, Séances tenues à partir du 13 janvier 1834 au 19 août 1836, f° 181. De andere Duitse leerkracht die door de gemeenteraad werd benoemd, was Charles Auguste Tennstedt. Hij kreeg een jaarsalaris van 1500 frank. Hiermee verdiende hij ongeveer 700 frank meer dan zijn collega's aan de academie. Cf. SAL, MA, Conseil Communal, Séances tenues à partir du 13 janvier 1834 au 19 août 1836, f° 331.

26 *Journal de Louvain*, 24 november 1844.

27 Zo omschreef dezelfde krant twee jaar voordien het Leuvense theateraangebod vóór de komst van het jaarlijks gesubsidieerde theatergezelschap als 'één en al monotoon'. Cf. *Journal de Louvain*, 4 december 1842.

28 Zo onderwierp de eerder vermelde jury die het beeldenproject in goede banen leiden moest leiden, elk vervaardigd standbeeld aan een grondige inspectie alvorens het in de bestemde nis te plaatsen.

Afbeelding 3: Afbeelding van de Leuvense stadsschouwburg uit 1895. Bron: E. Van Even, *Louvain dans le passé et dans le présent: formation de la ville, événements mémorables, territoire, topographie, institutions, monuments, œuvres d'art (Leuven 1895)* 289.

ding van de kermisfeesten opriep de gevels van de huizen en de straten zo luisterrijk mogelijk te versieren. Net zoals dit in Antwerpen het geval was tijdens de festiviteiten ter inhuldiging van het Rubensstandbeeld, diende deze decoratie de eenheid, de vastberadenheid en vooral de kunstzinnigheid onder de bevolking te etaleren.²⁹

De verschillende bevolkingslagen van de stad werden echter niet allemaal op dezelfde manier bij de stedelijke cultuur betrokken. Voor zover uit de bronnen kan worden opgemaakt, blijkt dat het stadsbestuur een onderscheid maakte tussen enerzijds (Frans-talige) cultuur met een elitair en (hoog) burgerlijk karakter, en anderzijds cultuur met een meer volkse bestemming. Dit onderscheid kwam het best tot uiting in het heterogene programma van de jaarlijkse kermisfeesten. Op deze festiviteiten vonden rond beide soorten cultuur allerlei activiteiten plaats. Het gewone volk kon zijn gading vinden in allerhande volksspelen op de Oude Markt, verschillende waterspelen op het Kanaal of het alom tegenwoordige straattheater tussen de vele marktkramen. De aristocratie en de hoge burgerij lieten hun cultureel engagement blijken door talrijke muziekconcerten en danspartijen bij te wonen. Ook aan de plaatselijke kunstacademie werd een onderscheid gemaakt tussen onderricht voor het gewone volk en onderwijs

29 Croon, 'Toe-eigeningsstrategieën bij stedelijke en nationale identiteitsvorming', 53-54.

bestemd voor de meer gegoede klassen. De kinderen uit de lagere bevolkingsgroepen dienden er kennis te maken met de ‘arts mécaniques’ of de ‘technische kunsten’.³⁰ Deze kunsten moesten de leerlingen in eerste instantie voorbereiden op hun latere baan op de lokale arbeidsmarkt, die vooral op de bouwnijverheid was gericht.³¹ Het onderricht in de eigenlijke ‘schone kunsten’ was dan voorbehouden voor kinderen uit sociaal betere milieus of voor de echt getalenteerde jongeren.

Dit strikte onderscheid waarbij de schone kunsten voor een welgesteld publiek waren bestemd, leidde naar aanleiding van de opening van het Leuvense stadstheater in 1867 tot sociale spanningen. De bouw van deze schouwburg vormde de jaren voordien lange tijd stof voor discussie binnen de gemeenteraad. Vooral de vraag of het stadsbestuur de bouw van dit theater wel kon financieren, leidde vaak tot onenigheid onder de raadsleden.³² Uiteindelijk wist burgemeester Charles de Luesemans de sceptici ervan te overtuigen de bouwwerken met behulp van de financiële inbreng van een vennootschap van aandeelhouders aan te vatten.³³ Over het soort theater dat op de planken van de nieuwe schouwburg te bewonderen moest vallen, werd niet op voorhand gediscussieerd. Pas nadat de zaal in 1867 de deuren had geopend, ontstonden hieromtrent verschillende dispuuten. De meningen over de op te voeren stukken waren in twee kampen verdeeld. Zoals overal in België, werd ook de nieuwe Leuvense schouwburg door twee soorten theaterliefhebbers bezocht. De ene begaf zich louter ter ontspanning naar het toneel, om zich er te vergapen aan een overdonderend melodramatisch spektakel dat in een overtrokken speelstijl verstotelingen, schurken en helden tegen elkaar opzette. De andere beschouwde het theater als een ideaal instrument tot volksbeschaving en had daarom een zwak voor het literaire drama waarin de moraalles centraal stond. Het hoeft geen betoog dat de eerste toeschouwer veeleer in liberale kringen vertoefde, terwijl de tweede meestal katholiek gezind was.³⁴ In Leuven voelde vooral deze laatste theaterbezoeker zich door het opgevoerde programma in de nieuwe schouwburg gepasseerd. Het liberale stadsbestuur trachtte immers zoveel mogelijk artiesten met een grootse uitstraling aan te werven. ‘Notre scène louvaniste ne peut pas être exploitée par une troupe secondaire; on est difficile chez nous, et ce qui paraît suffisant dans des villes de la même importance, ne serait pas suffisant pour Louvain’, zo stelde het in 1869.³⁵ Deze keuze voor befaamde gezelschappen, zoals het *Théâtre de Liège*,

30 Heel wat steden en gemeenten voorzagen in onderricht in de ‘arts mécaniques’, omdat dit onderwijs als een ideaal hulpmiddel ter bestrijding van sociale problemen als bedelarij en landloperij werd beschouwd. Dit onderricht werd meestal verleend aan de plaatselijke kunstacademie. Pas in het laatste kwart van de negentiende eeuw richtten vele steden en gemeenten hiervoor speciale nijverheidsscholen op. Cf. Hélin en Pasleau, *Culture et pouvoirs publics*, 138.

31 Deze bouwnijverheid concentreerde zich hoofdzakelijk op het vervaardigen van behangpapier, weefstoffen, meubilair, glasramen en gesmeed ijzer. Cf. M. Bols, ‘Twee eeuwen onderwijs in de beeldende kunsten te Leuven’, in: M. Bols, G. Huybens en L. Verpoest (red.), *Het stedelijk kunstonderwijs te Leuven. Jubileumboek uitgegeven naar aanleiding van het 200-jarige bestaan van de Academie voor Schone Kunsten en het 150-jarige bestaan van het Muziekconservatorium* (Leuven 1985) 21-22.

32 Zo verzetten de secties ‘Travaux publics’, ‘Finances et Comptabilité’ en ‘Contentieux et Beaux-Arts’ zich hevig tegen de plannen van stadsarchitect Edouard-Philippe Lavergne, gemeenteraadslid Henri Peemans en het college van burgemeester en schepenen om een nieuwe theaterzaal op te richten. Cf. SAL, MA, Bulletin Communal de la ville de Louvain, 1860, 243-244 en 280-284.

33 SAL, MA, Bulletin Communal de la ville de Louvain, 1861, 81.

34 F. Peeters, ‘De vestingstijd met Victor Driessens (1853-1882)’, in: T. Brouwers, J. De Vos en F. Peeters, *Tussen De dronkaard en Het kouwe kind. 150 jaar Nationaal Tooneel, KNS, Het Toneelhuis* (Gent 2003) 29-30.

35 Vertaling: ‘Onze Leuvense scène kan niet worden uitgebaat door een gezelschap van de tweede rang; men doet

werd het stadsbestuur door de tegenstanders van het melodramatische spektakel niet in dank afgenomen. Zelfs de liberale krant *Het Leuvensch Nieuws* verweet de Leuvense autoriteiten 'een theater van een half miljoen te hebben gebouwd voor de *aristocratie des finances*, die met een *ratatou[il]le du peuple* niets gemeens wilde hebben'.³⁶

Het bijwonen van hoogstaande artistieke activiteiten was overigens niet louter een zaak van de (hoge) burgerij en de elite uit de eigen stad. Ook goeude burgers uit andere steden waren meer dan welkom. De aanwezigheid van (grote getallen) 'vreemdelingen' werd immers als belangrijk ervaren voor het herkennen, overnemen, voeden en verspreiden van het door het stadsbestuur gecultiveerde zelfbeeld.³⁷ Hiertoe dienden deze buitenstaanders tijdens hun bezoek te worden overweldigd door Leuven's artistieke rijkdom. Hun rol in het culturele leven was dus veeleer het vertonen van een passieve bewondering, dan het vervullen van een actieve participatie zoals dit van de lokale bevolking werd verwacht. Het was immers dankzij het ontzag van de 'vreemdelingen' dat het eigen identiteitsbesef kon worden bevestigd en aangesterkt. Vandaar dat de Leuvense lokale pers in haar verslagen over de jaarlijkse kermisfeesten vaak ruim aandacht besteedde aan de aanwezigheid van 'vreemde bezoekers'. Hoe groter het aantal niet-Leuvense toeschouwers, hoe succesvoller deze feesten werden omschreven. Zeker wanneer bekende artiesten of literatoren, zoals de Franse dichter Victor Hugo, zich tijdens hun verblijf positief uitlieten over Leuven's culturele uitstraling, kreeg dit weerklank in de lokale kranten.³⁸ Het is ook in deze context dat het stadsbestuur vanaf de jaren 1850 zelf bewust prestigieuze gasten ging inviteren op de kermisfeesten. De Leuvense autoriteiten hadden namelijk vastgesteld dat het aantal (vreemde) bezoekers op deze festiviteiten op het einde van de jaren 1840 was gedaald.³⁹ Om deze afnemende belangstelling te stoppen, hoopten ze dat de komst van speciale genodigden veel volk op been zou brengen. Vooral de Koninklijke familie en de nationale regering leken hiervoor de geschikte gasten. Wie immers kon het belang en de uitstraling van de stad meer kracht bij zetten dan de politieke leiders van het nieuwe, welvarende vaderland?

Besluit: een geslaagd project?

Het toe-eigenen van een eigen gecreëerd zelfbeeld bleek voor de Leuvense overheid de belangrijkste drijfveer tot cultureel handelen. Zoals vele negentiende-eeuwse stadsbesturen ging ook zij op zoek naar een eigen identiteit. Deze meende ze terug te vinden in het rijke politieke, wetenschappelijke en artistieke verleden van de stad. Om aan deze identiteit de nodige symbolische uitdrukking te verlenen, beriepen de lokale autoriteiten zich op cultuur. Bovendien leidde ook de inhoud van het Leuvense zelfbeeld ertoe

moeilijk bij ons, en wat voldoende blijkt in de steden van eenzelfde belang, zou voor Leuven niet voldoende zijn.' Cf. SAL, MA, Bulletin Communal de la ville de Louvain, 1869, 264.

³⁶ *Het Leuvensch Nieuws*, 5 december 1867.

³⁷ Croon, 'Toe-eigeningsstrategieën bij stedelijke en nationale identiteitsvorming', 42.

³⁸ Tijdens zijn bezoek aan Leuven in 1852 had Victor Hugo openlijk steun verleend aan het opgestarte beeldenproject van het stadhuis. Zijn uitlatingen werden bijvoorbeeld door het *Journal de Louvain* aangehaald, om aan te tonen hoe groots het aangevatte project wel was. Cf. *Journal de Louvain*, 2 januari 1853.

³⁹ Het stadsbestuur haalde zelf twee redenen aan waarom de kermisfeesten op het einde van de jaren 1840 aan belangstelling hadden ingeboet. Ten eerste kregen de Leuvense kermisfeesten volgens de gemeenteraad steeds meer concurrentie te verduren van het toenemende aantal publieke festiviteiten in het jonge België. Ten tweede achtte het stadsbestuur ook het monotone karakter waarin de eigen feesten waren vervallen als een oorzaak voor de afgenomen belangstelling. Cf. SAL, MA, Bulletin Communal, 1851, 189.

dat het stadsbestuur zich om artistieke aangelegenheden ging ontfermen. De lokale overheid diende niet alleen uiting te verlenen aan de eigen identiteit, ze diende ook te bevestigen dat de stad nog steeds een belangrijke kunsthaard was. Het was dus de zoektocht naar (een bevestiging van) een eigen identiteitsbesef die ertoe leidde dat het Leuvense stadsbestuur zich met de organisatie van de eigen kermisfeesten, het aanstellen van befaamde muzikleerkrachten, de bouw van een nieuw stadstheater of het beheer van de lokale monumentenzorg inliet.

In welke mate de plaatselijke overheid er nu in de praktijk in slaagde zich als een cultureel centrum te profileren, blijft echter een open vraag. Het stadsbestuur initieerde wel een aantal ambitieuze en prestigieuze projecten zoals de bouw van een nieuwe schouwburg of het met standbeelden opvullen van de lege gevelnissen van het stadhuis, maar deze werden in de lokale pers op wisselende kritieken onthaald. Zo erkende *Het Leuvensch Nieuws* dat de stad door de bouw van een nieuwe schouwburg nu eindelijk over de 'prachtige' theaterzaal beschikte die het verdiende, maar betreurde de krant het meteen ook dat de zaal eigenlijk veel te klein was voor een stad als Leuven.⁴⁰ Ook bij de mate waarin de toeschouwers het identiteitsbeeld van de stad in de nieuwe standbeelden van de stadhuisgevels konden herkennen, kunnen vraagtekens worden geplaatst. Door het gebrek aan een doordacht plan dat stelde welke figuren in welke nis thuis hoorden, werden de beelden volgens een willekeurige orde in de gevels geplaatst. Hierdoor werd het hele beeldenproject veeleer een grote puzzel dan een ordentelijk pantheon, wat het voor de toeschouwer allerm minst gemakkelijk maakte de afgebeelde personages te identificeren.⁴¹ Tussen de culturele besluitvorming en de (gedroomde) uitvoering ervan lag vrijwel altijd nog een lange weg.

40 *Het Leuvensch Nieuws*, 1 oktober 1868.

41 A. Maesschalck en J. Viaene, 'De neogotische beelden van het stadhuis te Leuven, schepping van de 19de-eeuwse restauratiedrang', in: M. Gilleir, G. Huybens en P. Reekmans (red.), *Het Leuvense stadhuis beeld-schoon. Deel 1 – De gevels I* (Leuven 1999) 11.

Ruimtelijke vermogensverhoudingen in Leiden (1438-1561)

Een pleidooi voor een perceelsgewijze analyse van steden en stedelijke samenlevingen in de Lage Landen

In hun inleiding tot het eerste nummer van *Stadsgeschiedenis*, stelden Peter Stabel en Michiel Wagenaar dat het brede interdisciplinaire forum dat dit nieuwe tijdschrift wil zijn, moet focussen op 'de actieve dialoog van de stedeling met de stedelijke ruimte en de wisselwerking tussen de mens en de geconstrueerde sociale ruimte die de stad in feite is'.¹ Aan dat gestelde doel wil ik een bijdrage leveren door in dit artikel de aandacht te vestigen op een wijze van geschiedvorsching die toelaat vat te krijgen op de complexe relaties tussen de gebouwde ruimte en haar gebruikers, namelijk de analyse van stedelijke samenlevingen op perceelsniveau. Deze onderzoeksmethode is door een relatief recente methodologische verruiming in het huizenonderzoek en door de toenemende gebruiksvriendelijkheid van geografische informatiesystemen (GIS) werkbaar geworden voor de beoefenaars van het historische métier in de breedste zin, en ze opent nieuwe perspectieven voor de studie van stad en samenleving in de Lage Landen. De voorliggende tekst is opgezet als een omstandige casestudy die het belang van een perceelsgebonden benadering moet illustreren. Aan de hand van bevindingen uit een analyse van de ruimtelijke vermogensverhoudingen in het vijftiende en zestiende-eeuwse Leiden, wordt aangetoond dat een onderzoek dat vertrekt vanuit de afzonderlijke geschiedenissen van percelen en hun gebruikers een impuls kan geven aan de versterkte studie van de sociaal-ruimtelijke structuren in Noordwest-Europese pre-industriële steden.²

Hoewel deze bijdrage de mogelijkheid tot het verfijnen van de bestaande kennis over de ruimtelijke scheiding of vermenging van sociale groepen en economische activiteiten in stedelijke samenlevingen centraal stelt, moet zij toch in de eerste plaats worden beschouwd als een pleidooi voor een brede toepassing van perceelsgewijs onderzoek. Deze werkwijze laat het immers toe om interdisciplinair ogenschijnlijk niet-geografische situeerbare kwantitatieve én kwalitatieve historische informatie te verzamelen en in een ruimtelijke context te bevragen, wat geheel nieuwe visies op steden en stedelijkheid in het verleden kan opleveren.

De stedelijke sociaalruimtelijke structuur op perceelsniveau, een stand van zaken

Het historisch onderzoek naar de spreiding of concentratie van sociale en economische kenmerken op microniveau is beperkt. Er bestaat weliswaar een lange onderzoekstraditie naar de opbouw van stedelijke samenlevingen en naar de ruimtelijke patronen daar-

1 P. Stabel en M. Wagenaar, 'Stadsgeschiedenis. Uitgangspunten van een nieuw tijdschrift', *Stadsgeschiedenis*, 1 (2006) 1-6, 2.

2 De hierna gepresenteerde Leidse data werden verzameld in het kader van mijn eindverhandeling aan de Universiteit Antwerpen: T. Bisschops, *Leven aan de rand? Proeve tot duiding van eenheid, verscheidenheid en continuïteit in de vermogensverhoudingen in en om de stadsrand. Leiden en Oudenaarde aan het einde van de middeleeuwen (ca. 1470 - ca. 1530)*, 2 delen, onuitgegeven licentiaatverhandeling Universiteit Antwerpen (Antwerpen 2006).

in, maar deze is grotendeels te schrijven op het conto van sociologen en geografen. Hun belangstelling werd in de eerste plaats gewekt door de concrete ervaring van de contemporaine geurbaniseerde maatschappij. Een interesse, waarvan het probleemgeoriënteerde empirische onderzoek van het departement sociologie van de universiteit van Chicago tijdens het interbellum én de daaruit voortvloeiende theorieën en modellen van Robert Park, Ernest Burgess, Louis Wirth en andere *human ecologists* wellicht de bekendste vruchten zijn.³ Publicaties als *The growth of the city* (1925) en *Urbanism as a way of life* (1938) zijn in meerdere betekenissen van het woord historisch te noemen; het verleden echter, namen zij niet tot onderwerp.⁴ De sociologen en geografen die zich niet op de hedendaagse samenleving plachten toe te leggen, trekken – sporend naar deugdelijke papieren alternatieven voor het gangbare veldwerk – hun uiterste chronologische grenzen doorgaans in de nog goed toegankelijke en aan gegevens rijke negentiende eeuw.⁵ Het beschikbaar zijn van kadastrale gegevens is niet zelden een noodzakelijke voorwaarde.

Voor historici vormt 'tijd' een minder grote barrière, en toch hebben ook zij vooralsnog weinig onderzoek verricht naar het fjnischalige ruimtelijke sediment van het sociale en economische stedelijke leven in de prekadastrale periode. Sinds de doorbraak van het interdisciplinaire stadshistorische onderzoek in Europa na Wereldoorlog II is de historische sociaalruimtelijke organisatie van steden aan bod gekomen in qua opzet en omvang sterk uiteenlopende publicaties. Maar in het licht van de aloude debatten rond levensstandaard en sociale ongelijkheid nemen heel wat van deze werken de (vermeende) ruptuur van de industriële revoluties en de sociaal-economische gevolgen daarvan tot onderwerp. Voor de vroegmoderne tijd is er minder belangstelling, en de (late) middeleeuwen blijven vrijwel van aandacht verstoken. Bovendien geschieden analyses gewoonlijk op het ruimtelijke niveau van de direct in de bronnen traceerbare kerkelijke of institutionele administratieve omschrijvingen zoals parochies, kwartieren of wijken; en enkel voor de periode die de bron in kwestie omvat. Wordt toch een micro- of langetermijnperspectief gehanteerd, al dan niet in combinatie, dan blijft het geografische analysekader beperkt tot één of enkele straten.⁶

Tot op heden gebeurde – zeker kwantitatief – het meeste onderzoek in Engeland. Vooral het Londen van na de verwoestende stadsbrand van 1666 genoot aandacht.⁷ De

3 Over de betekenis en de invloeden van de 'school van Chicago': M. Bulmer, *The Chicago school of sociology: Institutionalization, diversity, and the rise of sociological research* (Chicago 1984); en R.C. Hinkle, *Developments in American sociological theory, 1915-1950* (Albany 1994).

4 E.W. Burgess, 'The growth of the city: an introduction to a research project', in: R.E. Park, E.W. Burgess en R.D. McKenzie, *The City* (Chicago 1925) 47-62; en L. Wirth, 'Urbanism as a way of life', *American journal of sociology*, 44 (1938) 1-24.

5 Er zijn vanzelfsprekend uitzonderingen. Zo is er de doctoraatsstudie van geografie Dominique Vanneste over de interne differentiatie van de steden Kortrijk en Gent; al ondermijnt het gebruik van de volkstellingen van het jaar IV en van het oud kadaster als basisbronnen wel Vannestes claim 'de pre-industriële stad' te bestuderen. Onder andere: D. Vanneste, *De pre-industriële Vlaamse stad: een sociaal-economische survey. Interne differentiatie te Gent en Kortrijk op het einde van de 18de eeuw* (Leuven 1987); en idem, 'Residential reflection of socio-economic patterns in 18th century Belgian towns: the example of the town of Ghent', in: R. Baetens en B. Blondé (red.), *Nouvelles approches concernant la culture de l'habitat – New approaches to living patterns* (Turnhout 1991) 111-37.

6 Een overzicht geven van alle studies en hun opzet is uiteraard niet mogelijk. De geïnteresseerde lezer vindt een recent, zij het beknopt overzicht van het Europese onderzoek in J.-L. Pinol (red.), *Histoire de l'Europe urbaine, I: de l'Antiquité aux XVIIIe siècle. Genèse des villes européennes* (Parijs 2003) onder andere 793-810.

7 Een selectie: D.V. Glass (red.), *London's inhabitants within the walls* (Londen 1966); idem, 'Notes on the demography of London at the end of the seventeenth century', *Daedalus*, 97 (1968) 581-592; idem, 'Socio-economic status and occupations in the city of London at the end of the seventeenth century', in: P. Clark (red.), *The early modern town* (Londen 1976) 216-236; E. Jones, 'London in the early seventeenth century: an ecological approach', *London*

stedelijke sociospatiale organisatie mocht ook in de Lage Landen op belangstelling rekenen. Vaak echter, resulteerde dit in korte publicaties of in weinig geïntegreerde ontledingen in de marge van breder onderzoek. Londens pendanten in het Nederlandse taalgebied zijn Amsterdam en Gent.⁸

Aan deze historiografische gesteldheid is een zeker bronnendeficit uiteraard niet vreemd. Maar meer nog hebben de hoge arbeidsintensiteit van dergelijk onderzoek en een gebrek aan werkbare ruimtelijke analyse-instrumenten een rol gespeeld. Hierbij komt dat vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw de verlokkingen van het culturele paradigma de interesse in het stratificatieonderzoek, en daarmee ook de interesse in de ruimtelijke dimensie van sociale (on)gelijkheid temperden. De *cultural turn* leidde voor de studie van het stedelijke ruimtegebruik onder andere tot een sterke focus op de symbolische geladenheid van specifieke fracties van het stadslandschap. Overheidsgebouwen, residenties, versterkingen, markten, straten, particuliere woningen, zelfs ganse wijken, vormden heuse media: hun feitelijke oprichting en materiële afwerking, hun slechting, of hun inname middels intocht, omgang of geweld vormden krachtige argumenten in het politieke en sociale discours van vorst, stad en stedeling.⁹

Over platgetreden paden: fiscale en rechtelijke bronnen

Het bestaande onderzoek naar de stedelijke sociale geografie in pre-industrieel Europa is grotendeels gebaseerd op bronnen van fiscale oorsprong; zo ook in België en Nederland. In het bijzonder aan belastingregisters wordt een grote waarde toegekend. Verwonderlijk is dat niet. Voor zowat elke stad in de Lage Landen zijn registers of kohieren van directe belastingen bewaard, en frequent zijn stukken uit de vroegmoderne en laatmiddeleeuwse periode voorhanden.¹⁰ Dergelijke bronnen laten het de onderzoeker toe om zich een beeld te vormen van de welvaart van een aanzienlijk deel van de stedelijke huishoudens. De geregistreerde sommen reflecteren immers een bepaalde aanslagnorm, die doorgaans gebaseerd is op het vermogen van een gezinshoofd, of minstens

journal, 6 (1980) 123-133; L.D. Schwarz, 'Income distribution and social structure in London in the late eighteenth century', *Economic history review*, 32 (1979) 250-259; en idem, 'Social class and social geography: the middle classes in London at the end of the 18th century', *Social history*, 7 (1982) 167-185. Interessante vergelijkende studies zijn deze van historisch geograaf J. Langton, 'Residential patterns in pre-industrial cities: some case studies from seventeenth-century Britain', *Transactions of the Institute of British Geographers*, 65 (1975) 1-27; en D. Cannadine, 'Residential differentiation in nineteenth-century towns: from shapes on the ground to shapes in society', in: J.H. Johnson en C.G. Poo-ley (red.), *The structure of 19th-century cities* (Londen 1982).

⁸ Zo zijn er over Amsterdam de bijdragen van J.W. Verhey, R. Kistemaker, H. Diederiks, K. Bruin en H. Schijf, en M. Wagenaar, in: M. Jonker, L. Noordegraaf en M. Wagenaar, *Van stadskern tot stadsgewest. Stedebouwkundige geschiedenis van Amsterdam* (Amsterdam 1984), respectievelijk 63-88, 101-112, 113-132, 132-156, en 157-182; of de vergelijkende studie van W. van den Berg, M.H.D. van Leeuwen en C. Lesger, 'Residentiele segregatie in Hollandse steden. Theorie, methodologie en empirische bevindingen voor Alkmaar en Amsterdam, 16^e-19^e eeuw', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 4 (1998) 402-436. Voor Gent zijn er naast het al genoemde werk van Vanneste, bijvoorbeeld de publicaties van M. Boone, M. Dumon en B. Reusens, *Immobilienmarkt, fiscaliteit en sociale ongelijkheid te Gent, 1483-1503* (Heule 1981) 157-199; en L. Derycke, *De Sint-Michielswijk in Gent (1480-1520) een sociaal-topografische reconstructie* (Gent 1999).

⁹ Hierover bijvoorbeeld M. Boone en P. Stabel (red.), *Shaping urban identity in late medieval Europe: the use of space and images* (Leuven 2000); het themanummer rond stedelijke ruimte in middeleeuws en vroegmodern Europa van het *Journal of interdisciplinary history*, 32 (2002) 515-704; of het werk van E. Lecuppre-Desjardin, *La ville des cérémonies. Essai sur la communication politique dans les anciens Pays-Bas bourguignons* (Turnhout 2004).

¹⁰ Bijvoorbeeld de Archieven van de Staten van Holland (verder ASH), bewaard in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag (verder ARA), bevatten alleen al voor de periode 1543-1579 honderden belastingkohieren. Een partieel overzicht is te vinden in J.A.M.Y. Bos-Rops, 'De kohieren van de gewestelijke belastingen in Holland, 1543-1479', *Historisch tijdschrift Holland*, 29:1 (1997) 18-36, 31-36.

op een indicator daarvan, bijvoorbeeld de huurwaarde van onroerend goed of het aantal haarden in een pand.¹¹ Omdat de registers dikwijls summiere topografische informatie bevatten en vaak het gehele stadsgebied bestrijken, is het bovendien mogelijk om data uit verschillende stadsdelen te vergelijken.¹²

Een tweede beproefde wijze om stedelijke sociospatiale patronen op te sporen, is gebaseerd op de verdeling van woningtypes of vastgoedwaarden over het stadsgebied. Deze benadering gaat uit van het dwingende verband tussen de kwaliteit van een woning en de materiële welstand van de bewoners.¹³ Als basismateriaal fungeren bronnen-series zoals schepenregisters en notariële protocollen; gegevensreeksen ontstaan uit de wens of plicht tot verwerving van bewijs en rechtszekerheid bij de vervreemding van onroerend goed, of van de rechten erop.¹⁴ Om een representatief staal te verkrijgen, is echter het cumuleren van gegevens uit meerdere opeenvolgende jaren vereist, wat werken met dergelijke bronnen bijzonder arbeidsintensief en bijgevolg minder aantrekkelijk maakt. Daartegenover staat dat met name schepenregisters beter dan fiscale bronnen toegang verlenen tot de late middeleeuwen.¹⁵

Ook in het laatmiddeleeuwse Leiden gebeurde de overdracht van onroerend goed voor de schepenbank. Van dergelijke transacties kregen de partijen weliswaar bewijsstukken, maar de registratie behoorde aanvankelijk niet tot de taken van de stedelijke administratie. Pas vanaf 1560 werden Leidse vastgoedtransacties systematisch bijgehouden en vanaf dan ook, zijn aaneengesloten reeksen vastgoedwaarden uit de bronnen te lichten.¹⁶ Uit de twee eeuwen die aan deze administratieve reorganisatie vooraf gingen, zijn wel de resultaten van meerdere hoofdelijke belastingen bewaard. Naar analogie met bestaande studies zou het mogelijk moeten zijn om met dit type bronnenmateriaal de ruimtelijke sociale structuur van de sleutelstad te bepalen. Belastingkohieren echter, bevatten, net als steekproeven uit notariële of schepenakten, zelden voldoende aanwijzingen om de ge-

11 Enkele eerder genoemde publicaties op basis van haardgelden zijn deze van Langton, 'Residential patterns'; Glass, *London's inhabitants*; idem, 'Notes on the demography of London'; idem, 'Socio-economic status'. Gebaseerd op de (huur)waarden van onroerende goederen zijn de (deel)studies van J. Dambryne, *Mensen en centen. Het 16de-eeuwse Gent in demografisch en economisch perspectief* (Gent 2001) 31-54, 369-387; J. De Belder, 'De behuizing te Antwerpen op het einde van de XVIIIe eeuw', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, 8 (1977) 367-446; Schwarz, 'Social class'; en Van den Berg, van Leeuwen en Lesger, 'Residentiele segregatie'.

12 Lees over de bruikbaarheid van fiscale bronnen voor historisch onderzoek bijvoorbeeld: N.J.P.M. Bos en R.C.J. van Maanen, *Fiscale bronnen: structuur en onderzoeksmogelijkheden* (Zutphen 1993).

13 Het principe, de bronnen, de mogelijkheden en de beperkingen komen uitvoerig aan bod in: Boone, Dumon en Reussens, *Immobilienmarkt*, 45-89.

14 Een goed overzicht van de verschillende registratiewijzen van onroerend goed in de – vooral de Noordelijke – Nederlanden is te vinden in: A. Knotter, e.a. (red.), *Bronnen betreffende de registratie van onroerend goed in de middeleeuwen en ancien régime* (Den Haag 2001).

15 Dit geldt vooral voor het Nederlandstalige deel van de Zuidelijke Nederlanden, waar het notariaat later dan in de Noordelijke Nederlanden en Zuidelijker Europa de registratie van private akten van de schepenbanken overnam of aanvulde. Notarieel archief is in de regel minder goed bewaard dan stedelijk archief. Om die reden zijn vooral in het huidige Vlaanderen schepenakten gebruikt om uitspraken te doen over de ruimtelijke sociale geleding in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd. Bijvoorbeeld in Boone, Dumon en Reussens, *Immobilienmarkt*, 157-199; H. Degreve en I. Schoups, 'Vijf jaar aanvulling op de Gentse immobiliënmarkt in 1483-1503: 1478-1483', in: J. De Belder, W. Prevenier en C. Vandenbroecke (red.), *Sociale mobiliteit en sociale structuren in Vlaanderen en Brabant in de late middeleeuwen tot de 20e eeuw* (Gent 1983) 23-40; en P. Stabel, 'Conjunctuur en immobiliënmarkt in Oudenaarde, einde 15e-16e eeuw', *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, 26 (1989) 3-23. Uit de Noordelijke Nederlanden is er bijvoorbeeld het werk van H. Clevis, 'Nijmegen. Investigations into the historical topography and development of the lower town between 1300 and 1500', *Berichten Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 37-38 (1987-1988) 275-389, 431-549.

16 E.T. van der Vlist, 'De bonboeken te Leiden', in: Knotter, *Bronnen betreffende de registratie*, 83-109, 87.

gevens die zij verstrekken nauwkeurig in de stedelijke ruimte te lokaliseren. Bijgevolg beperkt dataontleding zich doorgaans tot een globale analyse op het niveau van de vaak erg omvangrijke geografische omschrijvingen die we direct in de bronnen terugvinden. Parochies en buurten bijvoorbeeld, of administratieve wijken zoals de achttien ‘bonnen’ die de stad Leiden tussen 1434 en de late zestiende eeuw telde.¹⁷ Om aan de Leidse bevindingen op dit obligate bonniveau toch meer geldigheid te geven, werden vijf fiscale bronnen met – op twee na – elk een verschillende ontstaanscontext geselecteerd. Het gaat om een wekelijkse collecte van de Heilige Geesttafel onder de welgestelde bevolking, gehouden van eind 1438 tot midden 1439;¹⁸ twee vermogensbelastingen uit 1498 en 1502, geheven ten bate van de sanering der Leidse stadsfinanciën;¹⁹ een gedwongen lening ter bekostiging van het beleg van het Gelderse kasteel Poederoyen in 1508;²⁰ en de heffing van een tiende penning op de huurwaarde van onroerende goederen, uit 1561.²¹ De data uit deze stukken zijn samengevat in vijf graduele kleurkaarten, terug te vinden als afbeelding 1. Elk van deze kaarten geeft de gemiddelde belastingbijdrage per bon weer, afgewogen aan het stadsgemiddelde. Niettegenstaande de hypergevoeligheid van rekenkundige gemiddelden voor extreme waarden wordt deze statistische maatstaf hier toch gehanteerd. De resultaten zijn namelijk voldoende illustratief, en bovendien zijn het juist gemiddelden en medianen die soortgelijke studies veelal als vergelijkingsgrond gebruiken.

Uit de data is af te leiden dat in Leiden tussen 1438 en 1561 globaal sprake was van een sociale statusgradiënt van kern naar periferie. Hoewel door de telkens verschillende taxatienormen het welvaartscontrast tussen de stadswijken varieert, zien we een zelfde ruimtelijk patroon terugkeren. Eenvoudig voorgesteld zijn gedurende de zowat anderhalve eeuw die de vijf steekproeven bestrijken, de gemiddelde bijdragen het hoogst in de centraal gelegen bonnen Burgstreng (bs), Wanthuis (wa h), Wolhuis (wo h) en Zevenhuizen (ze h). In de rondom liggende wijken Gasthuis (ga h), Gansoord (ga o), Kerkvierendeel (ke v), Marendorp Rijnzijde (ma r), Over ’t Hof (ov h), en Vleeshuis (vl h) behoren de getaxeerde vermogens telkens tot de stedelijke middenmoot. De aan de stadsrand gesitueerde bonnen Marendorp Landzijde (ma l), Overmare Landzijde (om l), Nicholaasgracht (ni g), Hogewoerd (ho w) en Levendaal (le d) ten slotte, eindigen tussen 1438 en 1561 steevast bij de armste stadsdelen.²² Aan deze schikking was in het laatste kwart van de zestiende eeuw nog niets gewijzigd.²³

17 Zie de legenda bij afbeelding 1 voor de locatie van deze wijken. Over de Leidse bonnen, ook wel ‘hoofdman-schappen’ genoemd: J.W. Marsilje, ‘Bestuur en rechtswezen’, in: idem (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 1: Leiden tot 1574* (Leiden 2000) 59-94, 85; en van der Vlist, ‘De bonboeken’, 89.

18 Regionaal Archief Leiden (verder RAL), Archief van de Heilige Geest (verder AHG), inv. nr. 3251, collectielijst, 1438-1439. Ik beschouw de registers van de collecte van de Heilige Geest (1438-1439) en van de verplichte lening (1508) als fiscale documenten. De collecte was immers een directe heffing, zij het niet ten behoeve van de overheid, maar van de armste geledingen van de stadsbevolking. En ook bij de gedwongen lening kan van een fiscaal document gesproken worden, omdat van een terugbetaling geen sprake is geweest.

19 RAL, Archief der secretarie van de stad Leiden 1253-1575 (verder SA I), inv. nr. 578, Rekeningen van de tresoriers, 1497-1498, f° 27v°-98v°; en RAL, SA I, inv. nr. 581, Rekeningen van de tresoriers, 1501-1502, f° 30r°-54v°.

20 RAL, SA I, inv. nr. 587, Rekeningen van de tresoriers, 1507-1508, f° 22v°-28v°.

21 ARA, ASH vóór 1571, inv. nr. 3.01.03.1330, Kohier van de tiende penning, 1561. In het Regionaal Archief Leiden berusten de kwitanties van de heffing en een contemporaine kopie van het kohier, daterend uit 1564. Beide stukken: RAL, SA I, inv. nr. 993.

22 De onderzoeksresultaten worden meer genuanceerd besproken in: Bisschops, *Leven aan de rand?*, 67-104.

23 R.C.J. van Maanen, ‘De vermogensopbouw van de Leidse bevolking in het laatste kwart van de zestiende eeuw’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 93 (1978) 1-42, 19.

De waarneming van een naar vermogen concentrisch gelede stad correspondeert met bevindingen voor andere steden: met Gent en Oudenaarde in de late vijftiende eeuw bijvoorbeeld, of met Londen, Dublin, Exeter en Newcastle in de zeventiende eeuw.²⁴ Die uniformiteit roept haast automatisch de vraag op naar de ordenende processen achter dit patroon van contrast tussen kern en periferie. Eén van de meest ingeroepen modellen ter verklaring van dergelijke manifestaties van sociale segregatie in premoderne steden is het zonemodel van de Amerikaanse socioloog Gideon Sjoberg.

Concentrische geleidingspatronen zoals die in Leiden zijn volgens Sjoberg de ruimtelijke expressie van de feodaal gestructureerde samenlevingen die alle pre-industriële steden waren. Een geprivilegieerde elite controleerde de belangrijke politieke, religieuze, administratieve en sociale functies en koos uit strategische overwegingen ook woonst waar deze functies geconcentreerd waren, namelijk in het centrum. Beoefenaars van economische activiteiten, inclusief de meest welstellende koop- en ambachtslieden bezaten een lagere sociale status. Zij woonden samen met anderen die de toegang tot de elite ontzegd werden in de brede zone tussen de exclusieve stadskern en de stadsrand; daar ook, kon zich clustering voordoen volgens beroep, etniciteit, religie of herkomst. De eigenlijke stadsrand herbergde het kaf van de samenleving, de *outcasts*.²⁵

De Leidse resultaten, ontleend en gepresenteerd op wijkniveau, lijken Sjobergs opvattingen over welvaartsdistributie te onderschrijven. Zo waren in het rijke stadscentrum, het veronderstelde woondomein van de politieke en religieuze elite, onder meer het Gravensteen, de Burcht, de Vierschaar, het stadhuis, de Sint-Pieterskerk en de Commanderij van de invloedrijke Duitse Orde te vinden. Anomalieën zoals de permanent hoge waarden in de excentrische bonnen Nieuwland (ni I) en Gansoord corresponderen eveneens met Sjobergs theorie. In deze wijken blijkt namelijk een aanzienlijk aantal kapitaalkrachtige drapeniers gevestigd te zijn geweest.²⁶ Ten slotte past ook de continuïteit van het geleidingspatroon in het plaatje. Volgens Sjoberg, die technologie als *prime mover* voor verandering beschouwde, verdwenen 'feodaal' georganiseerde stedelijke samenlevingen pas met de industriële revoluties.

Moeilijker in te passen zijn de extreem lage waarden van de centraal gelegen bonnen Burgstreng en Kerkvierendeel in 1438, of de vaak aanzienlijke standaarddeviaties in centrale én perifere wijken die wijzen op een sterke vermenging van vermogensgroepen. Zulke vaststellingen ondermijnen zowel de geldigheid van de waargenomen Leidse ruimtelijke patronen als de explicatieve waarde van Sjobergs ideaaltipe van de pre-industriële stad.

Het problematische karakter van analyses op wijkniveau en van generalisaties als die van Sjoberg is uiteraard al eerder opgemerkt. Kritisch onderzoek heeft inmiddels geleid tot een meer genuanceerd beeld van stedelijke samenlevingen voor de industriële revo-

24 Zie voor Gent: M. Boone en B. Reusens, 'Topografische verdeling van de welvaart te Gent aan het eind van de 15de eeuw', *Spiegel historiael* 14 (1979) 541-545; en Boone, Dumon en Reusens, *Immobilienmarkt*, 157-199. Voor Oudenaarde: Stabel, 'Conjunctuur en immobiliënmarkt', 17-22; en C. Scheerlinck, 'Het immobiliënbezit van de poorters te Oudenaarde en Pamele in de tweede helft van de vijftiende eeuw', *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, 36 (1999) 193-232, 219-226. En voor Londen: Glass, *London's inhabitants*, 23. De patronen in Dublin, Exeter en Newcastle worden besproken in: Langton, 'Residential patterns', 11-17.

25 G. Sjoberg, *The preindustrial city. Past and present* (New York 1960) 95-103.

26 Doorgaans wordt onder een drapenier begrepen: een textielkoopman-ondernemer die deelbewerders van grondstoffen of halffabricaten voorzag en de afgewerkte producten op de - internationale - markt bracht.

luties. Heersend is nu de idee dat elk stadsdeel leden uit alle lagen van de bevolking telde; zij het in het centrum iets meer uit de hoogste categorieën dan in de rand. In het landschap vertaalde zich dat in rijke hoofdstraten en marktzijden, in zij- en verbindingstraten waar de middengroepen huisden, en in arme stegen en achterafstraatjes. De *friction of distance*, zijnde het remmende effect van afstand op menselijke activiteiten, geldt doorgaans als verklarende factor.

Echt solide is ook deze zienswijze niet. Zoals gezegd zijn voor onderzoek naar de premoderne periode uitgebreide en tegelijk nauwkeurig lokaliseerbare data, zoals de volkstellingen en het vroege kadaster waarmee Dominique Vanneste de interne differentiatie te Gent en Kortrijk anno 1799 onderzocht, zeer weinig voorhanden.²⁷ Een meer gedetailleerde studie van bijvoorbeeld de (laat)middeleeuwse en vroegmoderne situatie houdt vaak alleen het uittipen van fiscale of rechtelijke bronnen in. Het categoriseren van de bevolking in elk stadsdeel, zoals John Langton deed voor Newcastle in 1665 en Leonard Schwarz voor Londen in 1798, is weliswaar nuttig om binnen een wijk of kwartier de mate van sociale (on)gelijkheid te bepalen, maar is niet geschikt om aan de observaties ook een ruimtelijke dimensie te geven.²⁸

Werken met minder omvangrijke geografische omschrijvingen als bouwblokken, straten of blokkanten die soms direct of indirect uit de bronnen te lichten zijn, biedt betere onderzoeksperspectieven en kan heel wat vragen aangaande sociale segregatie en differentiatie beantwoorden.²⁹ Toch heeft ook het gebruik van deze kleinere analyse-eenheden beperkingen voor wie wat wil krijgen op de complexe ruimtelijke ordening van sociale groepen en economische activiteiten in pre-industriële steden. Zo treedt in steden met een geringere omvang het bouwblok of de straat haast automatisch in de plaats van de grotere administratieve zones. Het vijftiende-eeuwse Vlaamse Oudenaarde bijvoorbeeld telde nauwelijks meer straten dan Leiden bonnen en toch vertoonde deze stad een zelfde globale sociospatiale geleding, namelijk een rijk centrum en armere perifere straten.³⁰ Maar wellicht de voornaamste moeilijkheid is dat de minst gegoede leden van de samenleving zelden direct werden belast of een onroerend goed aanschaffen. Zij komen bijgevolg niet of nauwelijks in de veelgebruikte fiscale en rechtelijke bronnen voor. De omvang van het cohort 'minst gegoeden' werd bovendien door subjectieve contemporaine criteria bepaald en kan derhalve sterk fluctueren. Illustratief zijn de resultaten van vier Leidse vermogensbelastingen die uit de periode 1498-1502 bewaard bleven. Het kohier van 1498 telt 3.010 aanslagen en vermeldt mogelijk alle gezinshoofden in de stad.³¹ Bijna een derde van hen bleek evenwel niet in staat om de gezette contributie op te brengen. Dat bracht het stadsbestuur er toe om in de volgende jaren telkens een grens te stellen beneden welke niet geïnd werd: twintig stuivers in 1499,³² twee Rijnse guldens in 1500³³

27 Vanneste, *Residential reflection*; en idem, *De pre-industriële Vlaamse stad*.

28 Langton, 'Residential patterns', en Schwarz, 'Social class'.

29 Onder een bouwblok wordt de kleinste niet door water- of verkeerswegen doorsneden huizen- of percelengroep begrepen. Gangen worden tot het bouwblok gerekend. Een blokkant is een zijde van een bouwblok, grenzend aan een straat of een waterpartij. Voor de stad Alkmaar in 1632, 1733 en 1832 werden blokkanten als analysesniveau gebruikt, in: Van den Berg, van Leeuwen en Lesger, 'Residentiële segregatie'.

30 Bisschops, *Leven aan de rand?*, 109-124.

31 Dit vermoeden wordt beargumenteerd in: ibidem, 149.

32 RAL, SA I, Rekeningen van de tresoriers, 1498-1499, f° 27r°.

33 RAL, SA I, inv. nr. 580, Rekeningen van de tresoriers, 1499-1500, f° 34r°.

en tien stuivers in 1502;³⁴ goed voor respectievelijk 1.119, 704 en 1.441 belaste huishoudens in plaats van 3.010 voordien.

Wat blijkt is dat ondanks de veelheid aan gegevens die zij verstrekken, de bruikbaarheid van fiscale en rechtelijke bronnen bij de studie van de ruimtelijke sociale structuur van pre-industriële steden beperkt is. Bij gebrek aan topografische informatie nopen zij de onderzoeker tot het onderbrengen van zeer gevarieerde data in wijken, bouwblokken of straten; data die veelal niet eens toelaten een representatief deel van de samenleving in beeld te brengen.

De nieuw gebaande wegen van het huizenonderzoek

Het afzonderlijke perceel is als kleinste traceerbare eenheid van stedelijke ruimte wellicht het beste vertrekpunt om het ruimtelijke sediment van het historische menselijke handelen en de patronen daarin aan het licht te brengen en te verklaren. Onderzoek op dit fjnischalige niveau hoeft niet beperkt te blijven tot de 'kadastrale' negentiende en twintigste eeuw. Een toegang tot de vroegmoderne tijd en de late middeleeuwen werd gecreëerd door het huizenonderzoek; de interdisciplinaire studie van (woon)huizen, die zich tot doel stelt de geschiedenis van een perceel of een geheel van percelen (en de gebruikers daarvan) te construeren, en die zich daarvoor beroept op materiële resten, iconografisch materiaal, en geschreven documenten.³⁵ Die geïntegreerde vorm van huizenonderzoek is een relatief jong onderzoeksveld. Het kreeg een sterke impuls begin jaren negentig van de vorige eeuw. Voor zowel Gent als Antwerpen werd in die periode aangetoond dat een rechtstreeks verband te leggen is tussen moderne kadastrale informatie en de registraties van vastgoedbezit uit het ancien régime. Door het regressief consulteren van deze aaneensluitende bronnenreeksen werd het mogelijk om de eigendomsgeschiedenis te construeren van zowat elk perceel in de binnenstad van deze twee steden; in Gent in rechte lijn vanaf heden tot in 1672, en in Antwerpen tot omstreeks 1600. Andere bronnen lieten toe om nog verder in de tijd terug te gaan. De materiële en iconografische gegevens die voorheen het onderzoek van particuliere woningen domineerden, konden nu op een relatief snelle en betrouwbare wijze worden aangevuld met historische feiten over erf, huis en mens. In 1992 werden deze significante bevindingen op een studiedag over bouwhistorisch onderzoek van privéwoningen in België en Nederland wereldkundig gemaakt.³⁶ Hoewel de grote bronnendiversiteit voor elke stad een aanpak op maat vraagt, is de regressieve wijze van bronnenonderzoek intussen in vele Vlaamse en Nederlandse steden met succes beproefd.³⁷

34 RAL, SA I, inv. nr. 581, Rekeningen van de tesoriers, 1501-1502, f° 30r°.

35 L. Charles e.a., *Erf, huis en mens. Huizenonderzoek in Gent* (Gent 2001), 8; en de omstandige bespreking van het begrip 'huizenonderzoek' in: L. Charles en J. Decavele, 'Huizenonderzoek', in: J. Art (red.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? Deel IIIb: Hulpwetenschappen* (Gent 1996) 287-326, 288-290.

36 Enkele bijdragen aan de studiedag van 20 mei 1992, georganiseerd door de Oostvlaamse Federatie voor Oudheidkundig Bodemonderzoek en Industrieel Erfgoed, verschenen in een themanummer van het tijdschrift *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 16:2 (1992). Over de Gentse methode: M.C. Laleman, 'Van materieel spoor tot boek. Nieuwe wegen voor het huizenonderzoek in Gent', *ibidem*, 5-8; en D. Lievois, 'Bouwhistorisch onderzoek van particuliere huizen in stedelijk milieu', *ibidem*, 9-26. Over de Antwerpse aanpak: P. Maclot, 'Papieren waarheden bij bouwarcheologische feiten. Onderzoek van particuliere huizen in Antwerpen', *ibidem*, 27-31.

37 Thans beschikken heel wat archieven over eigen handleidingen voor het lokale huizenonderzoek. Ik beperk mij tot het vermelden van enkele uitgegeven gidsen. Over Gent en Brugge handelen: Charles, *Erf, huis en mens*; en H. Deneweth, J. Dhondt en K. Leenders (red.), *Een huis in Brugge, vademecum voor de historische studie van woningen, eigenaars en bewoners* (Brugge 2001). Voor Nederland zijn er de gidsen van B.H. de Vries, *Gids voor onderzoek naar de*

Afbeelding 2: De oostelijke hoek Groenhazengracht-Varkenmarkt anno 2007 en een fragment uit het Grachtenboek met de indeling en de eigenaars van de overeenkomstige percelen omstreeks 1583 (RAL, SA II, inv. nr. 5113). Hoewel het huidige boekhuis aanzienlijk jonger is, kon van het perceel met de regressieve methode van bronnenonderzoek een lijst van successieve gebruikers worden samengesteld die teruggaat tot 1469. Dat jaar betaalde timmerman Pieter Jacobszoon op Allerheiligen een rente van twaalf schellingen en vier denieren aan de Heilige Geest (RAL, AHG, inv. nr. 429, fol. 216r°).

In Leiden bijvoorbeeld, is met behulp van het (primitief) kadaster, de bonboeken, de oud-belastingboeken, het *Register Vetus*, de waarboeken, en het *Straetbouc* en *Waterbouc* (ook wel Grachtenboek) van de meeste percelen binnen de singelgracht een lijst van eigenaars/bewoners te construeren, die teruggaat tot de tweede helft van de zestiende eeuw.³⁸ Een werkwijze aangereikt door historicus Ed van der Vlist laat toe om die lijst voor heel wat panden uit te breiden tot de vijftiende en soms veertiende eeuw. Van twee van Leidens voornaamste charitatieve instellingen, het Sint-Catharinagasthuis en de tafel van de Heilige Geest, zijn namelijk tientallen 'Maanboekjes' bewaard; compacte renteboeken die elk jaar werden overgeschreven en waarmee de ontvanger vervolgens van deur tot deur trok om de honderden renteplichtigen tot betaling te 'manen'. Door het regressief-chronologisch consulteren van deze registers zijn de successieve rentebetalers, dat wil zeggen de eigenaar en/of gebruiker van het pand waarop de rente rustte, te traceren tot het jaar waarin de gevolgde rente werd verworven en ingeschreven.³⁹ Voor de Heilige Geest kan dit tot omstreeks 1380, de periode waaruit het

geschiedenis van onroerend goed in Friesland (Leeuwarden 1997); J.C.M. Pennings, A. Pietersma en F. Vogelzang, *Huizen vol historie. Gids voor huizenonderzoek in de provincie Utrecht* (Utrecht 1998); en K. van der Wiel, *Op zoek naar huis, straat of buurt: handleiding voor historisch huizenonderzoek* (Hilversum 2000). Deze laatste heeft voornamelijk betrekking op de provincies Holland, Utrecht en Gelderland.

³⁸ Over enkele van deze bronnen: E. van der Vlist, 'De bonboeken te Leiden', in: Knotter, *Bronnen betreffende de registratie*, 83-108. Opgebouwd rond gegevens uit onder andere de bonboeken en oud-belastingboeken is het zesdelige werk van Th. H. Lunsing[h] Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht* (Leiden 1986-1992).

³⁹ Vanzelfsprekend is deze werkwijze niet vrij van beperkingen en valkuilen. Hierover meer in: E. van der Vlist, 'De Weversteeg te Leiden in de middeleeuwen. Een verkenning aan de hand van een veertiende-eeuwse oorkonde', in: J.K.S. Moes en B.M.A. De Vries (red.), *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht 1991), 46-51, 200-201; en idem 'Rapenburg revisited'. Langs de grenzen van een Leidse gracht in de late middeleeuwen', *Leids jaarboekje*, 89 (1997), 32-44.

oudst bewaarde ontvangstregister dateert. Het oudste bruikbare register van het Catharinagasthuis gaat terug tot 1394.

Van der Vlist bepleitte een systematische uitwerking van de gegevens uit alle maanboeken en de daaraan gerelateerde bronnen. Zo zou volgens hem op elk willekeurig moment in het vijftiende en zestiende-eeuwse Leiden de structuur van de stedelijke samenleving bestudeerd kunnen worden.⁴⁰ Dat zijn beloftevolle oproep vooralsnog geen weerklank vond, is kenschetsend voor één van de belangrijkste problemen waarmee het huizenonderzoek worstelt: ondanks de grote bijdrage die deze intussen volwaardige wetenschappelijke discipline zou kunnen leveren aan de studie van stad en samenleving in de Lage Landen, weet zij onder historici nauwelijks te werven. Geheel onbegrijpelijk is dat niet. Heel wat huizenonderzoek gebeurt onder impuls van het erfgoedbeleid (of net het gebrek daaraan) en krijgt daardoor gestalte in adviesrapporten, beschermingsdossiers of verslagen van noodonderzoek die veelal betrekking hebben op één of enkele panden, de nadruk leggen op de materiële relicten en zelden een groot publiek bereiken. Recente en vaak fraai opgezette publicaties met als voorwerp ganse straten, bouwblokken of wijken tonen echter dat de discipline veel meer in haar mars heeft, al blijft de voorstelling van de resultaten vaak nog te sterk descriptief en nevenschikkend.⁴¹

Niettemin is de terughoudendheid van historici onterecht. Het huizenonderzoek verstrekt waardevolle informatie over het historische bouwen, werken en wonen in de breedste zin, gaande van vormen, materialen en technieken tot de opdrachtgevers, uitvoerders en gebruikers. Maar vooral levert zij voor heel wat steden een werkwijze op maat waarmee de historicus relatief snel de successieve gebruikers van een perceel in hun onderlinge chronologie kan opsporen. Een cumulatieve toepassing van die methode vormt de sleutel tot fijnchalig onderzoek naar de ruimtelijke ordening van sociale groepen en economische activiteiten in pre-industriële steden, (laat)middeleeuwse steden inclusief. Zo benutte Laurence Derycke de regressieve methode van bronnenonderzoek al voor een sociale analyse van een deel van de Gentse Sint-Michielswijk in de tijdspanne 1480-1520.⁴² Het toepassingsgebied is echter nog ruimer.

Ter illustratie van de mogelijkheden van een perceelsgewijze analyse traceerde ik de vijftiende en zestiende-eeuwse gebruikers van een honderdtal panden in en om het gebied dat in 1386 bij het Leidse stadsgebied werd gevoegd; de latere bonnen Rapenburg, Nieuwland, Levendaal en Hogewoerd, en thans het halvemaanvormige gebied tussen het Galgewater, het Rapenburg en het Steenschuur in het noorden, het Levendaal in het oosten, en de Witte Singel in het zuiden en het westen. Honderden renten en cijzen

⁴⁰ Van der Vlist, 'De Weversteeg', 51.

⁴¹ Bijvoorbeeld G. Asaert, *Honderd huizen aan de Grote Markt van Antwerpen. Vijf eeuwen bewoningsgeschiedenis* (Zwolle en Antwerpen 2005) of J.L.C. Weyts, *De Lievevrouwestraat: zes eeuwen stadstraat in Bergen op Zoom* (Bergen op Zoom 2006). Werken die zich onderscheiden zijn: A.H. van Drunen, '*'s-Hertogenbosch 'van straat tot stroom'*. Een bouwhistorische onderzoeksmethode betreffende de samenhang tussen percelering, bebouwing en bewoning in de zestiende-eeuwse stad (Delft 2001); idem, '*'s-Hertogenbosch van straat tot stroom*' (Zwolle 2006); W. Huperetz, *Het gebeugen van een straat. Achthonderd jaar wonen in de visserstraat te Breda* (Utrecht 2004); en P. Maclot, *Bijdrage tot de historische studie van de materiële stad: de site van de Peter Potstichting (12de eeuw tot heden) als casus voor archivalische en iconografische bouwblokanalyse in Antwerpen*, onuitgegeven licentiaatverhandeling Universiteit Antwerpen (Antwerpen 2006). Deze studies integreren met succes archeologie, bouwhistorie en (mondelinge) geschiedenis. De studie van Ad van Drunen omvat bovendien de ganse Bossche binnenstad.

⁴² Derycke, *De Sint-Michielswijk*.

op percelen in dit stadsdeel, kwamen in de loop van de veertiende, vijftiende en zestienste eeuw in het bezit van de Heilige Geest en het Sint-Catharinagasthuis, en kregen een plaats in de maanboekjes. Met de regressieve methode van bronnenonderzoek die Van der Vlist uitwerkte, werd van 99 panden een chronologische lijst met rentebetalers opgesteld, de meeste teruggaand tot de eerste helft van de vijftiende eeuw. Een verzameling namen van ruim tweeduizend renteplichtigen, met soms hun beroep en titulatuur was het resultaat. Dergelijke gegevensreeksen bevatten voor het huizenonderzoek of voor de genealogie een schat aan informatie, maar voor het stadshistorisch onderzoek zijn het slechts naakte gegevens. Wil deze verworven kennis ook 'wetenschappelijk operationeel' worden gemaakt, dan 'moet het skelet van gegevens van vlees en bloed worden voorzien', aldus Marc Boone anno 1992, op de bewuste studiedag over bouw-historisch onderzoek in België en Nederland.⁴³

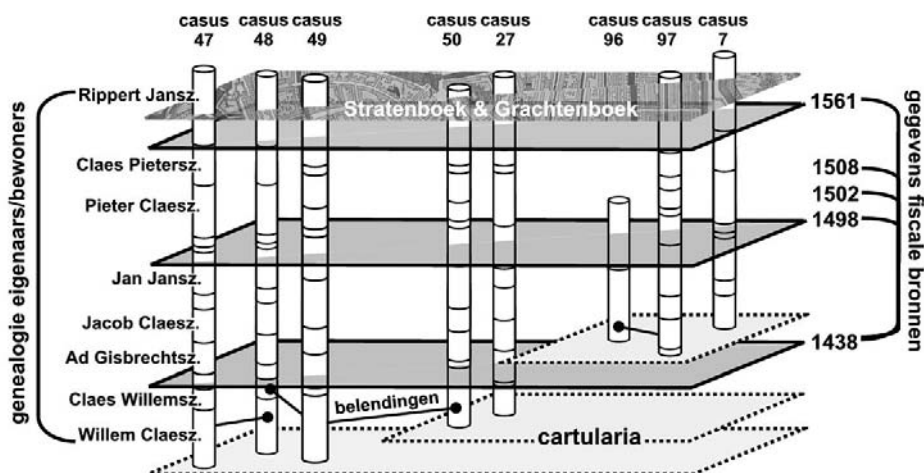
Het kruisen van oude en nieuwe wegen

De grootste moeilijkheid met het gebruik van belastingkohieren of rechtelijke bronnen bij onderzoek naar de stedelijke sociale geografie in de prekadastrale periode, is dat zij zelden toelaten om de gegevens die ze bevatten nauwkeurig in de ruimte te situeren. Dit door gebrek aan topografische informatie of omdat de oorspronkelijke identificatiegegevens, zoals huisnamen en namen van belendende eigenaars, thans hun betekenis hebben verloren. Daartegenover staat dat via de recent uitgestippelde bronnentrajecten van het huizenonderzoek, van heel wat lokaliseerbare percelen te bepalen is wie de gebruikers waren, maar bijna nooit wat de maatschappelijke status van deze personen was. Beide gelimiteerde datasets zijn echter complementair te gebruiken indien zij chronologisch overlappen.

Concreet, de vijf Leidse belastinglijsten kunnen als het ware in de reeksen met successieve rentebetalers worden geschoven. Afbeelding 3 geeft het principe schematisch weer, en afbeelding 4 omvat de in kaart gebrachte resultaten. Niet de gemiddelde bijdragen per wijk, maar wel de individuele bijdragen van de gebruikers van de 99 percelen kunnen nu ten opzichte van de eerder becijferde stadsgemiddelden gepositioneerd worden. Wat we zien is een meer waarheidsgetrouwe, zij het onvolledige weergave van de ruimtelijke vermogensverhoudingen te Leiden tussen 1438 en 1561.

Dit kruisen van oude en nieuwe wegen binnen de geschiedvorsing overbrugt de meeste hindernissen die nu nog aan het onderzoek naar de ruimtelijke scheiding of menging van sociale groepen en economische activiteiten verbonden zijn. Allereerst is het mogelijk om vermogensindicatoren uit belastinglijsten of soortgelijke bronnen exact te lokaliseren. Inaccurate topografische informatie vormt geen beletsel meer, zodat gegevens afzonderlijk te vergelijken zijn, in plaats van gegroepeerd per wijk, bouwblok, straat, of blokkant. Bij gebruik van meerdere kohieren zijn ook evoluties, of net de afwezigheid daarvan, nauwkeurig waar te nemen. Maar vooral van belang is dat werken op perceelsniveau het fiscale materiaal kan laten spreken waar het voorheen zweeg. Een

43 M. Boone, 'Stadsarcheologie, bouwgeschiedenis en sociale geschiedenis. Een slotbeschouwing', *Stadsarcheologie*, 16:2 (1992) 38-42, 41. Historicus Marc Boone had reeds samen met archeologe Marie Christine Laleman en historicus Daniel Lieveois de daad bij het woord gevoegd in het omstandige artikel: 'Van Simon sRijkensteen tot Hof van Rijnho-ve. Van erfachtige lieden tot dienaren van de centrale Bourgondische staat', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 44 (1990) 47-86.

Afbeelding 3: Schematische weergave van de kruising van de regressieve benadering uit het huizenonderzoek met fiscale bronnen, gevalstudie Leiden.

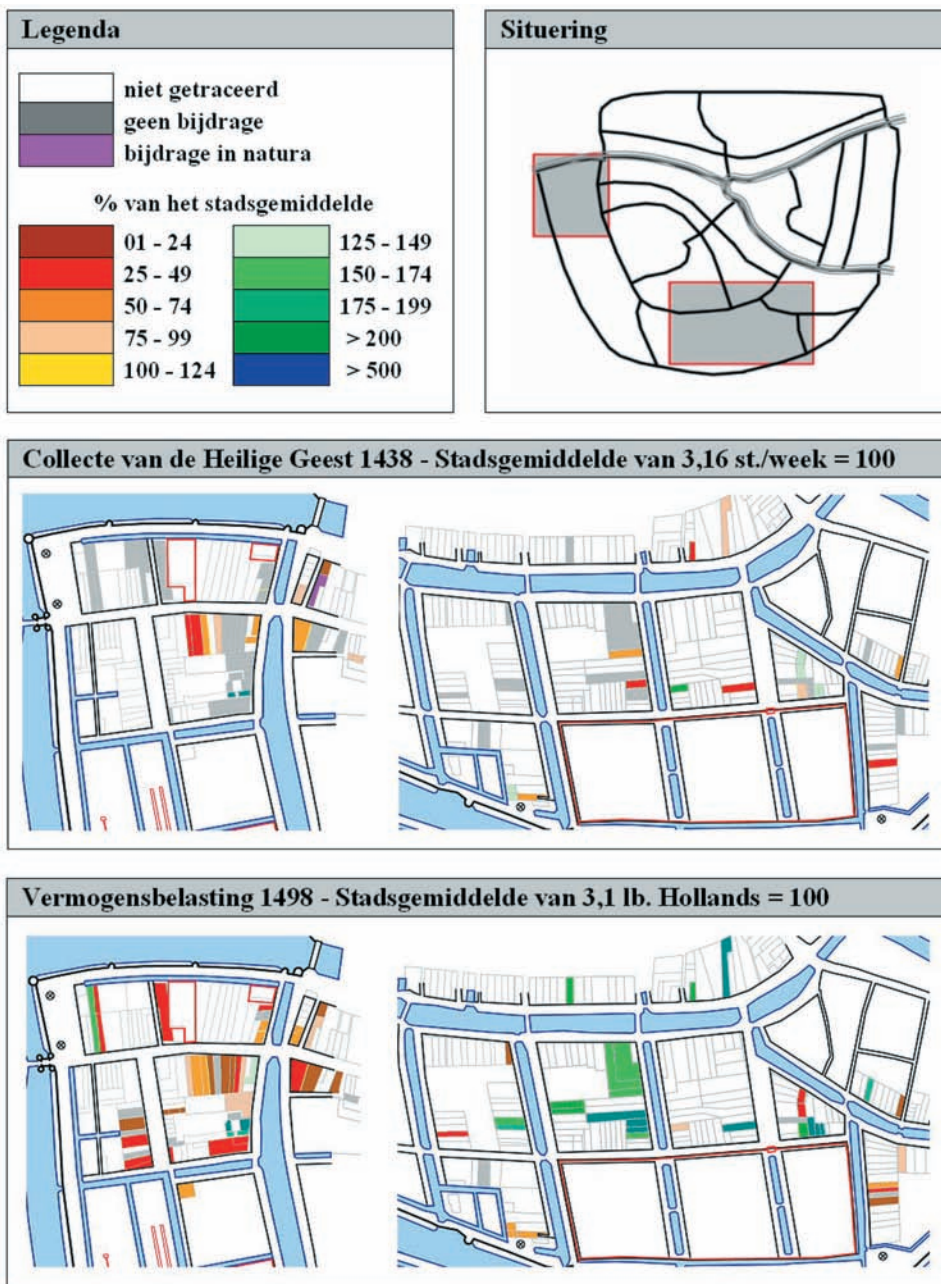
verduidelijking: de collecte van 1438, de vermogensbelasting van 1502 en de gedwongen lening van 1508 vermelden slechts de (meest) vermogende gezinshoofden. Het minder of minst gegoede part van de bevolking blijft onbelicht. Van de 99 casussen is echter weten wie op welk ogenblik de gebruiker was. Ontbreekt in één van de aanslagjaren de naam van een huurder of eigenaar op de lijst met betalingsplichtigen, dan is hij of zij met zijn of haar gezin te rekenen tot het – op dat ogenblik – minder fortuinlijke deel van de bevolking. De bron wordt zo als ware het een negatief gelezen.⁴⁴ Enkel wanneer een reeks niet ver genoeg teruggaat in de tijd is koppeling aan de fiscale bronnen onmogelijk en zwijgen de stukken over de mate van welstand van de bewoner.

Om diverse redenen is niet van elk perceel in de Leidse binnenstad een lange gebruiksgeschiedenis te construeren, en dat geldt ook voor andere steden. Onderzoek op hogere aggregatieniveaus als de straat of het bouwblok blijft daarom van waarde. Toch tornen zelfs de bevindingen uit een proefneming met nog geen honderd percelen en slechts fiscale informatie aan oudere opvattingen over de sociale geografie van premoderne steden. Ik haal er enkele aan.

Allereerst blijkt uit de individuele belastingbijdragen dat de vijftiende en zestiende-eeuwse Leidse stadsrand niet homogeen arm was, zoals Sjöberg meent. De kaartfragmenten in afbeelding 4 tonen een naar vermogen bijzonder verscheiden bevolking die bovendien zij aan zij en rug tegen rug woonde. Een gegevensanalyse op het niveau van wijken, straten of zelfs blokkanten onthult deze fijnschalige sociaalruimtelijke verhoudingen niet.

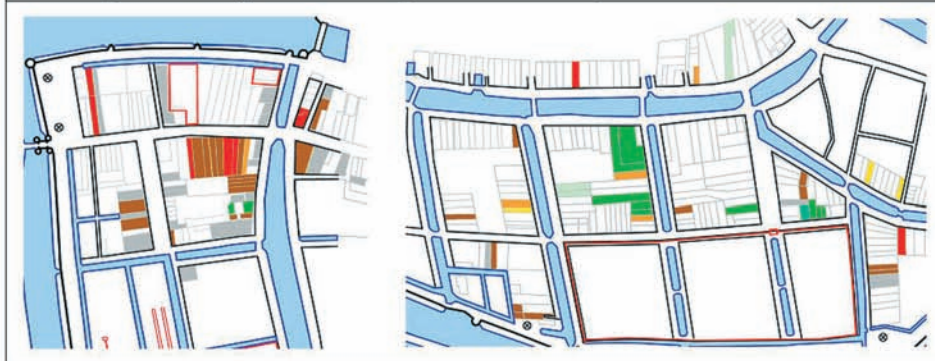
Een andere vaststelling is dat in de Leidse stadsrand sprake was van een sterke continuïteit in zowel de menging van welstandsklassen, als in de ruimtelijke neerslag daarvan. Niet een gebrek aan technologische ontwikkeling verklaart deze doorlopende verbanden, maar wel de ‘verstening’ van locatievoorkeuren; een conclusie die ook al door van

⁴⁴ De eigenlijke werkwijze is meer complex, bijvoorbeeld wanneer een eigenaar en niet zijn huurder (de eigenlijke bewoner) de rente op de woning betaalt of wanneer bepaalde personen zoals geestelijken van taxatie vrijgesteld waren. Vanwege de Leidse bronnenspecificiteit behoeft ze hier echter geen uiteenzetting.

Afbeelding 4: Individuele Leidse belastingbijdragen (99 cases) in 1438, 1498, 1502, 1508 en 1561, gepositioneerd t.o.v. het stadsgemiddelde.

Vermogensbelasting 1502 - Stadsgemiddelde van 5,5 lb. Hollands = 100

Lening beleg van Poederoijen 1508 - Stadsgemiddelde van 2,65 lb. Vlaams = 100

Tiende penning 1561 - Stadsgemiddelde van 10,15 gulden = 100

den Berg, van Leeuwen en Lesger voor Alkmaar is getrokken.⁴⁵ Na 1386 werden in het nog jonge perifere stadsgebied woningen opgetrokken op de daartoe voor de eigenaars meest convenabele locatie. Eens gebouwd ging een woning deel uitmaken van de beschikbare huizenvoorraad die, begrensd door fysieke en juridische factoren, uiteindelijk nog maar weinig flexibel was. Duidelijk is gebleken dat een immobiele beroepsgebonden infrastructuur of een hoge woningkwaliteit, generaties lang bewoners uit dezelfde vermogensgroepen aantrokken. Zo weten we uit beroepsvermeldingen dat in enkele panden aan het Noordeinde decennialang smeden of wielmakers huisden.⁴⁶ Zelden echter kon een familieverband worden aangetoond. Hier moet samen met de evidente locatie aan de belangrijke landroute op de zuidelijke Rijndijk de aanwezigheid van een smidse keuzebepalend zijn geweest. Hetzelfde moet voor bakkersovens hebben gegolden. Andere panden aan het Noordeinde mochten namelijk een opvallend groot aantal bakkers tot hun successieve bewoners rekenen. Slechts één markante wijziging deed zich tussen 1438 en 1561 in het bestudeerde gebied voor. In de tweede helft van de vijftiende eeuw vestigde een groot aantal vermogende drapeniers zich in de drie bouwblokken benoorden de raamlanden. Van sociale segregatie was evenwel geen sprake. Rijk en arm bleven elkaars directe burens. Ook de verhuis van de drapeniers naar de omgeving van de raamlanden was primair ingegeven door locatievoordelen. In de jaren 1470 namelijk, hadden de drapeniers het afnemen van de lakens overgenomen van de vollers, zodat hun aanwezigheid op de raamlanden frequent vereist was.⁴⁷ Hun eigenlijke woonstkeuze echter, betrof vooral die panden waarvan de bewoners zestig jaar eerder óók het hoogst getaxeerd werden. Hier bepaalde duidelijk de materiële afwerking van de woning de sociale continuïteit.

GIS, een lastige maar onmisbare reisgezel

Het is mogelijk om het reeds samengestelde repertorium van 99 percelen in de Leidse stadsrand geografisch en inhoudelijk uit te breiden. Andere basislijsten van bewoners en eigenaars zijn op te maken of aan het bestaande huizenonderzoek te onttrekken. En aan deze reeksen kan, naast gegevens uit andere belastingkohieren, een grote verscheidenheid aan bijkomende informatie worden gehecht. Een koppeling met gegevens zoals ambten, beroepen, lidmaatschappen, religieuze gezindheid of gezinssamenstelling, afkomstig uit geschreven bronnen is uiteraard denkbaar. Maar ook de resultaten van archeologisch en bouwhistorisch onderzoek, of gekende omgevingsfactoren als pollutie, bodemgesteldheid en waterhuishouding kunnen geïntegreerd worden. Vervolgens zijn de onderzoeksperspectieven legio, en dat uiteraard niet alleen voor de studie van de sociale geografie in het vijftiende en zestiende-eeuwse Leiden.

Zolang data van een gering aantal percelen en slechts een beperkt aantal variabelen beheerd, ontleed en voorgesteld moeten worden, kunnen conventionele onderzoeksmethoden en -technieken volstaan. Het kaartmateriaal voor dit artikel bijvoorbeeld, is

⁴⁵ Van den Berg, van Leeuwen en Lesger, 'Residentiële segregatie', 430-431.

⁴⁶ Op afbeelding 4 is het Noordeinde telkens terug te vinden op het linkse kaartfragment, het gaat om de oost-west georiënteerde straat in het verlengde van de stadspoort (Witte Poort).

⁴⁷ De raamlanden waren een deels ommuurd en deels omvest terrein dat zowat een derde van het bon Nieuwland besloeg. Op de ramen – rechtopstaande houten palen door een dwarsbalk verbonden – werden na het vullen – het vervilten van het weefsel tot één egale stof – de lakens gedroogd en tot de juiste lengte en breedte gerekte. Het kostbare bezit en de huur van de ramen was strikt geregeld, en het gebruik ervan was voorbehouden aan de drapeniers, de eigenaars van de lakens.

met eenvoudige grafische software samengesteld. De historicus die echter wil werken met een veelheid aan ruimtelijk refereerbare gegevens, kan niet heen om het gebruik van geografische informatiesystemen, kortweg GIS. Een GIS is een verzameling dataverwerkingsmethoden die toelaat diverse geografisch refereerbare data samen te brengen, te beheren, te visualiseren en te analyseren. GIS is sinds de jaren 1990 binnen de geografie en de sociale wetenschappen het instrument bij uitstek voor het uitvoeren van ruimtelijke analyses. In de geschiedbeoefening neemt het gebruik van GIS-technologie sedert enkele jaren een hoge vlucht.⁴⁸ In die mate zelfs, dat gewag wordt gemaakt van een heuse *spatial turn in history*.⁴⁹

Toch is de toepassing van een geografisch informatiesysteem in historisch onderzoek niet vanzelfsprekend. De hoge softwarekostprijs, het gebrek aan standaardisatie, de geringe compatibiliteit van de verschillende pakketten, en de moeizame integratie van de voor historici zo belangrijke factor 'tijd', zijn oude kwalen die stilaan genezen. Problematischer is dat werken met GIS maar kan indien de historicus beschikt over accuraat kaartmateriaal en over nauwkeurig lokaliseerbare historische data. Om die reden blijft de historische toepassing van GIS grotendeels beperkt tot de 'kadastrale' negentiende en twintigste eeuw. Wordt de programmatuur toch aangewend in onderzoek met betrekking op het verdere verleden, dan blijken – wederom – de goed situeerbare huizenblokken of straten gewoonlijk de enige werkbare geografische omschrijvingen.⁵⁰

De perceelsgewijze analyse is meer dan enige andere historische onderzoeksmethode met GIS compatibel. Er wordt immers vertrokken vanuit een gekende en nauwkeurig te lokaliseren toestand, met name een twintigste of negentiende-eeuwse kadastrale referentie, waardoor een X/Y-coördinaat kan worden gehecht aan alle historische kwantitatieve en kwalitatieve gegevens die van een bepaald perceel en zijn gebruikers bekend zijn. Met andere woorden, het onderbrengen van het opgebouwde repertorium in een GIS laat toe om voor elk gewenst tijdstip of elke tijdspanne binnen het databereik de beschikbare gegevensvariabelen afzonderlijk of gezamenlijk in het stedelijke landschap te projecteren en te vergelijken. Op die manier zijn evoluties en verbanden aan het licht te brengen die niet eerder uit de bronnen af te leiden waren. Bovendien maakt een GIS niet alleen de presentatie, maar ook de ontleding en interpretatie van gecompliceerde datasets mogelijk.

48 Goede inleidingen tot het gebruik van geografische informatiesystemen zijn onder meer M. Batty, 'Using geographical information systems', in: N.J. Clifford en G. Valentine (red.), *Key methods in geography* (Londen 2003) 409-424; en S.A. Elwood, 'GIS use in community planning: a multidimensional analysis of empowerment', *Environment and planning A*, 34 (2002) 905-922. Nuttig voor de toepassing van GIS in (stads)historisch onderzoek zijn: I.N. Gregory, *A place in history: a guide tot using GIS in historical research* (Oxford 2003); J. Maantay en J. Ziegler, *GIS for the urban environment* (Redlands-Californië 2006); S.J. Steinberg en S.L. Steinberg, *GIS. Geographic information systems for the social sciences. Investigating space and place* (Thousand Oaks, Londen, New Delhi 2006); of het themanummer van *History and computing*, 13:1 (2001). Enkele concrete onderzoeksresultaten zijn gepubliceerd in A.K. Knowles (red.), *Past time, past place. GIS for history* (Redlands-Californië 2002). Voor een beknopt Nederlandstalig advies bij het gebruik van GIS bij het historisch onderzoek: M. De Moor, 'Het gebruik van Geografische Informatiesystemen bij historisch onderzoek: goed begonnen is half gewonnen', *Historia & informatica*, 10:2 (2003), <http://www.historiaeninformatica.org/welcome.htm> (25 juli 2007).

49 Lees hierover bijvoorbeeld: P. Doorn, 'A spatial turn in history. Using the combined space/time component', *GIM International. The global magazine for geomatics*, 19/4 (2005), <http://www.gim-international.com/issues/articles/id453-A Spatial Turn in History.htm> (25 juli 2007), of het themanummer *Historical GIS: the spatial turn in social science history* – *Social science history*, 24/3 (2000).

50 Zo is bijvoorbeeld het blokkant het meest gedetailleerde analyseniveau in het onderzoek van Van den Berg, van Leeuwen en Lesger naar residentiële segregatie in het zeventiende en achttiende-eeuwse Alkmaar en Amsterdam. De auteurs maken gebruik van GIS-software. Van den Berg, van Leeuwen en Lesger, 'Residentiële segregatie'.

Een probleem dat voorlopig aan het gebruik van geografische informatiesystemen verbonden blijft, is de hoge operationaliseringskost. Los van de aanschaf van een GIS en het eigenlijke archiefwerk, is een aanzienlijke hoeveelheid al dan niet gespecialiseerde arbeid nodig voor het opbouwen en vullen van de gegevensbanken, de verwerving of aanmaak van geschikt cartografisch materiaal, en de koppeling van beide. Ook dient de uiteindelijke gebruiker met het systeem vertrouwd te worden gemaakt. Een dergelijke investering wordt maar rendabel wanneer omvangrijke en gediversifieerde datasets gevisualiseerd en geanalyseerd moeten worden; waarbij als regel kan worden gesteld dat het rendement rechtevenredig met de mate van interdisciplinariteit zal toenemen. In die optiek zou de ontwikkeling van een eenvormig geografisch informatiesysteem waarin verschillende vakgebieden hun kennis over het historische gebruik van percelen bundelen en waar mogelijk aanvullen, bijzonder lonend kunnen zijn.

Besluit

Omwille van hun relatief goede toegankelijkheid en beschikbaarheid prevaleren taxatieresultaten en woningwaarden in het onderzoek naar de sociale geografie in middeleeuwse en vroegmoderne Europese steden. Dit impliceert echter, zoals de oefening met vijf Leidse fiscale bronnen toont, dat stedelijke samenlevingen bestudeerd worden door middel van abstracties van die samenlevingen. Werken met data ondergebracht in omvangrijke geografische eenheden, data die doorgaans niet eens een representatief deel van de bevolking in beeld brengen, leidt slechts tot het waarnemen van patronen die globaal overeenstemmen met ideaaltypische modellen of in het beste geval tot het vaststellen van gradaties tussen rijke hoofdstraten enerzijds en arme achterafstraatjes anderzijds. Wie echter dwingende uitspraken wil doen over het ruimtelijke sediment van het stedelijke sociale en economische leven, rest mijns inziens niets anders dan af te dalen onder het niveau van de bonnen, bouwblokken of straten, en te werken met de zekerste aanduiding om dat leven in de stad thuis te brengen: het afzonderlijke perceel. De toegang tot dit niveau wordt de historicus paradoxaal genoeg aangereikt door een relatief jonge discipline die hem door de band maar weinig kan bekoren. Dat de regressieve bronnentrajecten die door het huizenonderzoek worden uitgestippeld niet alleen werkbaar, maar ook ruimer toepasbaar zijn, is wat ik heb willen aantonen. Uit het ineenschuiven van de gebruikersgeschiedenissen van een honderdtal Leidse percelen en vijf belastingresultaten blijkt dat werken op perceelsniveau de hindernissen van het 'traditionele' gebruik van fiscale bronnen overbrugt en meer genuanceerde analyses en uitspraken mogelijk maakt.

Onderzoek naar de historische sociale geografie op basis van vermogensindicatoren is maar één stap. Worden Ed van der Vlists oproep voor een systematische opstelling van gebruikerslijsten en Marc Boones sommatie dat een dergelijk skelet ook vlees en bloed behoeft, ter harte genomen, dan zijn de mogelijkheden van de perceelsgewijze analyse voor de studie van stad en samenleving in de Lage Landen legio. Het hoeft geen betoog dat werken op een dergelijk grote schaal de inspanning van velen vergt, niet in het minst omdat de toepassing van geografische informatiesystemen noodzakelijk is. De opbrengst echter, zal des te hoger zijn.

Shoppen met Isabella d'Este

De Italiaanse renaissance als bakermat van de consumptiesamenleving?

Inleiding

De tijd dat het begrip 'renaissance' enkel associaties opriep met een artistieke en humanistische elitecultuur – al dan niet gesaust met Jacob Burckhardts bevolgen ideeën over moderniteit, creativiteit en individualiteit – ligt al lang achter ons. Toegegeven, de *studio humanitatis* mag in het laatmiddeleeuwse Italiaanse wereldbeeld een superieure positie bekleed hebben,¹ hun identiteit drukten nogal wat Italiaanse stadsbewoners in belangrijke mate (zo al niet in de eerste plaats) uit in hun kleding, kunstbezittingen, tafelmanieren, woningen, kortom in hun verbruik. De aanzet voor die idee werd tot op grote hoogte al door Jacob Burckhardt zelf gegeven,² maar het was toch vooral Richard Goldthwaite die in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw de renaissance op de kaart zette als wieg van de materiële moderniteit.³ Terwijl de economische historiografie al decennialang claimde dat de wieg van de consumptiesamenleving ergens in de zeventiende of achttiende eeuw moet gestaan hebben,⁴ legde Goldthwaite de terminus ervan met grote overredingskracht in het laatmiddeleeuwse Italië.⁵ Goldthwaite wees daarbij vooral op de consumptiementaliteit, die als een 'creative force' vorm gaf aan de identiteit van de Italiaanse stedeling. Van een heuse 'consumptierevolutie', zoals later in Noord-Europa, kon weliswaar geen sprake zijn. Daarvoor was het sociale draagvlak van de materiële renaissance te beperkt.⁶ Maar in zijn vaak eerder essayistische dan analytische stijl heette het toch dat 'Although the world has become infinitely more cluttered since the Renaissance, an argument can be made that modern consumer society, with its insatiable consumption setting the pace

1 P. Burke, *De Italiaanse renaissance* (Amsterdam 1988).

2 J. Burckhardt, *The civilisation of renaissance Italy* L. Goldscheider (transl.) (Londen 1945) 227: 'Outward life, indeed, in the fifteenth and the early part of the sixteenth centuries, was polished and ennobled as among no other people in the world. A countless number of those small things and great things which combine to make up of what we mean by comfort, we know to have first appeared in Italy. We read in the novelists of soft, elastic beds, of costly carpets and bedroom furniture, of which we hear nothing in other countries. We often hear especially of the abundance and beauty of the linen. Much of all this is drawn within the sphere of art. We note with admiration the thousand ways in which art ennobles luxury, not only adorning the massive sideboard or the light-brackets with noble vases, clothing the walls with the moveable splendour of tapestry, and covering the toilet table with nonetheless graceful trifles, but absorbing whole branches of mechanical work – especially carpentry – into its province.'

3 R.A. Goldthwaite, *Wealth and the demand for art in Italy, 1300-1600* (Baltimore 1993). Zie voor een relativerende 'kadering' van dat moderniteitsbegrip: R. Mackenney, *Renaissances. The cultures of Italy, c.1300-c.1600* (Houndmills 2005) 22-23.

4 I. Van Damme, 'Pendelen tussen revoluties en tradities. Recent historisch onderzoek naar de kleinhandel in de late middeleeuwen en de nieuwe tijd (ca.1450-ca.1850)', *Stadsgeschiedenis*, 2 (2007) 54-65.

5 R.A. Goldthwaite, 'The renaissance economy: the preconditions for luxury consumption', in: *Aspetti della vita economica medievale*, Atti del convegno di studi nel X anniversario della morte di Federico Melis Firenze-Pisa-Prato, 10-14 marzo 1984 (Firenze 1985) 659-675; Idem, 'The empire of things: consumer demand in renaissance Italy', in: F.W. Kent en P. Simons (red.), *Patronage, art and society in renaissance Italy* (Oxford 1987) 153-175; Idem, 'The economic and social world of Italian renaissance maiolica', *Renaissance Quarterly*, 42 (1989) 1-32; Goldthwaite, *Wealth*.

6 Goldthwaite, *Wealth*, 251.

for the production of more objects and changes in style, had its first stirrings, if not its birth, in the habits of spending that possessed the Italians in the Renaissance'.⁷

Goldthwaite heeft een 'case' en zijn argumentatie is veelzijdig en gelaagd. Wat de 'seculiere' particuliere consumptie betreft, vertrekt zijn redenering vanuit de vaststelling dat in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw achtereenvolgens het huis (*palazzo* of *casa*), de bemeubeling en het gebruik ervan steeds luxueuzer, gevarieerder en omvangrijker werden. Rond 1400 waren zelfs de grootste stadspaleizen spijs hun uiterlijke *magnificenza* binnenskamers schaars aangekleed en bemeubeld. In de loop van de volgende twee eeuwen echter kregen niet alleen kledij, maar ook meubels, schilderijen en tafelgerei in het dagelijkse en sociale leven een steeds belangrijker plaats. Gaandeweg werd aan deze 'spullen' relatief meer geld uit gegeven. De proliferatie van schilderijen in privaatbezit geldt daarbij een beetje als de *pars pro toto* van de bredere transformaties van de materiële cultuur. In zijn zoektocht naar een verklaring voor de veranderingsprocessen spelen de Italiaanse edellieden een voorname rol. Zij ruilden, volgens Goldthwaite tenminste, veel eerder dan hun Europese lotgenoten een feodaal omgangsmodeel in voor veel complexere en fijnzinnigere omgangs- en verbruiksvormen. Die sociale modellen waren, zoals hun residenties, in essentie 'stedelijk'.⁸ Goldthwaite schrijft dan ook voornamelijk over het consumptiegedrag van elites, en dat is meteen de achilleshiel van zijn werk en redenering. Hij wijst er immers terecht op dat in de vijftiende eeuw stijl, smaak en artistieke vormgeving steeds meer gingen domineren ten koste van de intrinsieke waarde die goederen tot dan toe vaak hadden.⁹ Onder meer de voorwerpen in majolica, hoe kostbaar soms ook, kostten slechts een fractie van wat hun tinnen en zilveren equivalenten waard (geweest) waren. Dat was ook de tijdgenoten niet ontgaan. Een Napolitaans commentator wees er al in de zestiende eeuw op dat de edellieden niet langer gouden en zilveren eetgerei gebruikten, maar tafelgerei dat geleverd werd door pottenbakkers. Uiterekend deze verschuiving van intrinsieke kwaliteiten naar fatsoen, afwerking en design wordt door nogal wat auteurs beschouwd als misschien wel de meest fundamentele karakteristiek van de pre-industriële consumptieveranderingen.¹⁰ Geleidelijk

7 Goldthwaite, 'The renaissance economy', 660.

8 'By the sixteenth century a new consumption model was emerging that contrasted with the rural, feudal traditions in the north. It was at once urban in its emphasis on the architectural grandeur of the noble's residence and private in its exclusiveness of life within: these were the values that informed the new consumption habits. The new material culture created by the Italian upper classes expressed their sense of what constituted noble status; their spending habits arose from what is perhaps the universal desire of the rich to utilize wealth to set them off from ordinary people. The divergence of these habits from the traditional ways of the aristocracy in spending one's money is the mark of how Italians had redefined the traditional concept of nobility'. Goldthwaite, *Wealth*, 203.

9 Goldthwaite, 'The empire of things', 171; Goldthwaite, 'The economic and social world', 31.

10 Zie onder meer B. Blondé, 'Tableware and changing consumer patterns. Dynamics of material culture in Antwerp, 17th-18th centuries', in: J. Veeckman (ed.), *Majolica and glass. From Italy to Antwerp and beyond. The transfer of technology in the 16th-early 17th century* (Antwerpen 2002) 295-311; B. Blondé, 'Cities in decline and the dawn of a consumer society: Antwerp in the 17th-18th centuries', in: B. Blondé e.a. (red.), *Retailers and consumer changes*, 37-52; J. De Vries, 'Between purchasing power and the world of goods: understanding the household economy in early modern Europe', in: J. Brewer en R. Porter (red.), *Consumption and the world of goods* (Londen 1993) 104; H. Clifford, 'A commerce with things: the value of precious metalwork in early modern England', in: M. Berg en H. Clifford (red.), *Consumers and luxury. Consumer culture in Europe 1650-1850* (Manchester-New York 1999) 147-168; C. Fairchild, 'The production and marketing of populuxe goods in eighteenth-century Paris', in: Brewer en Porter (red.), *Consumption*, 229; J. De Vries, 'The industrious revolution and economic growth, 1650-1830', in: P.A. David en M. Thomas (red.), *The economic future in historical perspective* (Oxford 2003) 43-71; H. Nijboer, *De fatsoenering van het bestaan. Consumptie in Leeuwarden tijdens de Gouden Eeuw* (Groningen 2007).

Afbeelding 1: Majolica dienstotel uit Montelupo (omgeving Florence), ca. 1480-1490 (Victoria & Albert museum).

aan zakte het prijskaartje van de spullen. En naarmate die goedkoper werden, kwamen ze ook binnen het sociale bereik van steeds meer mensen.

Op de vraag of een dergelijk scenario zich ook in de Italiaanse renaissance heeft voorgedaan bleef Goldthwaite, in vele opzichten de economische historicus van de rijke mensen,¹¹ het antwoord schuldig. Nu eens heet het dat *consumers of modest means* de consumptiemarkt konden betreden,¹² dan weer dat de welvaart te ongelijk verdeeld was om de consumptieverbreiding mogelijk te maken zoals die in het achttiende-eeuwse Engeland wel mogelijk was. Het liet zich bovendien raden dat niet iedereen Goldthwaite en diens 'banalisering' van de renaissancistische kunst tot een onderdeel van een bredere consumptieverandering met open armen zou ontvangen.¹³ De idee dat de cultuur van de renaissance ook vorm kreeg in de vele honderdduizenden dagelijkse inkopen en de binnenkamers van de Italiaanse stadspaleizen is sindsdien echter wel zo goed als gemeengoed geworden.¹⁴ In haar recent voor het bredere publiek opgezette boek over het Italiaanse interieur gewaagt Elizabeth Currie zelfs van een heuse 'consumer revolution'.¹⁵

Die laatste claim mag overroepen zijn,¹⁶ de aandacht voor het dagelijkse leven en meer bepaald de materialiteit van de renaissance is meer dan terecht. De uitzonderlijk

11 Zie ondermeer de bespreking van *Wealth and the demand for art in Italy, 1300-1600* door R. Burr Litchfield in *The business history review*, 68 (1994) 318; en L. Martines, 'The renaissance and the birth of a consumer society', *Renaissance Quarterly*, 11 (1998) 198.

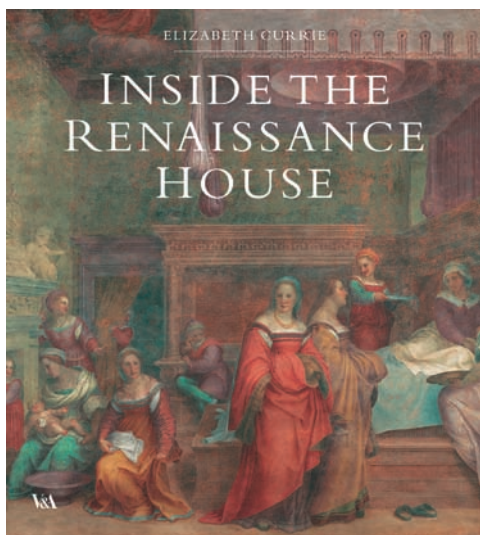
12 Goldthwaite, *Wealth*, 234.

13 Zie bijvoorbeeld de kritische recensie van C.L. Stinger in *Sixteenth century journal*, 25 (1994) 925-926.

14 Een werk waarin deze idee centraal staat maar dat we omwille van de ontelbare analytische tekortkomingen bij deze bespreking verder buiten het vizier houden is L. Jardine, *Worldly goods: a new history of the Renaissance* (Londen 1998).

15 E. Currie, *Inside the renaissance house* (Londen 2006) 14.

16 Al was het maar omdat ook voor andere plaatsen en periodes erg vergelijkbare fenomenen kunnen vastgesteld worden. Zie bijvoorbeeld J.M. Redfield, 'The development of the market in archaic Greece', in: B.L. Anderson en A.J.H. Latham (red.), *The market in history* (Londen 1986) 9-28.

Afbeelding 2: Cover van het boek Elizabeth Currie, *Inside the renaissance house* (London 2006).

rijk gedocumenteerde briefwisseling van ‘renaissanceprinses’ Isabella d’Este bijvoorbeeld, toont mooi hoezeer hoge omes en tantes rond 1500 zelf in beslag werden genomen door beslommeringen rond hun outfit, kunstbezit, tafelgerei en meubilair. Isabella’s briefwisseling werd door vorige generaties historici al uitgeplozen op referenties naar artistieke en architecturale topfiguren zoals een Leonardo da Vinci of Giovanni Bellini.¹⁷ Maar wie zich de moeite getroost er helemaal door te gaan, stoot op een veelvoud van verwijzingen naar aankopen, giften, ruilen en verpandingen waarin de hele materiële cultuur van Isabella d’Este en het dagelijkse leven van het Mantuese hof tot leven komen. We schrijven 1491 wanneer de zeventienjarige Isabella in Parijs spullen laat aankopen waarvan ze

met aandrang vraagt dat ze naar de laatste mode zouden zijn. Haar brieven wemelen verder van bestellingen, verpandingen, ruiloperaties en aankopen van goederen, gaande van edelstenen tot handschoenen. Ze schrijft niet zomaar over de ‘dingen’, ze doet het met een soms emotionele, bijna lijfelijke appetijt (*appetitose*) en met een nauwelijks verholten bezitsdrang. Zulke bij momenten echt verrassend ‘modern’ ogende uitingen van consumptiebewustzijn prikkelen natuurlijk de verbeelding. Ze roepen vragen op over de rol van de materiële cultuur en het verbruik van ‘de Italiaanse renaissance’ als hefboomen naar de moderne consumptiecultuur.

De recente oogst tegen het licht

De lijst van werken waarin min of meer uitgebreid wordt ingegaan op de ‘materiële cultuur’ van de renaissance is intussen haast niet meer te overzien.¹⁸ Er verschijnt vandaag ook geen synthese of verzamelbundel meer over deze of gene Italiaanse stad, of het

17 A.M. Lorenzoni, ‘Contributo allo studio delle fonti Issabelliane dell’archivio di stato di Mantova’, *Atti e memorie dell’academia virgiliana di Mantova*, n.s. 47 (1979) 97-135.

18 Slechts een kleine selectie uit een schier onoverzienbare oogst van relatief recente publicaties over het verbruik, de wooncultuur, de familie, het gezin en het dagelijkse leven op het Italiaanse schiereiland: C. Klapisch-Zuber, *Women, family and ritual in renaissance Italy* (Chicago en Londen 1985); P. Thornton, *The Italian renaissance interior: 1400-1600* (Londen en New York 1991); D. Thornton, *The scholar in his study: ownership and experience in renaissance Italy* (New Haven en Londen 1997); J.M. Musacchio, *The art and ritual of childbirth in Renaissance Italy* (Londen en New Haven 1999); G. Clarke, *Roman house – renaissance palaces: inventing antiquity in fifteenth-century Italy* (Cambridge 2003); L. Syson en D. Thornton, *Objects of virtue: art in Renaissance Italy* (Londen 2001); A. Scotti Tosini (red.), *Aspetti dell’abitare in Italia tra XV e XVI secolo. Distribuzione, funzioni, impianti* (Milaan 2001); R. Sarti, *Europe at home. Family and material culture 1500-1800* (New Haven en Londen 2002); P.F. Brown, *Private lives in renaissance Venice: art, architecture and the family* (New Haven en Londen 2004); R.J.M. Olson, P.L. Reilly en R. Shepherd (red.), *The biography of the object in late medieval and renaissance Italy*, themanummer van *Renaissance studies. Journal of the Society for Renaissance Studies*, 19 (2005) 573-709 met onder meer L. Lindow, ‘For use and display: selected furnishings and domestic goods in fifteenth-century Florentine interiors’, *Renaissance studies* 19 (2005) 634-646.

koopgedrag, de verbruiksgewoonten en de binnenhuisinrichting krijgen de aandacht die ze verdienen.¹⁹ Binnen de Engelse (kunst)historische wereld verschenen de voorbije jaren twee indrukwekkende publicaties die om allerlei redenen de allures aannemen van een 'state of the art'. Het eerste zag het licht in de marge van een groots opgezet onderzoeksproject naar de 'Material Renaissance'.²⁰ Evelyn Welch, die eerder al haar sporen verdiende in het (kunst)historisch onderzoek naar de Italiaanse renaissance rondde in 2005 haar *Shopping in the renaissance. Consumer cultures in Italy, 1400-1600* (New Haven en Londen 2005) af. Het tweede hier te bespreken werk is de begeleidende studie annex catalogus bij een tentoonstelling in het Londense Victoria & Albert Museum. *At home in renaissance Italy* werd samengesteld onder leiding van Martha Ajmar-Wollheim en Flora Dennis (Londen 2006). Tegelijkertijd publiceerde de huisuitgeverij van het Victoria & Albert-museum ook het op een breder publiek gerichte *Inside the renaissance house* van Elizabeth Currie (Londen 2006). Hoog tijd dus om de maat te nemen van het onderzoek naar de Italiaanse renaissance als bakermat van de huidige consumptiesamenleving. Gezien de chronologische focus van beide werken, ligt ook het accent van deze bijdrage vooral op de vijftiende en de zestiende eeuw.

Hoewel ze over de grote vragen naar de renaissance als preconfiguratie van de moderne consumptiesamenleving diep heeft nagedacht en er zelf een bijzonder genuanceerde kijk op nahoudt, haakt Evelyn Welch haar boek schaamteloos aan de debatten

Afbeelding 3: Cover van het boek Evelyn Welch, *Shopping in the renaissance. Consumer cultures in Italy, 1400-1600* (New Haven en Londen 2005).

19 Zie bijvoorbeeld R.J. Crum en J.T. Paoletti, "... full of people of every sort": the domestic interior', in: R.J. Crum en J.T. Paoletti (red.), *Renaissance Florence. A social history* (Cambridge 2006) 273-291; en in dezelfde bundel M. Lingor, 'The palace and villa as spaces of patrician self-definition', 240-272, waarin uitgebreid wordt ingegaan op de inbedding van adellijke families in de urbane context. Verder ook P.F. Brown, 'Behind the walls. The material culture of Venetian elites,' in: J. Martin en D. Romano (red.), *Venice reconsidered. The history and civilization of an Italian city-state, 1297-1797* (Baltimore en Londen 2000). Merk op dat in deze voorbeelden telkens de architectuur, levensstijl en binnenhuiscultuur van de maatschappelijke elites centraal staat. Zoals zo vaak zijn het de uitzonderingen die de regel bevestigen. Zo laat – in een voor het overige schitterende companion – K. Apuhen, 'Tools for the development of the European economy', in: G. Ruggiero (red.), *A companion to the worlds of the Renaissance* (s.l. 2002) 259-278 de hele consumptieflank van de economie en het sociale gebeuren zo goed als ongedekt. De auteur besteedt wel aandacht aan brede processen van urbanisatie, internationale handel en de ambachtelijke wereld, maar naar het werk van Goldthwaite wordt slechts zijdelings verwezen. Guido Ruggiero, die als samensteller van deze 'companion' optrad, nodigde ook geen enkele auteur uit dieper in te gaan op de materiële wereld van de renaissance.

20 'The material renaissance: costs and consumption in Italy 1300-1650'. Cf. <http://ahds.ac.uk/ictguides/projects/project.jsp?projectId=134> (20/09/2007).

over de moderne consumptiecultuur. Met 'shopping' in de hoofdtitel appeleert haar werk al van op de cover aan moderne consumptieculturen.²¹ Bovendien opent ze haar discours met een leuke anekdote over een artistieke performance uit februari 2001. In Londen ontmantelde Michael Landy toen zijn volledige persoonlijke bezittingen. Ze werden ten toon gesteld in een winkel bij wijze van aanklacht tegen het materialisme van de moderne mens. Gelukkig is Evelyn Welch verstandig en ingelezen genoeg om te beseffen dat de wegen van de renaissancistische consumptiecultuur naar de hedendaagse samenleving allesbehalve langs lineaire paden liepen. Terecht ontwijft ze al in de inleiding de verkeerde verwachtingen die bij haar lezers door de hoofdtitel misschien gewekt worden. Ook het meervoudige *consumer cultures* uit de ondertitel geeft aan dat ze niet zinnens is de complexe dagelijkse verbruiksrealiteit in één samenhangend verklaringsmodel te gieten (p. 6). Als geen ander beseft ze immers dat de zoektocht naar de wieg van een moderne consumptiesamenleving in het renaissancistische Italië bijzonder verraderlijk is.

En het minste wat men van haar werk kan zeggen is dat het inderdaad recht doet aan de caleidoscopische realiteit van het winkelen in het toenmalige Italië. Welch heeft oog voor de diverse functies die goederen in het pre-industriële leven vervulden. Bij haar geen triomfversies van theorieën over ontlukende consumptiesamenlevingen, maar wel oog voor de waaier van diverse gedragingen die dezelfde actoren konden ontplooiën bij de uitwisselingen van materiële cultuur. Geschenk, diefstal, verloting, aankoop, onderpand, recyclage en herverkoop: het behoorde allemaal tot de mogelijkheden. Eén en hetzelfde voorwerp kon verschillende levens leiden, evenveel uiteenlopende wegen volgen en betekenissen krijgen.²² Eenzelfde genuanceerde attitude houdt ze er ook ten opzichte van de verschillende commerciële circuits op na.²³ Ze maakt bijvoorbeeld duidelijk dat vijftiende-eeuwse winkels, lang voor de zogenaamde *retail revolution*, geduchte concurrenten konden zijn van (jaar)markten. Niet toevallig was het in Rome verboden de eigen winkel te openen tijdens de zaterdagse Campidoglio-markten. Zorgen rond het vrijwaren van het publieke karakter van de markten wogen daarbij ongetwijfeld even zwaar door als een overheidsbeleid rond concurrentie en kwaliteit. Maar vergelijkbare geboden werden ook op andere plaatsen uitgevaardigd. Preconfigureerden deze winkels met hun schijnbare attractiviteit de moderniteit van een zogenaamde 'retail revolution'? Het valt maar te bezien, want op een zeldzame uitzondering na ontleenden de renaiss-

21 Vgl. E. Welch, "The Gonzaga go shopping": commercial and cultural relationships between Milan and Mantua in the fifteenth century", in: L. Chiavoni, G. Ferlisi en M.V. Grassi (red.), *Leon Battista Alberti e il Quattrocento: studi in onore di Cecil Grayson e Ernst Gombrich* (Florence 2001) 269-284.

22 Vandaar ook het belang van de studie van secundaire markten en circuits. Zie onder meer P. Allerston, 'Le marché d'occasion à Venise aux XVIe-XVIIe siècles', in: J. Bottin en N. Pellegrin (red.), *Echanges et cultures textiles dans l'Europe préindustrielle* (Lille 1996) 15-29; Idem, 'Reconstructing the second-hand clothes trade in sixteenth- and seventeenth-century Venice', *Costume*, 33 (1999) 46-56; Idem, 'Meeting demand: retailing strategies in Early Modern Venice', in: B. Blondé, E. Briot, N. Coquery en L. Van Aert (red.), *Retailers and consumer changes in Early Modern Europe. England, France, Italy and the Low Countries* (Tours 2005) 169-187; A. Matchette, *Unbound possessions: the circulation of used goods in Florence, c.1450-1600* Ph.D. diss. (Sussex 2005); E. Welch, 'From retail to resale: artistic value and the second-hand market in Italy (1400-1550)', in: M. Fontani, L.C. Matthew en S.F. Matthews-Grieco (red.), *The art market in Italy: fifteenth to seventeenth centuries* (Modena 2003) 283-300.

23 Zie voor een afwijzen van lineaire ontwikkelingsmodellen in de kleinhandel onder meer ook B. Blondé, P. Stabel, J. Stobart en I. Van Damme, 'Retail circuits and practices in medieval and early modern Europe: an introduction', in: B. Blondé, P. Stabel, J. Stobart en I. Van Damme (red.), *Buyers and sellers. Retail circuits and practices in medieval and early modern Europe* (Turnhout 2006) 7-29.

sance-winkels hun aantrekkelijkheid niet aan een dure winkeluitrusting, wel aan hun geografische locatie en de kwaliteit en omvang van hun winkelvoorraad.

Misschien is de metafoor van het *shoppen* vooral van toepassing op de narratieve en methodologische uitwerking van het werk zelf. De auteur kuiert met haar lezers doorheen de steden uit de Italiaanse renaissance. We bezoeken stadspaleizen, winkels van 'charlatans', jaarmarkten en loterijen. We worden getuige gemaakt van terechtstellingen tijdens marktdagen, middeleeuwse monetaire perikelen, de pest, moeilijkheden met de graanbevoorrading en wat al niet meer. Welch toont zich hier zelden vernieuwend, maar het leest allemaal wel lekker. Met de auteur genieten we van lange, letterlijke citaten uit de massa's documenten die ze voor dit magnum opus de voorbije jaren bijeenprokkelde. We steken mét haar de neus aan winkelvesters en huishoudjournalen, brieven, fresco's en andere, al dan niet sprekende bronnen. Maar daarin schuilt ook de zwakte van *Shopping in the Renaissance*. Ondanks de veelbelovende inleiding gaat het boek de dialoog met de bredere historiografie rond consumptie uit de weg. Dat loterijen in het vijftiende-eeuwse Italië plots bijzonder populair worden is één ding, maar de vraag of dit dan samenhangt met één of andere materiële bezitsdrang wordt niet gesteld. Ook andere fundamentele vragen blijven onaangeroerd. Als we met Goldthwaite aan nemen dat de Italiaanse edellieden zich in de maatschappelijke kijker werkten door hun stedelijk verbruiksgebruik, waarin school dan precies die 'stedelijkheid'?

Zoals de meeste van haar collegae die over de renaissance werken, bezwijkt Welch voor de bronnenpracht en de tot de verbeelding sprekende details waarin de archieven van adelijke en burgerlijke elite-huishoudens uitblinken. Maar Isabelle d'Este en Fransesco di Matteo Castalani zijn niet de eersten de besten. Hoe representatief zijn de smaakvol, breed uitgesponnen en bijzonder lezenswaardig uitgewerkte bladzijden die aan hun verbruiksgebruik worden besteed voor de betere burger, laat staan de 'gewone' Italiaan? Hoe betrouwbaar en vooral toepasbaar is de vaststelling dat mannen zoals een Castalani zich met een grote terughoudendheid op publieke markten begaven? Als ook van vooraanstaande vrouwen niet onmiddellijk verwacht werd dat ze erg uithuizig waren, hoe moet dan hun centrale rol in het verbruiksproces begrepen worden? Hoe en via wie leerden zij dan consumeren? En waar op de sociale ladder werd de vrouwelijke aanwezigheid dan wel – en was dat dan node? – gedoogd? Voor een boek dat de ambitie heeft te onderzoeken of de Florentijnse en Venetiaanse 'buying' en 'selling' inderdaad preconfiguraties zijn van de achttiende-eeuwse ontwikkelingen in Londen en Parijs zijn dat geen bijkomstigheden.

Welch gelooft sterk in continuïteiten, maar in haar haast programmatisch afwijzen van ontwikkelingsperspectieven laat ze natuurlijk kansen liggen. Zoveel was intussen toch duidelijk: in de wereld van de Italiaanse materiële cultuur is de vroege vijftiende eeuw de late zestiende niet. Maar naar de invloed van de geëxplodeerde producten-waai op de commerciële circuits en het aankoopgedrag hebben we het raden. Dat het werk uiteindelijk zelfs geen echte conclusie heeft meegekregen, is dan ook bepaald ontgoochelend. *Shopping in the renaissance* is een bijzonder rijk boek geworden, boordevol leuke illustraties in letterlijke en figuurlijke zin, maar het werk is niet 'àf' en het maakt de in de inleiding aangekondigde ambities niet waar.

At home in renaissance Italy heeft met *Shopping in the Renaissance* gemeen dat het werk niet onmiddellijk uitblinkt in analyse- en synthesekracht. Maar de opzet van dit werk is dan ook totaal verschillend. Tussen oktober 2006 en februari 2007 liep in het

Afbeelding 4: Cover van het boek Martha Ajmar-Wollheim en Flora Dennis (red.), *At home in renaissance Italy* (Londen 2006).

Victoria en Albert-museum immers een parel van een tentoonstelling over het Italiaanse binnenhuis.²⁴ De door Marta Ajmar-Wollheim en Flora Dennis uitgegeven verzamelbundel annex tentoonstellingscatalogus mag dan ook gezien worden. Tientallen medewerkers en auteurs werkten in de aanloop naar de expositie jarenlang aan een wetenschappelijk project om het onderzoek naar het renaissance-interieur nieuw leven in te blazen.²⁵ Het renaissancehuis genoot al belangstelling sinds de late negentiende en vroege twintigste eeuw, maar veel verder dan stijlevoluties en de decoratieve vormtaal peilden deze werken niet.²⁶ En terwijl het Italiaanse stadspaleis zijn architectonische geheimen al had prijsgegeven, moest Goldthwaite nog in de jaren negentig een warme oproep doen 'to pull all these approaches and materials

together and breathe a little social life into the Renaissance palace'.²⁷ Met de hulp van een rits studies die sinds 1980 verschenen, kwam zulk een benadering intussen min of meer binnen handbereik. Zo werden in nogal wat studies sindsdien onder meer testaments, inventarissen en huishoudjournalen geanalyseerd.²⁸ Door de antropologie geïnspireerde werken gaven ook vlees aan de actieve culturele rol die het huis vervulde.²⁹ Daarnaast beklemtoonden kunsthistorici de 'agency' van kunstvoorwerpen.³⁰ En ook de relaties tussen de architectuur en het private leven gingen grondig door de molen.³¹ De auteurs van *At home in Renaissance Italy* konden daarop verder werken. Ze be-

24 <http://www.vam.ac.uk/vastatic/microsites/1487/renaissance/> (1/10/2007).

25 Het werk ontstond met de steun van de Getty foundation als een interdisciplinair project waarbij naast het V&A ook het door het AHRC (Arts and Humanities Research Council) ondersteunde Centre for the Study of the Domestic Interior (CSDI) van het Royal College of Art betrokken was. Cf. eveneens J. Aynsley en C. Grant, *The imagined interior: representations of the domestic interior from the Renaissance to the Present* (s.l. 2006).

26 Zie bijvoorbeeld W. von Bode, *Die Italienischen Hausmöbel der Renaissance* (Leipzig 1902); M. Praz, *An illustrated history of interior decoration, from Pompei to Art Nouveau* (Londen 1964); en zelfs Thornton, *The Italian renaissance interior*.

27 Goldthwaite, *Wealth*, 238.

28 Zie onder vele andere I. Palumbo Fossati, 'L'interno della casa dell'artista nella Venezia del Cinquecento', *Studi Veneziani*, 8 (1984) 109-153; S. Cavallo, 'What did women transmit? Ownership and control of household goods and personal effects in early modern Italy', in: M. Donald en L. Hurcombe (red.), *Gender and material culture in historical perspective* (Londen 2000) 38-53.

29 Sarti, *Europe at home*; D. Romano, *Housecraft and statecraft: domestic service in renaissance Venice, 1400-1600* (Baltimore 1996).

30 G. Johnson, 'Family values: sculpture and the family in fifteenth-century Florence', in: G. Ciappelli en P. Lee Rubin (red.), *Art, memory and family in Renaissance Florence* (Cambridge 2000) 215-233.

31 Bijvoorbeeld P.F. Brown, *Private lives in renaissance Venice: art, architecture and the family* (New Haven en Londen 2004); E. Cohen en T. Cohen, 'Open and shut: the social meanings of the renaissance Italian house', *Studies in the Decorative Arts*, 9 (2001-2002) 64-84.

schouwden het huis als een ruimte, niet van onveranderlijke domesticiteit en vrouwelijkheid, maar eerder als een *key player* van sociale verandering. Hoezeer immers massieve Italiaanse stadspaleizen onveranderlijkheid suggereren en vastheid uitstralen, de levens die zich erin afspeelden en de manier waarop de Italianen met hun binnenruimte omsprongen, had niet alleen te maken met het ophouden van de traditie van de familie, maar ook met voortdurende accommodatie en veranderlijkheid. Daarin speelt de wereld van de 'dingen' zelf een grote rol, zoals de creatieve consumptie op de tweedehandsmarkten overduidelijk aantoonst.³² Dat de samenstellers de dialoog tussen 'materialiteit' en sociaal-culturele interactie niet uit de weg gingen is dan ook bewonderenswaardig.³³ Bovendien braken de initiatiefnemers een lans voor een presentatie waarin nu eens niet alleen het stadspaleis, maar ook de burgerwoning en zelfs de ambachtswinkel aan bod komen.³⁴

Hoedje af voor deze indrukwekkende bundeling van essays over sociabiliteit, voeding, tafelmanieren, de Venetiaanse en Florentijnse *casa*, de ambachtswoning, de 'huismuziek', de representatie van interieurs, huwelijk en seksualiteit, werken, koken, bidden, enzovoort, enzovoort. De verschillende essays, die nog een gedeeltelijke weergave zijn van het studiewerk dat in de aanloop naar deze tentoonstelling verzet werd, worden geparkeerd in vijf delen die het geheel structuur geven.³⁵ De *casa* staat centraal in deel 1, en wordt gevolgd door een drietal essays in deel 2 over *living in the casa*, een hoofding waaronder de reproductieve en educatieve aspecten van het dagelijkse leven gegroepeerd staan. De delen drie en vier zijn gereserveerd voor het dagelijkse leven en de sociabiliteit in en om de *casa*. Zes hoofdstukken over de kunst en de andere voorwerpen in de *casa* sluiten het geheel af. Alleen al door de omvang van de verzamelde expertise uit diverse hoeken en de inspanningen om tot een min of meer coherent geheel te komen, oogt dit werk zeer imposant. *Ground-breaking* noemt Mark Jomes, de directeur van het museum, de tentoonstelling in zijn voorwoord en dat is voor de gelegenheid eens een inzet die niet alleen te maken heeft met de 'wetten' van het genre. Tegelijkertijd echter scherpt het ook de frustratie van de lezer die op zoek is naar krijtlijnen in de manier waarop, althans volgens de samenstellers van dit werk, *distinctive changes* in de relatie tussen ruimte, mens en objecten vorm hebben gegeven aan de cultuur van de Renaissance. De inleiding blijft wat dat betreft toch nog erg op de vlakte, en een besluit is er zelfs niet.

Wat het werk in zijn diverse bijdragen wél uitstekend doet is de materialiteit sociaal en cultureel leven inblazen, al ligt het accent door de aard van het opzet op architectuur, meubilair en huisraad en veel minder op kledij en textiel. Maar goed, 'splendor' is het verzamelbegrip waarmee auteurs zoals Giovanni Pontano in de jaren 1490 aangaven hoe

32 A. Matchette, 'To have or to have not: the disposal of household furnishings in Florence', *Renaissance studies* 20: 5 (2006) 701-716.

33 Een mooi voorbeeld in dit verband is de complexe materiële cultuur die zich rond huwelijk en seksualiteit ontwikkelt, met naast de bruidsschat ook tal van voorwerpen met commemoratieve functies. S.F. Matthews-Grieco, 'Marriage and sexuality', in: Ajmar-Wollheim en Dennis (red.), *At home*, 104-119; P. Allerston, 'Wedding finery in sixteenth-century Venice', in: Dean en Lowe (red.), *Marriage in Italy, 1300-1650* (Cambridge 1998) 25-40.

34 Cf. I. Palumbo Fossati, 'L'interno della casa dell'artigano e dell'artista nella Venezia del cinquecento', *Studi Veneziani*, 8 (1984) 109-153.

35 In *Renaissance studies*, 20: 5 (2006) verschenen nog een hele reeks artikels die in de schaduw van *At Home in Renaissance Italy* werden geconcipieerd. Zie onder meer M. Ajmar-Wollheim, F. Dennis en A. Matchette, 'Introduction. Approaching the Italian renaissance interior: sources, methodologies, debates', *Renaissance studies*, 20: 5 (2006) 623-628.

Afbeelding 5a/b: Zogenaamde ‘scodella da impagliata’, een in majolica uitgevoerde en met kraamsce­ne uitgewerkte ‘geboortesc­haal’ toegeschreven aan Nicolò da Urbino, Casteldurante 1525–1530. Zulke geboortesc­halen en dito kommen werden aan zwangere vrouwen cadeau gegeven (Victoria & Albert Museum).

materiële verfijning, decoratieve kwaliteiten en ‘beschaving’ hand in hand gingen.³⁶ Met zijn klemtoon op het esthetische en decoratieve opende dit beschavingsideaal de deur voor de ontwikkeling van een consumptiemodel dat, om het met Goldthwaite te zeggen, *new* was. Schoonheid hoeft immers niet duur te zijn. Onder meer majolica en glas dankten hun succes aan de gunstige balans tussen kostprijs en artistieke verfijning.³⁷ Anders dan vele Europeanen voelden de Italianen niet (langer?) de behoefte uit te pakken met indrukwekkende serviezen en bestekken in duur zilver of tin.³⁸ En het was dit soort ontwikkelingen in de materiële cultuur dat de weg baande voor meer gediversifieerd eetgerei. Ze maakten het ontstaan mogelijk van volledig nieuwe producten die op hun beurt nieuwe behoeften creëerden. Op die manier bepaalden ze ook de evolutie naar een steeds verfijnder eetcultuur. Al in de periode rond 1400 was de individualisering van de maaltijd, met afzonderlijke borden voor alle disgenoten, dan ook een feit.

En, ja hoor, de goedkopere materialen gaven wel degelijk mensen van gewonere komaf uitzicht op een ‘luxueuzere’ tafelcultuur.³⁹ Onder meer in Sandra Cavallo’s bijdrage over de ambachtswoning in Florence, Genua en Bologna wordt de idee van een radicale breuklijn tussen de elite en de ambachtswereld bestreden.⁴⁰ De fluïditeit van de ambachtelijke wooncultuur was vergeleken bij deze van de elites stukken groter, met onder meer ambachtsmeesters die in zilveren vorken investeerden. Over de mate waarin dat gebeurde, en de mate waarin de gegevens iets zeggen over de lagere echelons binnen de ambachtelijke wereld – laat staan de sociale groepen er rond of eronder – zwijgt Cavallo echter in

36 J. Lindow, ‘Splendour’, in: Ajmar-Wollheim en Dennis (red.), *At home*, 306–307; E. Welch, ‘Public magnificence and private display: Pontano’s *De splendore* and the domestic arts’, *Journal of design history*, 15 (2002) 211–227.

37 Ajmar-Wollheim en Dennis, ‘Introduction’, 14; Goldthwaite, ‘The economic and social world’.

38 R. Liefkes, ‘Tableware’, in: Ajmar-Wollheim en Dennis, *At home*, 255.

39 Liefkes, ‘Tableware’, 264.

40 S. Cavallo, ‘The artisan’s casa’, in: Ajmar-Wollheim en Dennis (red.), *At home*, 66–75.

alle talen. Hoe lukte de 'gewone' stedeling er in om, spijs de precare ontwikkelingen van loonkoopkracht en levensstandaard, precies in de zestiende eeuw meer zilveren kleinoden in huis te halen?⁴¹ En hoe moet dan de vaststelling geïnterpreteerd worden dat niet alle ambachtelijke huizen een keuken hadden? Als ze al voorkwam, dan bleek ze bijzonder 'basic' uitgerust te zijn. Cavallo suggereert hier dat de bestudeerde ambachtslui misschien uithuiziger eetgewoonten hadden. Ze speelden alleszins niet mee in de uitgewerkte rituelen van sociabiliteit die in de rijkere *stadswoningen* wél werden opgevoerd.

Deze enigszins tegenstrijdige bevindingen zijn niet onbelangrijk, want laat het nu precies in het complexe samenspel tussen binnenhuis en buitenwereld zijn dat Marta Ajmar-Wollheim een belangrijke bijdrage ziet tot de ontwikkeling van de Renaissance-sociabiliteit.⁴² De vraag blijft echter of dit dan een luxe was, die enkel voor de rijkere Italiaan was weggelegd? Met dit soort vragen lopen we vast in wat, enkele uitzonderingen niet te na gesproken, als een rode draad doorheen het materiële renaissance-onderzoek loopt. Het is nog te veel een studiegebied over de cultuur van rijke mensen. Wie over materiële cultuur werkt, ontsnapt er niet aan. Rijkdom genereert bronnen en trekt aan, al was het maar omwille van de schoonheid. Dat ook *At home in renaissance Italy* haast geruisloos in het spoor loopt van het dagelijkse leven van de gegoede stedelingen is een verwijt dat men de samenstellers van dit werk niet mag maken.⁴³ Maar dat ze geen poging ondernomen hebben de cultuurgeschiedenis van het wonen in sociaal reliëf te brengen, valt wel te betreuren.

Afbeelding 6: Venetiaanse Tazza, 1550-1600 (Victoria & Albert Museum).

Naar een breder perspectief?

In een vroeg vijftiende-eeuws fictieverhaal laat Gentile Sermini een welvarende boer opdraven. Mattano – want zo heet de man – zit er warmpjes bij en meent aanspraak te kunnen maken op een politieke carrière in Siena. Hij mag zijn ambities opbergen als blijkt dat hij wel veel geld te besteden heeft, maar aan tafel voortdurend zondigt tegen de urbane tafelmanieren en voedselkeuze.⁴⁴ Vertogen waarin het stedelijke omgangsideaal vorm krijgt in polariteit met het platteland zijn uiteraard een beproefd literair procédé.⁴⁵ *At home*

⁴¹ H. Blake, 'Everyday objects', in: Ajmar-Wollheim en Dennis (red.), *At home*, 332. Contrasteer met de levensstandaard van de Italiaanse loonarbeiders J.M. Nayemi, *A history of Florence, 1200-1575* (Malden Oxford Carlton 2006) 310.

⁴² Ajmar-Wollheim, 'Sociability', 206-221.

⁴³ Slechts een handvol publicaties besteedt aandacht aan vergelijkbare problemen in lagere sociale groepen. Zie naast de al eerder geciteerde publicaties van I. Palumbo Fossati bijvoorbeeld D. Balestracci, *The Renaissance in the fields: family memoirs of a fifteenth-century Tuscan peasant* (1999).

⁴⁴ A.J. Grieco, 'Meals', in: Ajmar-Wollheim en Dennis (red.), *At home*, 251-252.

⁴⁵ P. Vandenbroeck, *Beeld van de andere, vertoog over het zelf: over wilden en narren, boeren en bedelaars* (Antwerpen 1987).

in *Renaissance Italy* toont echter systematisch in welke mate omgangs- en beleefdheidsvormen, en dus de sociale realiteit, zich konden ontwikkelen in een dialectiek met de veranderende materiële cultuur. De samenstellers hebben het bovendien bij het rechte eind wanneer ze denken dat de resultaten van hun inspanning munitie leveren voor historici die er van uitgaan dat – veel meer dan het hof – het de *stedelijkheid* was die aan de basis lag van het door Elias beschreven civilisatieproces.⁴⁶ Het zijn trouwens zulke verfijnde omgangsvormen waarmee de Italianen zichzelf dachten te mogen onderscheiden van de rest van Europa. In een populair etiquetteboekje uit 1558 prijst Della Casa de Italianen gelukkig dat ze de ‘Europese’ gewoonte – hij noemt het zelf een ‘pest’ – om zichzelf dronken te voeren louter en alleen omwille van de ‘eer’ niet hebben overgenomen.⁴⁷

De ‘Italiaanse Renaissance’ is een sterk merk. Het verkoopt zichzelf. Anders dan Goldthwaite, die op een soms irritante manier het ‘anders’ zijn van Italië beklemtoont, heeft de hier besproken recente literatuur over de materiële cultuur van het schiereiland nauwelijks nog oog voor de bredere Europese realiteit.⁴⁸ Welch noch het duo Ajmar-Wollheim en Dennis gingen de uitdaging aan hun bevindingen in een breder chronologisch en geografisch perspectief te plaatsen. Daarmee belandden nogal wat claims over de specificiteit van de Italiaanse renaissance meteen ook op drijfzand. En dat is jammer, want het zorgt ervoor dat we over het karakter en de impact van de *stedelijkheid* die door Goldthwaite met glans als verklarende variabele nummer één naar voren wordt geschoven, nog goeddeels in het duister tasten. Schuilt de grote transitie inderdaad in de overgang van een feodaal naar een stedelijk model?

Een vergelijking met de eveneens sterk verstedelijkte Zuidelijke Nederlanden in de vijftiende en zestiende eeuw had bijvoorbeeld al bijzonder verhelderend kunnen zijn. Over de relaties tussen de stad en de laatmiddeleeuwse adel in de Lage Landen is het laatste woord zeker nog niet gezegd, maar dat zich ook in onze contreien een levendige dialectiek tussen stedelijke samenlevingen en adeldom ontwikkelde is zonneklaar.⁴⁹ Het onderzoek naar de Brugse materiële cultuur in de vijftiende en zestiende eeuw bijvoorbeeld, zou in de volgende jaren een topprioriteit moeten zijn. Voorlopig moeten we het stellen met een comparatief perspectief op het zestiende-eeuwse Antwerpen, dat echter vruchtbare – zij het voorzichtige – hypothesen mogelijk maakt. De Scheldestad vertoonde nogal wat gelijkenissen met enkele voorname Italiaanse tegenhangers en de kooplieden onderhielden er ook intensieve relaties mee. Maar anders dan nogal wat steden op het Italiaanse schiereiland bleef ze verstoken van een sterke stadsadel. Het waren geen edellieden en zelfs geen patriciërsge-slachten, maar mercantiele elites die de sociale scène van de stad in de zestiende eeuw domineerden.⁵⁰

46 Ajmar-Wollheim en Dennis, ‘Introduction’, 23; D. Knox, ‘Civility, courtesy and women in the Italian renaissance’, in: L. Panizza (red.), *Women and Italian renaissance culture and society* (Oxford 2000) 2–17. Ook R. Muchembled legt daar in zijn ‘recentere’ publicaties over dit thema steeds meer de nadruk op. Cf. ‘Manners, courts, and civility’, in: G. Ruggiero (red.), *A Companion to the worlds of the Renaissance* (s.l. 2002) 156–172.

47 Ajmar-Wollheim, ‘Sociability’, 212.

48 *Do we know enough to say that Italian urban society was so precociously different from that of the cities of northern Europe, which by the seventeenth century had developed much the same kind of luxury consumption that Italy had?* vraagt R. Burr Lichtfield zich in *The Business History Review*, 68: 2 (1994), 318 dan ook met rede af.

49 F. Buylaert, ‘Edelen in de Vlaamse stedelijke samenleving. Een kwantitatieve benadering van de elite van het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Brugge’, *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 4: 2 (2007) 29–56.

50 H. Soly, ‘Social relations in Antwerp in the sixteenth and seventeenth centuries’, in: J. Van der Stock (red.), *Antwerp. Story of a metropolis, 16th–17th century* (Gent 1993) 37–47.

Zonder hier in detail te kunnen treden, kan met de huidige stand van het onderzoek al worden aangegeven dat ook in het Antwerpen van de zestiende eeuw nogal wat evoluties kunnen worden teruggevonden die bij wijze van spreken 'zo uit de Italiaanse context lijken geplukt te zijn'.⁵¹ Dat geldt in de eerste plaats natuurlijk voor een aantal materiële vernieuwingen die vanuit Italië via Antwerpen in Noord-Europa werden gelanceerd.⁵² Tot op zekere hoogte kende de materiële cultuur in de Scheldestad echter ook een *autonome* dynamiek, zoals de recente onderzoeken naar schilderijenproductie en -consumptie overduidelijk aantonen.⁵³ Op sommige vlakken lijken de Antwerpenaars, spijs hun intensieve commerciële en persoonlijke contacten op het Italiaanse schiereiland, weliswaar relatief late imitatoren van het 'grote Italiaanse voorbeeld'. Zo verwondert de trage en beperkte verspreiding van de *fourchet*.⁵⁴ Het is echter maar de vraag of we met dit soort teleologische gedachtecronkels ver opschieten. In de zestiende-eeuwse handelsmetropool valt vooral de brede en snelle sociale verspreiding van de materiële middelaars van de nieuwe omgangscultuur op.⁵⁵ Op andere terreinen lijkt de Scheldestad zelfs ver 'voorop' te liggen, zoals de ruime 'popularisering' van gespecialiseerde maar vrij huiselijk ingerichte keukens suggereert.⁵⁶ Ook met het sociale draagvlak van de Antwerpse materiële renaissance lijkt het nogal mee te vallen: zelfs in bescheiden huishoudens sierden doorgaans meerdere schilderijen verschillende kamers van de woning. Dat is stof voor een afzonderlijk verhaal. Maar – bij afwezigheid van een sterke locale adellijke component – isoleert het nog duidelijker de stedelijke samenleving als dé te onderzoeken verklarende variabele van belangrijke consumptieveranderingen.

Er zal nog veel meer en vooral systematischer comparatief onderzoek nodig zijn om de complexe relaties tussen mensen en hun objecten in de late middeleeuwen en de nieuwe tijd te ontrafelen. Het valt alleen maar te hopen dat zulk bijkomend sociaal-historisch onderzoek (en dan zeker ook het 'Italiaanse') meer dan nu het geval is oog zal hebben voor de materiële posities en gedragingen van gewone mannen en vrouwen uit de stedelijke en rurale middengroepen. In afwachting daarvan wijst alles erop dat het 'civilisatieproces' en de 'materiële renaissance' misschien niet per sé een verstedelijkte adel nodig hadden. Ze waren niet eens typisch 'Italiaans', maar gewoon stedelijk.

51 Zie in dat verband het recente onderzoek van C. De Staelen, *Spulletjes en hun betekenis in een commerciële metropool. Antwerpenaren en hun materiële cultuur in de zestiende eeuw*, onuitgegeven proefschrift Universiteit Antwerpen (Antwerpen 2007). Deze studie zal binnen afzienbare tijd in een herwerkte vorm verschijnen in de reeks *Studies Stadsgeschiedenis van de uitgeverij Aksant*.

52 Zie bijvoorbeeld J. Veeckman, 'Production and consumption of glass in 16th and early 17th century Antwerp: the archeological evidence', in: Veeckman (red.), *Majolica and glass*, 79-93; Idem, 'Recent research concerning Antwerp majolica production', in: G. De Boe en F. Verhaeghe (red.), *Material culture in medieval Europe* (Zellik 1997) 113-117; C. Dumortier, *Céramique de la renaissance à Anvers. De Venise à Delft* (Antwerpen 2002); F. Verhaeghe, 'Towns, culture and material culture. A few thoughts following a conference', in: *La ville et la transmission des valeurs culturelles au bas moyen âge et aux temps modernes* (Brussel 1996) 343.

53 F. Vermeulen, *Painting for the market. Commercialization of art in Antwerp's golden age* (Turnhout 2003); B. Blondé, 'Art and economy in seventeenth- and eighteenth-century Antwerp. A view from the demand side', in: S. Cavaciocchi (red.), *Economia e arte secc. XIII-XVIII*, Istituto Internazionale di Storia Economica "F. Datini" Prato, Serie II, Atti delle "Settimane di Studi" e altri Convegni, 33 (Prato 2002) 379-391; M.P.J. Martens en N. Peeters, 'Antwerp painting before iconoclasm: considerations on the quantification of taste', in: Cavaciocchi (red.), *Economia e arte*, 875-894.

54 De Staelen, *Spulletjes*, 356; en Blondé, 'Tableware', 297.

55 R. Baetens, 'Le rôle d'Anvers dans la transmission de valeurs culturelles au temps de son apogée (1500-1650)', in: *La ville*, 65, 67-72; De Staelen, *Spulletjes*, 345-373; Blondé, 'Tableware', 296-298.

56 De Staelen, *Spulletjes*, 112.

DOSSIER. *PLANET OF SLUMS* DOOR MIKE DAVIS

Een 'j'accuse' voor de eenentwintigste eeuw?

Met bijdragen van Rik Pinxten, Wim Willems, Ed Taverne en Piet Saey
(samengesteld en ingeleid door Peter Stabel)

Met het 'Dossier' wil de redactie van Stadsgeschiedenis een keer per jaar een belangwekkende publicatie of een interessant initiatief op het gebied van de studie van steden en hun verleden onder de aandacht brengen. Telkens zullen een aantal specialisten uit diverse vakgebieden op deze publicatie of dit initiatief commentaar geven vanuit hun vakgebied.

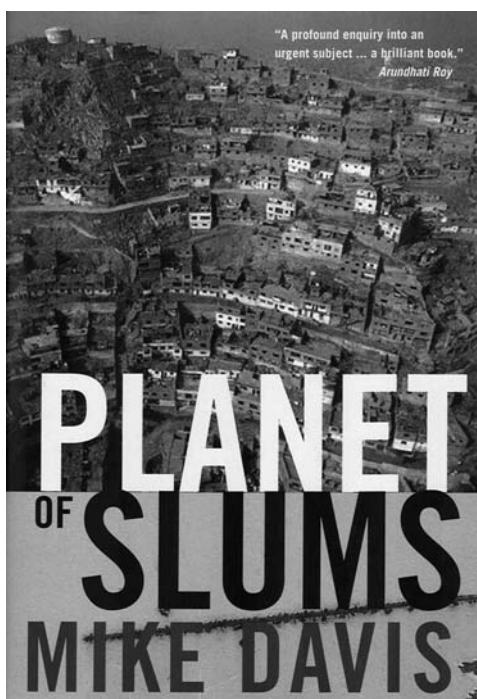
Afbeelding 1: Mike Davis.

Een noodkreet, zo kan je *Planet of slums* ongetwijfeld omschrijven. In een bevolgen stijl brengt soci-aalhistoricus Mike Davis, verbonden aan de University of California, een veelheid aan empirisch materiaal samen met een duidelijk doel. Hij wil aanklagen wat er fout loopt met het ongeremde verstedelijkingsproces waardoor nu de helft van de wereldbevolking (vooral in de Derde Wereld) in steden leeft. Hij beschrijft de keerzijde van de medaille van deze snelle urbanisatie, die het globalisatieproces misschien wel niet heeft veroorzaakt, maar zeker wel versterkt. De wereldwijde groei van *slums* is inderdaad een van de opmerkelijkste ontwikkelingen sinds de jaren 1960. In deze sloppenwijken hebben de armste bevolkingsdelen in de al verarmde ontwikkelingslanden van Afrika, Latijns-Amerika en Azië en in

nieuwe wereldmachten in ontwikkeling zoals China, India en Brazilië (en zelfs, zo laat Mike Davis uitschijnen, ook in Oost-Europa en zelfs Noord-Amerika) hun toevlucht genomen. De enorme toename van reusachtige sloppenwijken voltrekt zich zowel in de oude kernen van de steden als, en in steeds grotere mate, in de stedelijke periferie. Daardoor is meteen ook een ondefinieerbare overgangszone tussen stad en platteland ontstaan, die aan onze klassieke concepten ontsnapt. Als soci-aalhistoricus verbindt Davis daarbij nadrukkelijk deze ontwikkelingen met de door Europa beheerste koloniale wereld, waar de autochtone bevolking en zeker de armere delen ervan, de toegang tot de stad en een stedelijke levenswijze werd ontzegd. Een tweede paradox is dat het recente verstedelijkingsproces niet alleen veel sneller verloopt, maar in tegenstelling tot de eerdere massale stedelijke groei in Europa en Noord-Amerika in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw, zonder echte industriële basis is gebeurd.

De oorzaken voor dit massale proces zoekt Mike Davis in de triomf van het neoliberalisme en in allerlei sociale experimenten uitgewerkt op initiatief van bijvoorbeeld het IMF, de Wereldbank en paradoxaal genoeg ook de goedbedoelende NGO's. Onder het mom van schuldsanering of verpakt als aanvaardbaar ogende responsabilisering hebben zij aan deze landen en steden een deregulerend beleid opgelegd zonder dat deze daar, noch infrastructuur noch qua machtsverhoudingen, rijp voor waren. Uiteindelijk konden enkel de elites en bepaalde middenklassen van deze initiatieven profiteren. In het verlengde daarvan ligt wat Davis het 'verraad van de staat' noemt. Lokale overheden, haast overal beheerst door een kleptocratische minderheid, houden zich steeds verder van eigen initiatieven. De bestaande sociale opvangnetten en stedelijke publieke diensten (sanitair, vervoer) worden op grote schaal verwaarloosd, geprivatiseerd of zelfs vakkundig en doelbewust opgeruimd.

De gevolgen van dit ingrijpende proces van sociale segregatie zijn catastrofaal. Proletarisering, de ontwikkeling van reusachtige, maar zeer wankele en verder polariserende informele economieën, om zich heen grijpende criminaliteit en massaal drugsmisbruik, enzovoort. Ze tonen niet alleen de keerzijde van de snelle globalisering die van de wereld een 'global village' heeft gemaakt, ze vormen er ook de ultieme bedreiging voor, in die mate zelfs dat Mike Davis, lichtjes pathetisch weliswaar, er fijntjes op het einde aan toevoegt dat de publieke opinies in de ontwikkelde wereld zich misschien wel niet helemaal bewust zijn van de omvang en de gevaren van dit proces, maar de militaire strategen in de Verenigde Staten des te meer. Zij zouden al volop een nieuwe oorlogsvoering in de favela's, barrio's en bidonvilles aan het voorbereiden zijn. Hoewel dergelijke beweringen niet altijd even geloofwaardig zijn onderbouwd, kan de lezer na lectuur niet langer om de problematiek van de *slum* heen. Niet de blitse *global city* met zijn concentratie van talent, kapitaal, innovatie en creativiteit is het dominante stadsbeeld in onze huidige samenleving, wel de harde realiteit van straatbendes en ongebreidelde criminaliteit en onveiligheid, van op en van vuilnisbelten levende kinderen, van werkkrachten die geen aansluiting vinden met een formele en reguliere arbeidsmarkt, van gezinnen die hun onderkomen zoeken in de meest armzalige en geïmproviseerde woningen op zeer ongeschikte en ongezonde plekken, ver weg van alle infrastructuur en de meest elementaire gezondheidszorg. Kortom de stad vormt het decor voor een Darwiniaanse overlevingsstrijd en een vicieuze neerwaartse spiraal van sociale ellende en aliënering. Karl Marx eerder dan vooruitgangsoptimisten als Richard Florida lijken

Afbeelding 2: Cover van het boek M. Davis, *Planet of slums* (Londen, 2007).

uiteindelijk gelijk te krijgen. De archetypische wantoestanden in Bagdads Sadr City of Rio's Cidade de Deus zijn daarbij slechts de top van een ijsberg van geweld en deprivatie.

Hoe deze wetenschappelijke noodkreet de lezer ook naar de keel grijpt, het werk van Mike Davis, zoals de vier heel diverse commentaarstukken in dit dossier duidelijk aantonen, is allerm minst onomstreden. In de discussies valt op dat vooral de haast pamflettaire schrijfstijl wordt gehekeld. De opeenstapeling van gegevens, de historische parallellen die te veel *ad hoc* en te weinig accuraat worden gebruikt, en het 'drammerige' ideologisch gekleurde discours moeten het daarbij ontgelden. Wim Willems heeft het daarbij over een 'tunnelvisie' die de lezer niet alleen verbouwereerd achterlaat, maar hem of haar met een perspectiefloze analyse ook helemaal plat slaat, waarbij zowel de opgebouwde argumentatie als de aangekaarte problemen op de achtergrond verdwijnen. Ed Taverne is wat dit laatste betreft iets genuanceerder, maar de soms onjuiste weergave van processen uit het stedelijke verleden doen ook hem de wenkbrouwen fronsen. Rik Pinxten en Piet Saey zijn duidelijk positiever, al stellen ook zij vanzelfsprekend hiaten in Davis' onderzoek vast. Pinxten vraagt expliciet aandacht voor concepten als 'zingeving' en 'leefbaarheid' en stelt de afwezigheid vast van de ervaringen en de opinies van de sloppenbewoners zelf, waardoor het werk een te afstandelijke visie van een westerse wetenschapper is geworden. Maar ze hechten veel meer belang aan de maatschappelijke relevantie van het debat en aan de terechte aandacht voor de perverse effecten van de implementatie van een westerse neoliberale ideologie (door soms onverwachte sociale actoren als de NGO's en voorstanders van zelfontwikkeling).

Verrassend is wel dat ondanks Davis' ruime aandacht voor het migratievraagstuk, de vier commentatoren weinig aandacht besteden aan dit brandend actuele thema. Mike Davis plaatst migratieproblemen in zijn analyse nochtans nadrukkelijk op de voorgrond wanneer hij de huidige sociale ontwikkelingen in de sloppensteden vergelijkt met de negentiende-eeuwse krotwijken. De Europese stad had niet alleen een belangrijk industrialiseringsproces, waardoor de beschikbare en zich opstapelende arbeid veel meer dan in de huidige Derde Wereld in formele arbeidscircuits terecht kwam en mogelijkheden voor allerlei collectieve organisatievormen en acties werden geopend, er was ook een belangrijke migratie-uitweg. De Nieuwe Wereld en Australië boden immers aan de inwoners van de industriële sloppenwijken in Ierland, Spanje, Italië en Duitsland de mogelijkheid hun fortuin elders te zoeken. Deze uitweg is de inwoners van hedendaagse sloppenwijken in Afrika en Azië veel minder gegund. De drempels die de westerse postindustriële samenleving opwerpt voor ongeschoolde immigranten zijn haast niet meer te nemen en de migratie die er wel in doordringt, wordt netjes gefilterd op enerzijds vaardigheden (de gewenste invoer van de zogenaamde 'knelpuntberoepen') en anderzijds op initiatief (de weinige aanhouders die uiteindelijk toch de schaarse gaten in het controlesysteem vinden). Deze druppelsgewijze en heel selectieve migratiepatronen vormen, in scherp contrast met het negentiende-eeuwse Europa, nauwelijks een uitlaatklep voor de opstapelende ellende en frustratie in de herkomstgebieden.

De aarde en de steden

Bedenkingen bij Mike Davis' *Planet of slums*

RIK PINXTEN (CULTUREEL ANTROPOLOOG)

Van sociale verontwaardiging naar antropologie

Het boek *Planet of slums* van Mike Davis is bijzonder in menig opzicht. Voor de westerling is het bijzonder omdat Davis een wereld bespreekt waarover ons nagenoeg nooit wordt bericht in de media: dat langzaam een kwart of meer van de wereldbevolking in steeds armere omstandigheden moet leven, in de razendsnel ontwikkelende stedelijke gebieden van de Derde Wereld is geen nieuws voor ingewijden, maar blijft onbekend voor de gemiddelde nieuwslezer en nieuwskijker. Het boek is ook bijzonder omdat Davis een grote massa cijfergegevens samenbrengt en in een geïntegreerd geheel van dynamieken en structuren tracht te gieten. Zoals steeds bij fenomenen waar men zich middenin bevindt, is dit geen vanzelfsprekende zaak. Ik gebruik Davis' boek in deze bijdrage om enkele bedenkingen te formuleren. Aan de ene kant over de 'toestand in de wereld', en aan de andere kant over zijn aanpak van de studie. Ik begin met het laatste.

Davis neemt het perspectief van de onderzoeker in de politieke en sociale wetenschappen. Hij somt een reeks gegevens op over (de oorzaken van) de explosieve groei van steden in sommige delen van de wereld: in Vietnam poogden Amerikanen en westersgezinde politici mensen verplicht te verstedelijken, om zo de macht van de Vietcong (die in dorpen een trouwe aanhang had) te breken, wat leidde tot oeverloze en onbegeleide verstedelijking. In Bombay, India, groeide het stadsgebied aan doordat 6 procent van de bevolking als 'slum lords' buiten elke overheidsbeleid om alle *slums* controleren en de huurpanden voor de armen beheren voor eigen profijt. Davis maakt zo onderscheid tussen verschillende ontwikkelingen: de bekendste trend voor ons is die van negentiende-eeuws Dublin of het Londen van Dickens. Daar werd de toevloed van armen door de economisch machtige groepen aangezogen en in grote armenwijken geconcentreerd. Dit patroon komt hier en daar nog steeds voor, maar andere ontwikkelingen zijn op de voorgrond getreden. In veel nieuwe stedelijke gebieden zien we bijvoorbeeld een militarisering opduiken: Cairo, Peking of Nairobi worden gekenmerkt door de immense opbloei van zogenaamde 'gated communities' (afgesloten 'betere wijken' met omheiningen, pasjespoorten en bewakingsdiensten) naast oeverloze ellende in uitgestrekte arme wijken. De rijke gebieden hebben soms eigen private stukken bewaakte autowegen tussen hun woonst en de bureaus in het centrum van de stad. De tegenstellingen zijn schrijnend: Bombay reserveert 90 procent van de landoppervlakte voor de enkele procenten rijken, terwijl de overige 10 procent van de grond de miljoenen armen herbergt. De armen van Manilla en Dakar willen dicht bij hun bron van (schaars) inkomen wonen en hokken daarom in *slums* rond het stadscentrum. Regelmatig worden ze in militaire acties massaal opgepakt en kilometers verder uit de vrachtwagens gezet, terwijl hun krotten ondertussen platgebrand worden.

Vanuit economisch perspectief documenteert Davis de zogenaamde informele eco-

Afbeelding 3: Dansen in de regen in de wijk Kainginbukit in Manilla. Foto genomen in mei 2000 door Tineke D'haese (Oxfam).

nomie: de afglijding naar kinderarbeid, prostitutie, mensenhandel, 'sweatshops' en uitzichtloze goedkope jobs is massaal. Davis vraagt zich af of een substantieel deel van de mensheid in de mega-steden op die manier een surplus-mensheid wordt, zonder de mogelijkheid een sociaal overlevingsperspectief te ontwikkelen, waardoor het letterlijk direct afhankelijk wordt van wat de dag kan bieden. De sociale gevolgen zijn onder meer van hygiënische en sanitaire aard. De nieuwe grootsteden zijn vaak immense open rio- len: de sanitaire voorzieningen ontbreken grotendeels of helemaal (zoals in Kinshasa bijvoorbeeld). Dat zorgt ervoor dat economische globalisering zonder algemene investering in gezondheidsinfrastructuur regelrecht leidt naar catastrofes zoals epidemieën en zeer hoge sterfte van baby's en kinderen.

Wat kan een antropoloog, met diepe interesse in de stadsontwikkeling, met dit boek? Zonder enige twijfel heeft Davis met dit boek een grote prestatie geleverd: hij brengt een grote hoeveelheid informatie samen en biedt een aantal analyses aan over gevaarlijke ontwikkelingen voor de gezondheid van de mensheid, de groeiende onrechtvaardigheid en de schrijnende nieuwe ongelijkheid. Toch wil ik enkele vragen stellen over het boek, en dan vooral over de invalshoek van de auteur. Mijn indruk is dat een interdisciplinaire studie hier nog krachtiger en indringender verslag had kunnen doen. Of beter, ik hoop dat een interdisciplinaire groep de elementen die Davis aanreikt, zal gebruiken om een bredere en een cultuurgevoelige benadering tot de studie van de wereldwijde verstedelijking tot stand te brengen. De vragen die ik wil stellen zijn de

volgende: welke gevolgen heeft de verstedelijking voor de religieuze en zingevingspectieven van de mens? Hoe kunnen we de manifeste en nu ook bekende ongelijkheid in de wereld, de armoede en de ongelijke levenskansen ten gunste keren? En hoe kunnen we de politieke vormen en de sociale en culturele vermenging zo leren beleven dat we de nog steeds eurocentrische uitgangspunten beginnen te corrigeren?

Zingeving, ongelijkheid en leefbaarheid

a) zingeving: in een recent internationaal en interdisciplinair symposium 'Making sense in the city' (december 2006, Gent) hebben mijn medewerkers en ik deze vraag centraal gesteld: hoe worden vragen rond leven en dood, rond levenskwaliteit, rond meer erkenning en respect voor elkaar, en rond liefde en verlies beïnvloed doordat mensen in massale aantallen, in grote anonimiteit en in een onpersoonlijke en vaak gewelddadige context van de miljoenenstad opgroeien en hun leven leiden? Welke relatienetwerken ontwikkelen mensen, en welke emanciperende dan wel nefaste intermenselijke omgangsvormen zien we er ontstaan? Hoe grijpen religies en kerken in op dit fenomeen van de nieuwe exploderende miljoenenstad? Talrijke collega's meldden me dat in Kinshasa, in de Latijns-Amerikaanse grootsteden, maar ook in het snel verstedelijkende China of India de sensatie- en mediagenieke godsdiensten (zoals bijvoorbeeld de Evangelische Kerk, of nieuwe sekten) een steile opgang beleven en ook in de lokale politiek een duidelijk stempel beginnen te drukken (Pinxten en Dikomitis, *ter perse*). Het is belangrijk om deze ontwikkelingen tegelijk te bestuderen met de economische en sociale evoluties waarop Davis zich toespitst, omdat deze religieuze en culturele trends ook in het verleden een vaak bijzonder grote impact hebben gehad op maatschappijen en streken.

b) een van de allergrootste problemen voor de toekomst van de mensheid is, samen met de uitputting van de grondstoffen en de ecologische dreigingen, de armoede in de wereld. De groeiende ongelijkheid in economische mogelijkheden tussen Noord en Zuid, tussen landen (Fukuda, 2004), maar ook tussen welstellende groepen en armen in alle landen van de wereld is een reusachtig en cruciaal probleem voor de overleving van de mensheid. Het kapitalisme, in zijn oude vorm (uit de tweede industriële revolutie en haar socialistische tegenmacht) en in zijn nieuwe gedaante van globalisering biedt geen enkele merkbare oplossing voor dit probleem. Het tegendeel lijkt eerder waar, zoals door Davis wordt getoond. Het probleem van de toenemende armoede is aan te duiden op verschillende niveaus: dergelijke ongelijkheid van levenskansen en belevingsmogelijkheden is uiteraard moreel en humaan niet verdedigbaar, of men nu naastenliefde of eer en respect als universeel menselijke waarden aanvoert. Het probleem is echter ook een materieel probleem: de ongelijkheid ontwricht de samenleving omdat criminaliteit uitgelokt wordt voor de kanslozen door de rijkere, zoals wordt aangetoond in de studie van de criminalisering van armoede door Wacquant (2007). Verder brengt de toenemende ongelijkheid en armoede een reeks schadelijke effecten met zich, die op kortere of langere termijn elke samenleving bedreigen: door de ongelijkheid zijn ook gezondheidszorgen niet voor de hele populatie bereikbaar en nemen

zo epidemische ziekten, maar ook crimineel misbruik van goederen (bijvoorbeeld drugs, maar evenzeer medicijnen of donororganen) of diensten (bijvoorbeeld geneeskundige zorg als voorrecht, en niet als recht) toe. De informalisering, waarover vaak nogal zachtzinnig wordt bericht, wordt zo ontwrichtend voor de gehele samenleving wanneer een voldoende groot draagvlak van civiele maatschappelijke aard ontbreekt. Ik beweer niet dat de maatschappij één geïntegreerd systeem moet vormen, maar wel dat moet worden onderzocht welke duurzame en goedlopende maatschappelijke structuren noodzakelijke voorwaarden zijn om een desintegratie van elk sociaal verband te verhinderen.

- c) de laatste vraag draait rond de leefbaarheid van de ‘gemengde’ maatschappij. Met verstedelijking is intrinsiek migratie verbonden. Stad en verstedelijking bestaan maar door groepen die naar één plaats migreren en zich daar als nieuwe maatschappelijke concentratie manifesteren. In de huidige tijd doet de vermenging door migratie zich op een massale schaal voor, maar lijkt ze ook op een veelheid van dimensies te spelen. Dat wil zeggen dat niet enkel culturele en religieuze vermenging universeel voorkomt, maar ook diversiteit op het vlak van gender, van lifestyle en van smaken algemeen aan de orde is. Die belangrijke impact van diversiteit wordt zonder enige twijfel mee aangezet door de derde industriële revolutie, de zogenaamde informatietechnologische revolutie sinds de jaren tachtig van de twintigste eeuw (Castells, 2002). Tegelijk met de globalisering is er immers een algemene opbloei van identiteitsbewegingen merkbaar, zich uitdrukking in religieuze, culturele en andere identiteitsbelevingen. De schaalvergroting (globalisering) levert zo een verzwakking van de natiestaat op, en tegelijk een versterking van de thematische identiteiten. In de stedelijke en grootstedelijke context brengt dit potentieel een nieuw politiek landschap met zich mee, waarbij talrijke identiteitsgroepen in een of ander onderling verband moeten leren samenleven om nog voldoende interactief en samenwerkend netwerken te realiseren zodat de hele populatie in een stadsregio kan overleven. Als men denkt aan de megasteden van tien en meer miljoen ‘inwoners’, zoals die momenteel uit de grond rijzen, dan wordt deze problematiek enkel belangrijker. Ook voor dit probleem heeft Davis weinig aandacht, omdat hij in de eerste plaats met de materialistische en structureel politieke aspecten van het probleem van verstedelijking en *slum*-ontwikkeling begaan is.

We leven ongetwijfeld in een heel boeiende tijd, met immense uitdagingen op ecologisch, economisch en epidemiologisch gebied. Om het beeld nog realistischer te maken en de mogelijke aanpak dus ook adequater en kansrijker te maken, is mijns inziens de uitbreiding zoals hier voorgesteld noodzakelijk. Ik weet natuurlijk dat dit de zaak alles behalve gemakkelijker maakt, maar tegelijk vertrouw ik op de menselijke creativiteit. Als we de egoïstische rijke houding aan de ene kant, en de gelijkhebbende geslotenheid van geest aan de andere kant niet kunnen overkomen, dan staan ons grote rampen te wachten.

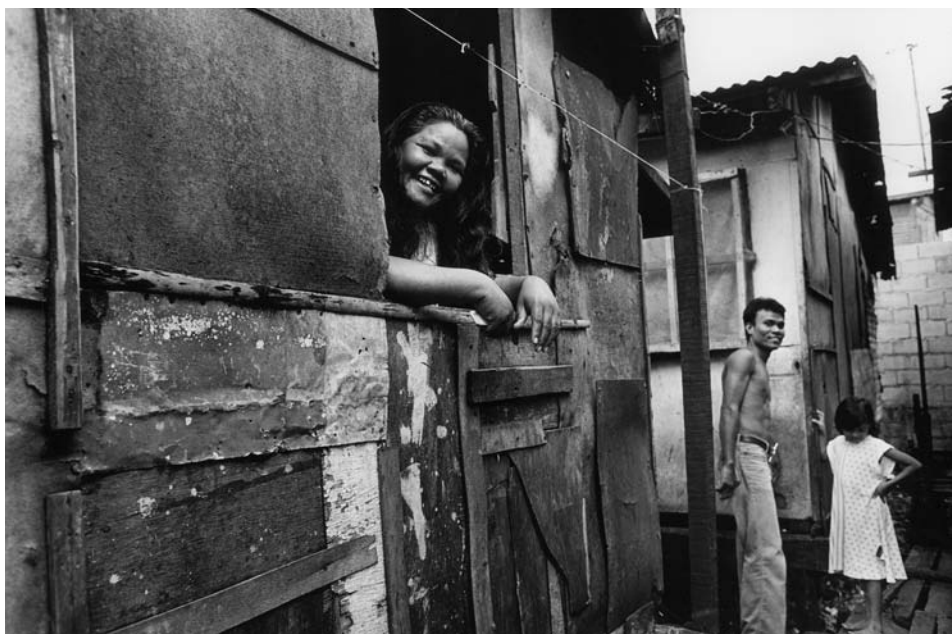
Een tunnelvisie op sloppenbewoners

WIM WILLEMS (SOCIAALHISTORICUS)

Een ongemakkelijke waarheid

Planet of slums is een even verontrustend als irritant boek. Het verontrustende eraan is de diagnose die de auteur stelt van een sociale kanker die sinds het laatste kwart van de twintigste eeuw agressief voortwoekert. Achter de explosieve groei van het aantal bewoners van sloppenwijken in de zogenaamde Derde Wereld schuilt een steeds meer onoverbrugbare kloof tussen arm en rijk. Op wereldschaal hebben we het dan over tweederde armen versus eenderde rijken. De consequentie daarvan zou zijn dat degenen die de macht in handen hebben de massale sloppenwijken als dé zwakke plek in de nieuwe wereldorde beschouwen. De militaire top bereidt zich volgens auteur Mike Davis reeds voor op een soort guerrillaoorlog, niet eens zozeer tegen uitwassen, zoals het internationale terrorisme, maar tegen het miljard armoedelijders dat in de periferie van de grote steden probeert te overleven. Zij worden gecriminaliseerd als bewoners van asociale broedplaatsen, terwijl het voor hen nauwelijks mogelijk is aan de armoedeval te ontsnappen. Sterker nog, zij dreigen te worden afgeschreven als een horde nuttelozen, argwanend in de gaten gehouden door de mannen achter de knoppen. Anders dan de al jaren geleden door Huntington voorspelde botsing van beschavingen tussen het Westen en de Islam, zou er op globaal niveau een onheilspellende botsing tussen de klassen op punt van uitbarsten staan, met de nieuwe kapitalisten en de uitgebuide armen als ongelijke strijders tegenover elkaar. Davis schetst een doemscenario dat vergelijkbaar is met Al Gore's *An inconvenient truth*. Zijn studie is echter zó retorisch en ook schematisch opgezet, dat er nauwelijks ruimte blijft voor nuances. Dat geeft zijn marxistisch geïnspireerde analyse van de invloed van de bovenbouw op het leven van een machteloze onderbouw iets monomaans, wat de lezer op den duur van hem vervreemdt. Althans, zo verging het mij.

Waar Davis zijn lezers van wil doordringen, is dat de neoliberale globalisering die vanaf de jaren zeventig vrij spel heeft gekregen, processen op gang brengt die zó catastrofaal zijn, dat ze doen denken aan het imperialisme van het laat-Victoriaanse tijdperk (1870-1900) – de ontstaansperiode van het fenomeen 'Derde Wereld'. Zich basierend op rapporten van de Verenigde Naties signaleert hij, dat het aantal armen in veel 'onontwikkelde' landen de laatste decennia is toegenomen. In de helft van die landen zouden op dit moment meer mensen honger lijden dan tien jaar geleden. De armen leven nu overwegend in sloppenwijken – ook die aantallen zijn dramatisch gestegen. In landen als Nigeria, Pakistan, Bangladesh, India en Peru behoort meer dan de helft (tot driekwart) van de bevolking tot die populatie. Dat wil zeggen dat ze in geïmproviseerde, vaak informele en overbevolkte woningen aan de randen van megasteden leven, slecht behuist, ver weg van het doorgaans informele werk. Ze hebben bovendien nauwelijks toegang tot sanitair of voorzieningen op het terrein van gezondheid en verke-

Afbeelding 4: Een foto uit het dagelijkse leven in een sloppenwijk in Manilla. Foto genomen in mei 2000 door Tineke D'haese (Oxfam).

ren in onzekerheid over de duur van hun verblijf. De 200.000 getelde sloppenwijken zijn uitgegroeid tot menselijke dumpsterreinen van de Derde Wereld. De bewoners ervan leven als paria's in een staat van illegaliteit en zijn als huurders of krakers afhankelijk van de willekeur van een elite van grondbezitters.

Parallellen met het verleden?

De auteur wijst af en toe op de parallellen met de verpaupering en ontworteling die zo kenmerkend waren voor negentiende-eeuwse grote steden in Europa, waar de industrialisatie en het grootkapitaal hun eigen gevaarlijke, proletarische klassen creëerden. Dat fantoom van de opstandige horden is langzaam verdreven door stadsuitleg, sociale wetgeving en politieke emancipatie. In retrospectief heeft het Westen weten te profiteren van de verworvenheden van het liberalisme en de sociaaldemocratie. Interne migratie, van het platteland naar de steden, zorgde voor de nodige mobiliteit. Dat ging vaak met spanningen gepaard, maar er stond in elk geval geen rem op een sociale dynamiek die bij het normale patroon van menselijke verhoudingen hoort. Mensen zijn van oudsher in beweging gekomen voor werk, opleidingen, kansen om hun carrière te verbeteren, dan wel op zoek naar een partner of gewoon avontuur. Voor veel landen in de Derde Wereld, zo redeneert Davis, lag dat anders. Zeker in koloniale gebieden werd de groei van steden geremd, soms letterlijk door het opwerpen van stadswallen, maar ook door het beperkt verlenen van burgerrechten. Voor het in stand houden van de koloniale verhoudingen was het profijtelijk om de inheemse bevolking, bijvoorbeeld in India of in Indonesië, te binden aan het gangbare feodale systeem. Dat bracht, economisch

gezien, het meeste op. Maar ook het ‘Aziatische stalinisme’ had als ideologische basis dat de stad toebehoorde aan de middenklasse en de elite, terwijl het platteland de natuurlijke biotoop was voor de agrarische bevolking. In het centrum van de macht moest het niet teveel dringen worden om de baantjes en de beste huizen.

Doordat Davis met reuzenstappen door de geschiedenis beweegt, blijft het zicht op nationale of lokale ontwikkelingen beperkt. Voor differentiatie is in zijn betoog geen ruimte. Bij zijn historisch gelijk beroept hij zich op de macht van de getallen. Nu is het onmiskenbaar waar, dat er na de dekolonisatie een enorme groei van steden optrad en dan vooral in de zogenaamde Derde Wereld. Door honger, schulden en het geweld van burgeroorlogen zochten honderden miljoenen armen hun heil in en rond de grote steden, een ontwikkeling die trouwens tot op de huidige dag doorgaat. De meeste nieuwe nationale staten mochten allerlei democratische beloften doen, dat kwam niet tot uiting in sociale woningbouw of in het scheppen van nieuwe banen op grote schaal. Het gevolg was dat veel interne migranten zich voegden in de expanderende informele economie, met alle uitbuiting en onzekerheid vandien. Van op afstand bezien – en dat is de positie waar Davis voor kiest – hebben alleen de stedelijke middenklassen en de nieuwe elites geprofitteerd van de verschuivende verhoudingen. In feite hebben zij de positie van de koloniale bezetters overgenomen, door het land, de macht en de productiemiddelen naar zich toe te trekken. Met grove lijnen schetst de auteur een uitkomst waar oppervlakkig gezien weinig tegenin valt te brengen. Alleen laat hij allerlei belangwekkende sociologische vragen onbeantwoord, zoals: hoe heeft die middenklasse zich gevormd? Welk deel van de paupers wist zich de afgelopen dertig jaar te emanciperen? Hoe ligt de relatie met de tientallen miljoenen die wel degelijk naar elders wisten te emigreren? De auteur laat na om het historische verloop van de verhouding arm versus rijk te volgen en zoomt vooral in op de werkelijkheid van de sloppen zelf – net als de bewoners ervan. Dat leidt tot een verstikkende tunnelvisie.

Een eenzijdige blik?

In zijn betoog over de inspanningen die de Wereldbank, het Internationaal Monetair Fonds en niet-gouvernementele organisaties (NGO's) hebben verricht om de omstandigheden in de sloppenwijken te verbeteren, gaat de aandacht ook vrijwel exclusief uit naar de schaduwzijden van hun beleid. Om te beginnen verwerpt hij Hernando de Soto's filosofie van de onderschatte dynamiek aan de onderkant van de samenleving. Het idee dat mensen in de *slums* zich als een soort kleine ondernemers met microkredieten van buitenaf kunnen opwerken, zou berusten op *wishful thinking*. In de analyse van Davis komt die hulp terecht waar het geld in het kapitalisme van oudsher altijd terecht komt: bij een bevoorrechte klasse. Het patronagesysteem is in de Derde Wereld te diepgeworteld en de internationale bemoeienis leidt alleen maar tot bureaucratisering en tot het onderdrukken van mogelijke opstandige initiatieven bij sloppenbewoners. De auteur aarzelt niet om van een nieuwe, zachte vorm van imperialisme te spreken. Postkoloniale staten en hun landbezitters manipuleren hun armen naar eigen goeddunken, en ze hebben de internationale instellingen daarbij aan hun zijde. Bij evenementen als de Olympische spelen wordt het aanzien van de stad opgevijzeld, en de armen letterlijk uit het beeld verwijderd.

Het is een patroon dat sterk lijkt op de manier waarop West-Europa in de twintigste eeuw heeft gereageerd op de aanwezigheid van woonwagenbewoners, al dan niet van zigeunerafkomst. De wet schreef op een gegeven moment voor dat elke gemeente een standplaats moest aanleggen, alleen gebeurde dat vrijwel altijd op tijdelijke plekken of ver uit het zicht, bij voormalige vuilstortplaatsen of in de buurt van kerkhoven. Het beleid was gericht op afhouden en ontmoedigen. Intussen bleven de ambulante groepen komen, vooral ook omdat ze hun wagens niet meer in de vrije natuur mochten neerzetten. In elke gemeente werden ze doorverwezen naar de geïmproviseerde kampjes, waar de confrontatie wachtte met een tekort aan standplaatsen en een gebrek aan sanitaire voorzieningen. Bij de burgerbevolking voedden die omstandigheden de toch al levende negatieve beeldvorming over rondtrekkende groepen. Ná de Tweede Wereldoorlog, toen het reizen met woonwagens aan banden werd gelegd, kwamen velen in het informele arbeidscircuit terecht en ook criminele activiteiten bleven niet uit. Binnen een eeuw was er een fuik van wederzijdse achterdocht ontstaan, waar nauwelijks aan lijkt te ontsnappen. Dat zou alleen kunnen wanneer mobiel wonen als alternatieve woonvorm wordt erkend, met inbegrip van de daarbij horende levenswijze.

Dit zou op mondiaal niveau ook wel eens kunnen opgaan voor de bewoners van sloppenwijken. De schaal is natuurlijk onvergelijkbaar, maar ook zij bevinden zich overal in een kwetsbare positie in de marge van de samenleving. Met gebrekkige hygiëne, angst voor sociale ontworteling en protest van de bezittende klasse die hun land in waarde ziet dalen. Dat kan niet anders dan tot gettovorming leiden (*no go areas*) en invallen met groot machtsvertoon van de politie of het leger, die de kampen of *slums* vreest als broedplaatsen voor illegale, criminele of terroristische activiteiten. Nu is het onbevredigende van Davis' analyse dat hij geen enkel toekomstperspectief lijkt te zien, hoewel hij de motieven van alle betrokken (internationale) partijen fileert tot op het bot. In zijn ogen lijkt er sprake te zijn van een wereldwijde samenzwering van het neoliberalisme. Het komt er in feite op neer dat de armen in de sloppenwijken afgeschreven zijn, voorgoed gedoemd tot een bestaan in Dantes Hel. Zijn boek leest als een aanklacht zonder hoop op verbetering. Zijn retoriek is die van een bokser – ergens spreekt hij zelfs van de AIDS-holocaust – die alle tegenstanders knock-out wil hebben. Aan het eind van zijn boek heeft hij iedereen tegen het canvas geslagen. Een wat schamel resultaat voor zo'n hoge inzet.

Hausmann in de Tropen?

Mike Davis over de stedelijke gedepriveerde klasse

ED TAVERNE (STADS- EN ARCHITECTUURHISTORICUS)

Culturele economie

Ik ken weinig stadshistorische overzichtswerken die met zoveel applaus zijn begroet als *Cities in civilization* van Peter Hall. Verschenen in 1998, viel het midden in de politiek-bestuurlijke *hype* rond de creatieve stad waarvan het op de duur het retroactieve manifest is geworden (Hall 1998). Dat komt vooral omdat Peter Hall als stadsgeograaf en planoloog niet enkel oog heeft voor stedenbouwkundige planschema's of architectonische concepten maar vooral de nadruk legt op de institutionele en ook de technisch-economische condities waaronder steden in de Westerse wereld vanaf het eind van de Middeleeuwen zich hebben ontwikkeld tot centra van beschaving en cultuur. Anders dan Halls grote voorbeeld, Lewis Mumfords *Cities in history* (1938) is *Cities in civilization* geen algemene beschavingsgeschiedenis van dé stad maar veeleer een historische speurtocht naar de opkomst en ondergang van (eenentwintig) individuele steden en vooral naar de wetmatigheden daarachter. Wat maakt steden op een gegeven locatie en op specifieke momenten in de geschiedenis tot een creatief en innovatief milieu? Welke kritische massa, energie en talent zijn daarvoor nodig? Is het mogelijk om een theorie te ontwikkelen die een verklaring geeft voor het feit, waar, wanneer en waarom steden hun 'gouden eeuwen' doormaken? En in hoeverre biedt een dergelijke theorie uitzicht op 'the city of the coming golden age', op een toekomstige, stedelijke samenleving waarin dankzij de synthese van moderne technologie, bestuurlijke organisatie en kunst, *alle* wereldburgers gelijkelijk zullen profiteren van de zegeningen van een nieuwe, stedelijke beschaving?

Bestuurders en politici waren verrukt: eindelijk een historisch overzichtswerk dat op eclatante wijze bijdroeg aan een van de belangrijkste opgaven van de eenentwintigste eeuw: het bouwen aan fysieke milieus die creativiteit genereren, het ontwikkelen van (economische) condities die de *kans* daartoe vergroten en, ten slotte, deze integreren in een voortvarend stedenbeleid? Ik kan me geen enkele groot, internationaal congres over stedenbeleid, citymarketing, culturele economie of creatieve industrie van de laatste tijd herinneren waar Peter Hall en diens gedachtegoed niet dominant aanwezig waren. In Nederland hebben zijn opvattingen een niet te overschatten rol gespeeld binnen diverse denktanks van overheden van Rijk en gemeenten maar ook van private partijen als de Vereniging Deltametropool; ook hebben zij, indirect, de toon gezet voor een nog niet afgerond wetenschappelijk debat over nieuwe grondstoffen voor stedelijke economie.

Historici waren echter minder enthousiast en lieten zich op zijn zachtst gesproken sceptisch uit over Halls ambitie voor een eenheid brengende, alles omvattende theorie. In hun ogen woog de wetenschappelijke waarde van de minigeschiedenissen van steden als Parijs, London, Berlijn, Detroit, Wenen, Los Angeles of Stockholm niet op tegen het uiteindelijk falen van een theorie over stedelijke creativiteit en innovatie. Hall maakte weliswaar creatief gebruik van allerlei bestaande theorievorming over stedelijke

ontwikkeling in relatie tot de socio-economische dynamiek maar slaagt er niet in die samen te brengen in een aanvaardbare en sluitende theorie met toekomstwaarde (Fishman 1999). De vraag is of het vanuit stadshistorisch oogpunt überhaupt mogelijk is om klassieke theorieën over stedelijke dynamiek zoals die van Schumpeter of Kondratieff – waarin afwisselend de factoren tijd en plaats centraal staan – samen te brengen in één sluitende verklaring over vijftienghonderd jaar stedelijke creativiteit! Ook al is de vraag daarnaar vanuit politiek en bestuur nog zo groot of verleidelijk.

De onderkant van de wereldeconomie

Iets vergelijkbaars is aan de hand met het in 2004 geprogrammeerde en in 2006 verschenen *Planet of slums* van Mike Davis. Ook dit boek leunt zwaar op de actualiteit, beleeft een ware triomftocht langs internationale congressen en seminars en heeft mondiaal de toon gezet voor een publiek debat. En het heeft in zoverre met Halls creatieve steden te maken dat het zich niet zozeer richt op de ondernemende politici of een creatieve klasse, kortom op de glanzende bovenlaag van *communities of specialists* en de daarbij passende architectonische *haute-couture*, maar exclusief op de keer- en vooral onderzijde van de postindustriële variant van creatieve steden: de planeet van de sloppenwijken zoals die zich vanaf het midden van de jaren zeventig als een natuurverschijnsel over de hele wereld heeft verspreid. *Planet of slums* gaat in op de onderste segmenten – de droesem – van de mondiale samenleving, op de nieuwe stedelingen die geen werk vinden in moderne fabrieken en andere hoogwaardige takken van bedrijvigheid en voor hun bestaan zijn aangewezen op diensverlening, ambachtelijke ateliers en (informele) kleinhandel.

Vanuit modern stadshistorisch onderzoek is het onbegrijpelijk dat Mike Davis in zijn boek deze intrinsieke samenhang tussen het bestaan van sloppenwijken en de economische dynamiek van creatieve steden niet exploiteert en feitelijk verwaarloost. Dat komt, denk ik, omdat Davis in zijn onthutsende voorstelling van ontstaan, voortbestaan en toekomst van wereldwijde sloppenwijken zich weliswaar diep ingraaft in neoliberale doctrines en vrije marktwerking maar daarbij de complexiteit van de economische globalisering – de opkomende mondiale spelers, ruimten en netwerken – grotendeels buiten beschouwing laat. De naam en het werk van de sociologe Saskia Sassen komen in het hele boek niet voor – waardoor veel van zijn beschuldigingen aan het adres van de machtigste spelers op het wereldtoneel: de internationale ondernemingen en instellingen zoals het Internationale Monetair Fonds (IMF) en de Wereldhandelsorganisatie (WTO) sterk aan geloofwaardigheid inboet. Dat maakt het ook lastig om *Planet of slums* exact te positioneren binnen het terrein van de moderne stadstudies. Het is in ieder geval geen stadspolitiek- of economisch-historische studie; sociologie is ook niet het eigenlijke spoor, ik denk veeleer dat Mike Davis' nog het dichtst in de buurt komt van een sterk geëngageerde omgevingsgeschiedenis van een mondiaal verschijnsel en zich daarbij heeft laten verleiden tot een bijna holistische beschouwing over wat Jan Breman 'de werkelijke botsing van beschavingen' heeft genoemd (Breman 2006).

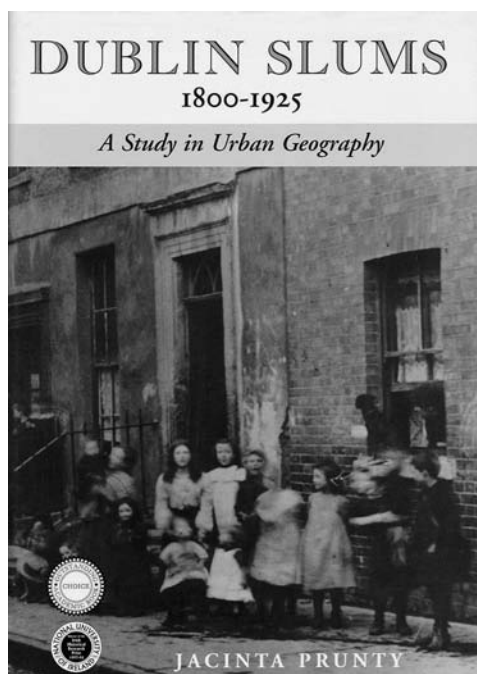
Maar misschien komen we nog dichterbij de waarheid als we *Planet of slums* beschouwen als een documentaire in boekvorm, als een sterk tot de verbeelding sprekende politieke tekst die het meer moet hebben van de visuele overredingskracht van cijfers, getallen en statistieken dan van diepgravende economische, sociale, laat staan historische analyses. *Planet of slums* is het openingssalvo van een groter project dat Davis voor het eerst aankon-

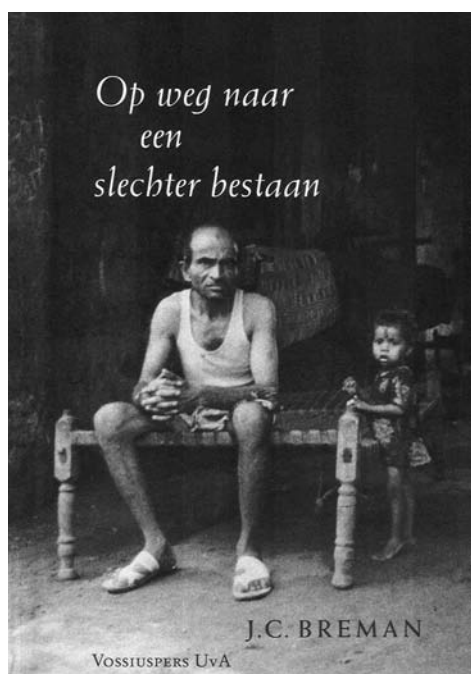
digde in een bevolgen essay in het Amerikaanse tijdschrift *New left review* in het voorjaar van 2004, en dat daarna door tal van internationale tijdschriften zoals het prestigieuze *Lettre internationale* werd overgenomen (Davis 2005). Centraal in Davis' project, dat voorziet in een reeks van boeken, staat het onderzoek naar wat hij noemt 'the rationale for an urbanism adequate to the 21st century'. Dat klinkt erg Koolhaas-achtig, maar wat hij precies bedoelt met het 'kritisch urbanisme in de twintigste eeuw' wordt pas duidelijk in het laatste hoofdstuk over 'A surplus humanity?'. De voorafgaande hoofdstukken zijn gedocumenteerde toelichtingen op de drie observaties die samen de architectuur van het boek uitmaken: 1) voor het eerst in de geschiedenis van de mensheid leven er meer mensen in steden dan op het platteland; 2) omdat vooral in de zogenaamde Derde Wereldlanden het proces van uitstoot van arbeid uit de landbouw de laatste eeuw in een versnelling is geraakt, zal de bevolkingsaanwas in die landen door de (mega) steden moeten worden opgevangen; 3), en dat is wellicht het meest dramatische feit, 95 percent van deze gigantische trek in de richting van steden zal plaats vinden in de verstedelijkte gebieden in de ontwikkelingslanden. Het gevolg is, alle neoliberale hulprogramma's en sociaalpolitieke vangnetten ten spijt, 'gigantische concentraties van armoede'. In zijn verkenning van de grondpatronen van deze andersoortige verstedelijking navigeert Davis behendig tussen sterk uiteenlopende studies waaronder het befaamde, onafhankelijke UN-Habitat Report *The challenge of the slums: Global report on human settlements* (2003). Ook maakt hij dankbaar gebruik van klassieke sociaalwetenschappelijke stadsanalyses zoals die van Jeremy Seabrook en vooral ook van de Amsterdamse socioloog Jan Breman, wiens pregnante stellingnamen over 'kwesties van armoede', neo-kolonialisme, ontwikkelingspolitiek, urbane economie of arbeidsmigratie op tal van plaatsen in *Planet of slums* zijn terug te vinden (Seabrook 1996; Breman 2003). De mondiale urbanisatie die Mike Davis met zijn sloppenwijkenproject niet alleen in kaart wil brengen maar waarvan hij ook de toekomst wil voorspellen, staat in het teken van politieke, economische en sociale krachten op een schaal en van een omvang die tot op heden in de Westerse wereld nauwelijks of geen precedents hebben. Om als historicus enigszins greep te krijgen op zijn manier van argumenteren en vooral ook op de legitimiteit van zijn prognoses, gaan we kort in op drie thema's die het debat over *slums* mondiaal domineren: sloppen zonder industriële revolutie; 'Hausmann' en de reproductie van koloniale praktijken en, tenslotte, de strijd tegen valse profeten. Bij de observatie van deze drie verschijnselen spelen parallellen met negentiende-eeuwse urbanisatieprocessen in de Westerse wereld een niet te verwaarlozen rol.

Sloppen ten tijde van de cholera

Sloppenwijken in ontwikkelingslanden zijn de ware antipoden van de fantasievolle woon- en themaparken waarin de gegoede middenklasse zich behaaglijk heeft teruggetrokken. Het zijn stedelijke zones die worden gekenmerkt door overbevolking, geïmproviseerde behuizing, onvoldoende toegang tot (onder andere sanitaire) voorzieningen en, vooral, met preciaire grondadministratie en eigendomsverhoudingen. In tegenstelling tot de 'klassieke' sloppen zoals die in Dublin of Napels, Gent of Amsterdam in de negentiende eeuw, die in verwaarloosde binnenstedelijke gebieden gelegen waren, woekeren de nieuwe sloppenwijken rond megasteden als Cairo, Abidjan of Buenos Aires aan de rand van breed uitwaaiende stedelijke buitenzones waar de bebouwing geleidelijk overgaat in het omringende platteland. Deze definitie doet natuurlijk geen

Afbeelding 5: Cover van het boek J. Prunty, *Dublin slums 1800-1925. A study in urban geography* (Dublin, 1998).

Afbeelding 6: Cover van het boek J.C. Breman, *Op weg naar een slechter bestaan. Verwijdering van industriële arbeid uit de formele sector van de economie* (Amsterdam, 2001).

recht aan de typologische diversiteit van sloppenwijken over de diverse continenten – een diversiteit die verband houdt met lokale verhoudingen op gebied van eigendom en werkgelegenheid, wetgeving, ecologische condities en vooral de mate van aan- en afwezigheid van politieke zorg en militaire autoriteit. Homogenisering van de sloppenwijken is een van de gevaren die het sociaalwetenschappelijk onderzoek naar slobbewoners, hun armoede, informele bedrijvigheid, weerstandsvermogen en drang tot politieke en culturele autonomie bedreigen; en ook het boek van Mike Davis is in dat opzicht niet vrij te pleiten van retorische generalisaties. De nieuwe sloppenwijken in de verstedelijkte zones in ontwikkelingslanden zijn het gevolg van de explosieve groei van de stedelijke bevolking, en vooral van de bodemsegmenten daarvan. De oorzaken zijn uiteraard niet overal gelijk, maar komen vrijwel altijd neer op uitstoot van arbeid uit de landbouw, wijzigingen in de industriële organisatie, liberalisering van de economie en flexibilisering van het arbeidsbestel. Hoe een dergelijke aardverschuiving in een concrete situatie zich voltrok, wat de gevolgen daarvan waren voor de lokale, arbeidende bevolking en hoe die toen en achteraf daarop reageerde, heeft Jan Breman gedetailleerd vastgelegd in zijn even zorgvuldige als hartverscheurende *Op weg naar een slechter bestaan* (2001), een participierend sociologisch onderzoek naar de lotgevallen van voormalige fabrieksarbeiders uit Ahmedabad in India (Breman 2001). Tot zover is de hier geschetste urbanisatie geen onbekend fenomeen en dringen de parallellen met de opkomst van de grote industriële centra in de westerse landen in de loop van de negentiende eeuw zich op.

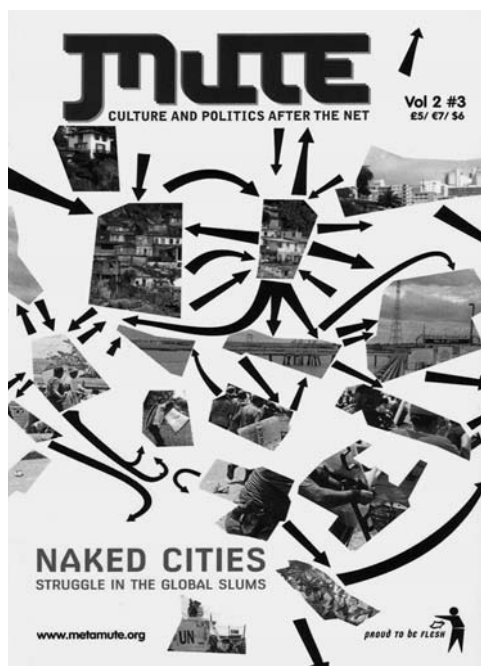
Maar er is één groot verschil. Wat zich vanaf de jaren zeventig in de ontwikkelingslanden heeft voltrokken is een urbanisatie *zonder* industriële revolutie. De nieuwe stedelingen vinden nauwelijks of geen werk in de stedelijke centra die in demografische zin groeien maar in economische zin krimpen. Steden dijen uit door het oplopende aanbod van economische vluchtelingen, uitgesloten van arbeid in de formele sector van de economie. Nochtans heeft ook dit proces – weliswaar op kleinere schaal – precedenten in negentiende-eeuwse verstedelijking in de westelijke landen, waarvan vooral de sloppen in Dublin en Napels en hun ‘culture of poverty’ de bekendste voorbeelden zijn (Prunty 1998; Snowden 1995).

‘Haussmann’ als metafoor

De toestand waarin de sloppenwijkbewoners in de ontwikkelingslanden zich bevinden, als gevolg van de gedwongen trek naar de steden, de ontmanteling van het industriële apparaat en het wegvallen van de bestaande werkgelegenheid, is dramatisch. In het verhaal van Breman die, in tegenstelling tot Mike Davis, de sloppenbewoners ook zelf aan het woord laat, beschrijven voormalige fabrieksarbeiders in Ahmedabad hun toestand als ‘een val uit het paradijs’. Sloppenwijkbewoners worden geconfronteerd met polariserende patronen van grondgebruik en bevolkingsdichtheid die, althans in de ogen van Mike Davis, op mondiale schaal de lokale saneringspolitiek van Haussmann in het Parijs van de negentiende eeuw reproduceren. Sloppenwijken ontstaan (in planologische en stedenbouwkundige zin) niet vanzelf of spontaan maar zijn de uitkomst van radicale praktijken van ruimtelijke zonering en sociale segregatie die in veel gevallen de logica van koloniale controle en etnische onderdrukking recapituleren. Mike Davis gaat daar in het vijfde hoofdstuk gedetailleerd op in en heeft het dan over de overigens nationaal en lokaal zeer verschillende praktijken op gebied van vastgoed- en grondspeculatie, waarbij niet alleen lokale politici en externe, mondiale financiële instellingen zijn betrokken, maar ook allerlei criminele circuits. Hierdoor worden miljoenen sloppenwijkbewoners voortdurend opgejaagd, verdreven en gedwongen tot een nomadisch bestaan, als ‘transients in a perpetual state of relocation’. Het is overigens zeer de vraag of de vergelijking met Haussmann in dit geval verhelderend werkt. Davis’ kennis op dit terrein is clichématig en stereotiep en gaat volledig voorbij aan de bijstelling en technische evaluatie van de ‘operatie Haussmann’ door stadshistorici sinds de jaren tachtig. Bovendien levert het niet meer dan schematische kennis op over de ‘bestaanscyclus’ waarbinnen sloppenwijkbewoners gevangen zitten. Er is met andere woorden nood aan meer gedetailleerd onderzoek naar individuele situaties in afzonderlijke continenten, regio’s en steden.

Valse profeten

In het verlengde van het eerder genoemde UN-Habitat Report laat Mike Davis geen twijfel bestaan over de feitelijke achtergronden en oorzaken van mondiale sloppenvorming en de daaruit voortvloeiende armoede: niet (economische) globalisering of bestuurlijke incompetentie of corruptie, maar vrije marktwerking en de daaruit afgeleide structuurmaatregelen van internationale, ‘hulpverlenende’ instanties als IMF en WTO. Ook wijst hij provisorische oplossingen van neoliberale pleitbezorgers voor andersoortige ontwikkelingshulp, zoals de door Hernando de Soto en anderen bepleit-

Afbeelding 7: Cover van Mute Vol 2 #3 – Naked Cities – Struggle in the global slums.

geen tijd om het denken *in* de sloppenwijken serieus te nemen en romans als bijvoorbeeld *Texaco* van Patrick Chamoiseau over het leven in de illegale huttenwijk van de oliemaatschappij Texaco op Martinique als een serieuze toegang te beschouwen? Wordt het niet tijd om meer aandacht te besteden aan de enorme verschillen tussen de sloppenwijken onderling, vaak zelfs binnen één regio. Ik heb het dan over verschillen in materiële condities, wijzen van bestuur en beheer; relaties met partijen, stad en staat; geschiedenis van strijd, weerstand en oproer, en ga zo maar door. En wordt het niet tijd, tenslotte, om de sloppenbewoners zelf aan het woord te laten (Pithouse 2006)? Dat is precies wat Mike Davis aan eind van zijn boek belooft te zullen gaan doen. Op dit moment werkt hij aan een onderzoek naar de geschiedenis en toekomst van 'slum-based resistance to global capitalism'. Dat klinkt opnieuw erg geharnast maar misschien kan de samenwerking met Forrest Hylton, die schitterend veldwerk in de krottenwijken van onder andere Bolivia en Colombia heeft verricht, leiden tot minder (marxistisch) fundamentalisme en meer verbeelding.

te omscholing van fabrieksarbeiders tot informele sectorarbeiders, als een mythe van de hand. Sloppenwijkbewoners worden daar immers nog verder mee geïsoleerd van de formele arbeidsmarkt. In tegenstelling tot Peter Hall die aan de horizon van de postindustriële 'new urban corridors' de contouren van een nieuwe stedelijke cultuur – een nieuwe stedelijke openbaarheid – ziet gloren, koerst Mike Davis aan het eind van zijn boek af op een 'horizonloos landschap'. Het drama van de sloppenwijken is, dat er geen plan is, geen verklarende wetenschappelijke theorie, geen algemeen vocabulaire waarmee de 'wanordelijke werkelijkheid' van de *slums* onder woorden en in beeld kan worden gebracht. In de sloppenwijken hebben Mohammed en de Heilige Geest de plaats ingenomen van Marx en Weber, zegt Davis, en in die woorden schuilt meer bitterheid dan ironie. Maar is dat ook zo? Wordt het

Een ontluisterende waarheid of wetenschappelijk rampentoerisme?

PIET SAEY (SOCIAALGEOGRAAF)

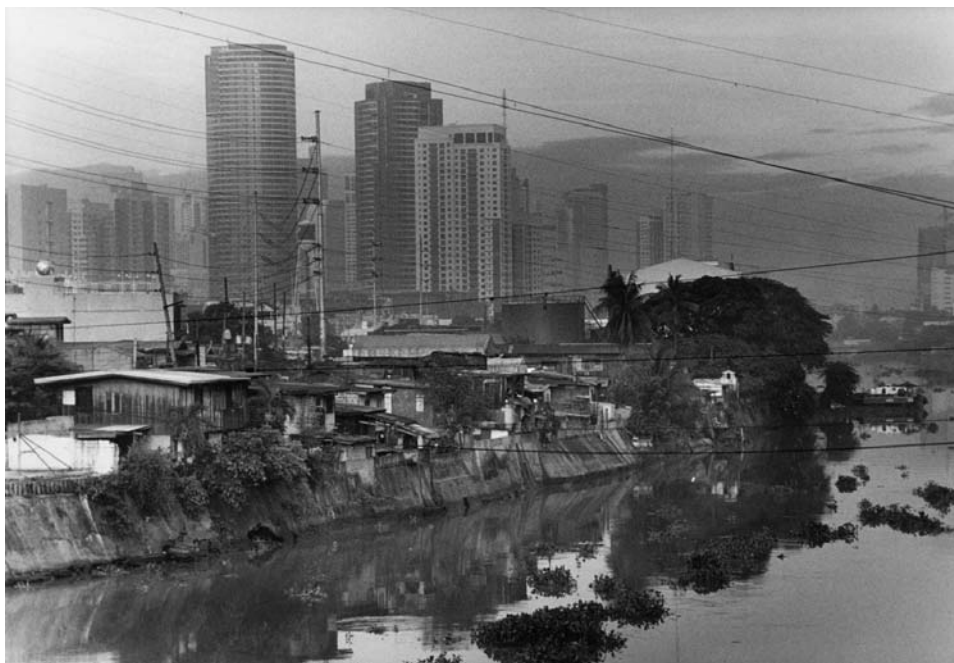
Dramatiek als methode ...

Verbijstering, verontwaardiging, schuldgevoel. Dat zijn de gevoelens die het lezen van *Planet of slums* van Mike Davis opwekt, zelfs bij iemand die ambtshalve nochtans meer weet over de schrijnende toestanden in de *slums* dan de doorsneeburger, die toch ook via televisiebeelden, documentaires of magazines op de hoogte wordt gebracht van deze grauwe werkelijkheid. Het ogenblik is niet ver meer af – mogelijk is het al gepasseerd – dat meer dan de helft van de wereldbevolking in steden woont. Voor Davis is deze ontwikkeling even belangrijk als de neolithische en de industriële revoluties.

De toekomst is aan de stad, zo zegt het Witboek (2003) dat de Vlamingen met hun antistedelijke mentaliteit wil warm maken voor de diversiteit en het kosmopolitisme van de grootstad en van daaruit voor een degelijk stedelijk beleid, ook voor kleinere steden. Stedelijkheid is kwaliteit, zo heet het daar. Davis drukt ons met de neus op een andere werkelijkheid, *le pire des mondes possibles*, zoals de titel van de Franse editie luidt, de creatie van een overbodige mensheid, de dreiging van een echte ‘clash of civilizations’ – een wereldoorlog van lage intensiteit maar van onbeperkte duur tegen gecriminaliseerde segmenten van de stedelijke arme bevolking. Na lezing dringt zich de vraag op of Wallerstein (1984), de enige gezaghebbende sociaal wetenschapper die nog de stelling van de absolute verrellending verdedigt, met deze stelling dan toch gelijk heeft.

Dat deze vraag rijst, maakt meteen wantrouwig. Er bestaat een recept om een dergelijke stelling, waarover elke ernstige auteur alleen nog meewarig doet, plausibel te maken. Men werkt zich door een berg literatuur heen om daaruit twee lijsten te destilleren. Een lijst met de ergste wantoestanden en een lijst met de *usual suspects*, het kapitalisme (hetzij in de vorm van de markteconomie in het algemeen, hetzij in de gedaante van het IMF en de Wereldbank), de dictatoriale of falende staat, de grond- of huiseigenaar, sinds enige tijd ook de NGO's. Vervolgens voegt men de twee lijsten samen door aan elk van deze verdachten een hoofdstuk te wijden, gevuld met een reeks voorbeelden die als resultaat van hun optreden worden voorgesteld. Telkens begint men met een voorbeeld dat op zich al erg genoeg is, maar men voegt er stelselmatig nog ergere aan toe. ‘Het kan altijd erger’ als *cliffhanger*. Er zijn altijd wel tegenvoorbeelden, maar die zijn beperkt en hebben bovendien ook hun kwalijke kanten. Kortom, men maakt er een pakkend verhaal van, dat weliswaar geworteld in de realiteit, niettemin impressionistisch blijft. Men verliest gewoon het geheel uit het oog.

Past Davis dit recept toe? Zonder daarom ook maar enige twijfel te hebben aan de integriteit van Davis, heeft het er dikwijls de schijn van. Het klopt natuurlijk dat na de beloften in de jaren negentig van stedelijke ontwikkeling volgens neoklassieke markteconomische recepten, het *Human development report 2004* van de Verenigde Naties moet vaststellen dat 46 landen er erger aan toe zijn dan in 1990 en in 25 landen meer

Afbeelding 8: De skyline van enkele wolkenkrabbers in Manilla staan in schril contrast met de krotten uit de nabijgelegen sloppenwijken. Foto genomen in mei 2000 door Tineke D'haese (Oxfam).

mensen honger lijden dan in het decennium daarvoor. Wil dit echter ook niet zeggen dat er nog meer landen zijn die vooruitgang hebben geboekt?

... maakt niettemin inzichtelijk ...

Toch is dit boek inhoudelijk veel meer dan alleen maar 200 bladzijden wetenschappelijk rampentoerisme. Als sociaalgeograaf interesseren mij vooral twee punten, het concept van verstedelijking en de historische gang van zaken. Davis wijst erop dat de verstedelijking in de Derde Wereld niet verloopt zoals deze in het Westen, waar ze gepaard ging met industrialisering. De bevolking van derdewereldsteden groeit in een veel sneller tempo aan dan ooit bij westerse steden het geval was. De relatie tussen inwonersaantal en economische prestatie is er totaal zoek. Een veelvoud van factoren (de mechanisatie van en de schaalvergroting in de landbouw, de verarming door de toepassing van de structurele aanpassingsprogramma's van het IMF en de Wereldbank, het optreden van krijgsheren, burgeroorlog, invoer van goedkope voedsel uit het Westen, de concurrentie van de agrobusiness, de droogte) heeft miljoenen mensen naar de steden gedreven, met als gevolg dat de sloppenwijken in inwonersaantal en oppervlakte nog sneller gegroeid zijn dan de steden in hun geheel. Er zijn nieuwe landschappen ontstaan, die onderzoekers voor een conceptueel probleem stellen: zijn dit hybride landschappen (zowel stad als platteland), landschappen die in een continuüm tussen stad en platteland een tussenpositie innemen, of een volkomen nieuw soort landschap (waarbij telkens andere sociale relaties behoren)?

Met betrekking tot de historische gang van zaken, merkt Davis op dat de groei van de steden pas in de tweede helft van vorige eeuw explosief is geworden. Voordien groeiden zij minder aan dan men kon verwachten. Heel globaal genomen zijn daar twee redenen voor. In kolonies werd de inheemse bevolking het recht op de stad ontzegd, in de andere gebieden werd strijd gevoerd tegen plattelandsvlucht en informele huisvesting, dikwijls door kaalslag. Dit laatste gebeurde uit ideologische (China) of uit sociale, dat wil zeggen klassengerelateerde of (verdoken) raciale, overwegingen (Latijns-Amerika). De ruimtelijke segregatie – de ruimtelijke vertaling en reproductie van de sociale verhoudingen – gaat nog steeds door, met dien verstande dat ze wel van karakter veranderde. Eerst was ze gewoon gewoonweg het gevolg van een politiek van segregatie, nadien van het verder zetten door de nieuwe elite van deze politiek, of van sociale mechanismen waar de nieuwe elite garen bij spint. In de periode 1950-1970, in China en het Midden-Oosten wat later, brak dan de zondvloed uit met de daaruit volgende, steeds verergerende problematiek van de sloppenwijken.

Aanvankelijk werden in een aantal landen op vlak van huisvesting van de armen beloften gedaan en soms ook maatregelen genomen, maar nog vóór de structurele aanpassingsprogramma's zijn deze, op enkele uitzonderingen na, een lachertje geworden. Eerst was er – het overigens nog steeds voortdurende – verraad van de corrupte staat, die in zijn huisvestingspolitiek de stedelijke elite en middenklasse bevoordeelde. Deze middenklasse slaagt er voortdurend in om piraatsgewijs delen van de sloppen te accaparereren. Daarna kwamen de Bretton Woods-instellingen met hun nefaste structurele aanpassingsprogramma's. Maar niet alleen deze programma's zijn in het geding. Er is ook de filosofie achter deze programma's. Sloppenwijken moeten niet vervangen, maar verbeterd worden, verbeterd door een alliantie van staat en internationale donoren, later NGO's, en ten slotte door de bewoners zelf, die daar door deze alliantie toe in staat worden gesteld. We zijn hier getuige van een merkwaardig samengaan van anarchisme (de opvattingen van Turner, die in bewondering staat voor de creativiteit van de sloppenbewoners) en neoliberalisme, dat meer van romantiek dan van realiteitszin getuigt.

Het resultaat is een combinatie van zacht imperialisme, uitgeoefend door overheidsadministraties, internationale instellingen en NGO's, met cliëntelisme, dat omwille van de verdringing van de klassenstrijd geen verweer heeft tegen de mechanismen van de vastgoedmarkt die het sloppenherendom in het leven roepen. In een latere fase geeft de Wereldbank aan deze mechanismen nog meer vrij baan. Zij begint de privatisering van het aanbod aan huisvesting te prediken en trekt daarmee één lijn met de Soto.

Davis maakt op een paar plaatsen een vergelijking met situaties in het Westen (onder andere het koloniale Dublin, het Laat-Victoriaanse Londen, Napels). Mede door deze verwijzingen brengt hij een soort rode draad in zijn verhaal. Veel van wat er zich voordoet in de Derde Wereld, heeft zich, zij het op een (veel) kleinere schaal, ook voorgedaan in het Westen. Echter, de Derde Wereld wordt niet toegestaan het spel te spelen dat het Westen in staat heeft gesteld het sloppenprobleem (verhoudingsgewijs) meester te kunnen. De Wereldbank looft het tot koopwaar maken van huisvesting en grond voor de volgende generatie. De westerse geschiedenis leert nochtans, dat wanneer dit gekoppeld is aan een demografisch dynamische maar jobarme metropolis, men terecht komt in een spiraal van stijgende rentes en overbevolking. En dat de informele economie soelaas zou kunnen bieden, is pure mythevorming.

De markt, zegt Davis, handelt bovendien niet alleen; er is ook de staat. Er zouden veel meer middelen naar huisvesting kunnen gaan, maar de arme derdewereldlanden zitten diep in de schulden en de invorderende rijke landen, die beweren economische ontwikkeling te stimuleren, zijn kennelijk vergeten hoe zij zich destijds hebben kunnen opwerken. Er is echter ook de derdewereldstaat die het spel van de commodificatie van huisvesting en grond desgevallend met geweld meespeelt. En er is de klassenstrijd over de stedelijke ruimte, die door de middenklasse en de elite wordt gewonnen, omdat het de armen aan politieke macht ontbreekt en ze door het zachte imperialisme en cliëntelisme verhinderd worden zich te organiseren en klassebewust te worden.

... en doet pertinente onderzoeksvragen rijzen

Nog afgezien van de concrete inhoud, is dit verhaal vanuit de sociale geografie belangwekkend, en wel omdat het, geconfronteerd met de geografie van westerse steden, essentiële vragen oproept. Tot de thema's die in deze laatste subdiscipline sinds een aantal decennia steeds meer op de voorgrond zijn getreden, behoren de ruimtelijke segregatie als uitvloeisel en (re)productiemechanisme van maatschappelijke verhoudingen, de herleiding van leefbaarheid van de stad en haar achtergestelde buurten tot bestuurlijke controleerbaarheid ten dienste van de middenklasse, en sociale uitsluiting. In dit verband vestig ik de aandacht op drie elementen uit het boek van Davis waarvan ik de eerste twee in het bovenstaande nog niet heb aangehaald.

Ten eerste, er is een trend in de ruimtelijke segregatie in derdewereldsteden die ofwel de middenklasse en elite in het centrum van de stad en de sloppenbewoners overwegend in de periferie doet belanden, ofwel de middenklasse en elite in 'gated communities' te midden van de sloppen opsluit. Dit leidt ertoe dat de twee leefwerelden van elkaar gescheiden worden, met vergrote stigmatisering en criminalisering van de armen en een steeds grotere roep om repressie tot gevolg. Dat is precies wat ook stadsgeografen over westerse steden zeggen, wanneer zij (zoals in Kesteloot 2003) een onderscheid maken tussen de dramaturgische stad en de topologische stad (bij Davis de 'donut-shaped' Amerikaanse steden en de Europese 'saucer-cities', waarbij hij zich wel vergist in de algemeenheid van deze Europese stadsstructuur). Ten tweede kan de middenklasse in derdewereldsteden zich, mede door de politieke onmacht van de armen, onttrekken aan een rechtvaardige belasting. Dit is een aanknopingspunt om ook op derdewereldsteden het concept van staatsstructurende regimes toe te passen, dat door Terhorst en Van de Ven (1997) is uitgewerkt. Staatsstructurende regimes zijn een stel van intern gerelateerde regels op territoriaal, fiscaal en electoraal vlak. Ten derde citeert Davis Bremans uitspraak dat de echte crisis van het kapitalisme gelegen is in de stigmatisering van een arbeidsreserveleger als zijnde permanent overbodig, met andere woorden in sociale uitsluiting. Ook in stadsgeografisch werk verschijnt de stelling dat de oude sociale kwestie van uitbuiting omgezet is in een nieuwe van sociale uitsluiting.

Meer in het algemeen doet het boek van Davis de vraag rijzen naar zowel historisch als conceptueel vergelijkend onderzoek tussen westerse en derdewereldsteden. Ook in de westerse wereld is de scherpe scheiding tussen stad en platteland verdwenen, zelfs in die mate dat termen als 'banlieue' en stadsgewest ontoereikend zijn geworden. Nieuwe concepten worden naar voren gebracht: nevelstad, rasterstad, woonmarkt. En ook hier kunnen dezelfde vragen gesteld: gaat het om een tweeslachtig landschap, een landschap

tussenin, een volkomen nieuw soort landschap? Zo ja, in welke mate is dat dan, afgezien van het feit dat het niet om de uitbreiding van sloppenwijken gaat, eenzelfde of een verschillend verschijnsel als in de Derde Wereld? Zijn de sloppenwijken van de derde wereldlanden een qua omvang, miserie en wantoestanden soort uitvergroete achtergestelde buurten of liggen de causale mechanismen anders?

In ieder geval wordt ook in de westerse wereld overwegend naar de stad gekeken door een elitaire middenstandsbril. De stad moet geld kunnen doen rollen en aantrekkelijk zijn voor investeerders en projectontwikkelaars. Het moet een site zijn van culturele en sportevenementen. Is dit eveneens een uitdrukking van de politieke onmacht van de bewoners van in dit geval achtergestelde wijken, die hen weerloos maakt tegenover marktmechanismen? Het sloppenherendom wordt, aldus Davis, in de hand gewerkt door economische crises, waarin het meer rendabel is in land te investeren dan in productie. Dit sluit aan bij de theoretische argumentatie van Harvey (1982) dat investeren in de gebouwde omgeving een uitweg vormt voor overtollig kapitaal tijdens een neergaande conjunctuur. Boven alles torent echter de vraag uit: waarom mogen derdewereldlanden hun problemen niet aanpakken zoals rijke landen dat in het verleden hebben gedaan?

Dit boek is briljant omdat het, niettegenstaande het vatbaar is voor zware kritiek, overeind blijft als een ontluisterend verhaal over de verworpenen der aarde dat – in al zijn eenzijdigheid – toch voldoende inzichtelijk is uitgewerkt om er, ter verdieping/confirmatie/weerlegging, een onderzoeksprogramma uit te distilleren dat het bestaande speurwerk zou verplichten zich in een mondiaal perspectief te verplaatsen en zich te bezinnen over de prijs die betaald wordt om welvaart voor een minderheid te creëren.

Referenties

- Breman, J. (2003), *The labouring poor in India*, Oxford.
- Breman, J. (2006), 'De echte botsing der beschavingen. Welkom in de sloppenwijken van Amerika', *De groene amsterdammer*, 30.
- Breman, J.C. (2001), *Op weg naar een slechter bestaan. Verwijdering van industriële arbeid uit de formele sector van de economie*, Amsterdam.
- Castells, M. (2002), *Conversations with Manuel Castells*, Oxford, Blackwell.
- Davis, M. (2005), 'Planet der Slums. Globale Urbanisering, Bevolkingswachstum, Armut', *Lettre internationale*, 71, 44-53.
- Davis, M. (2007), *Planet of slums*, London, Verso.
- Fishman, R. (1999), Book review *Cities in civilization* by Sir Peter Hall, in: *Harvard design magazine*, 9, 1-3.
- Fukuda, S. (red.) (2004), *Cultural freedom and development*, New York, UNDP Report.
- Hall, P. (1998), *Cities in civilization*, New York.
- Harvey, D. (1982), *The limits to capital*, Oxford, Blackwell.
- Kesteloot, C. (2003), 'Verstedelijking in Vlaanderen, problemen, kansen en uitdagingen voor het beleid in de 21ste eeuw', in: *Vorstudies. De eeuw van de stad. Over stadsrepublieken en rastersteden*. Brussel, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- Pinxten, R. en L. Dikomititis (ter perse), *When God comes to town*, Oxford, Berghahn.
- Pithouse, R. (2006), 'Thinking resistance in the shanty town', in: *Mute. Culture and politics after the Net* 2# 3, 16-31.
- Prunty, J. (1998), *Dublin slums 1800-1925. A Study in urban geography*, Dublin.
- Seabrook, J. (1996), *In the cities of the South. Scenes from a developing world*, London.

- Snowden, F.M. (1995), *Naples in the time of cholera 1884-1911*, Cambridge.
- Terhorst, P. & J. Van de Ven (1997), *Fragmented Brussels and consolidated Amsterdam, a comparative study of the spatial organization of property rights*, Amsterdam, Netherlands Geographical Studies 223.
- Wacquant, L. (2007), *Straf de armen*, Antwerpen, EPO.
- Wallerstein, I. (1984), *Historisch kapitalisme*, Wees, Heureka.
- Witboek (2003), *De eeuw van de stad. Over stadsrepublieken en rastersteden*, Brussel, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.

Stadsgeschiedenis in buitenlandse tijdschriften (2006)

Wat gebeurt er om ons heen? Terwijl de meeste artikelen in *Stadsgeschiedenis* betrekking hebben op de Lage Landen, signaleert deze rubriek wat er in het voorgaande jaar in buitenlandse tijdschriften op het gebied van de geschiedenis van buitenlandse steden is gepubliceerd. 'Buitenland' is hier een wel enigszins groot woord. Door de internationale uitgeversmarkt, het aanschafbeleid van Nederlandse bibliotheken, de verhoudingen in het onderzoeksveld, maar ook mijn eigen taalkennis en *bias* is de selectie van artikelen gebaseerd op ruim zestig overwegend Engelstalige en enkele Duitse en Franse tijdschriften en staan in verreweg de meeste artikelen Europese en Amerikaanse steden centraal. Behalve de bespreking van interessante artikelen in vaktijdschriften als *Urban history* is de rubriek speciaal bedoeld om artikelen te signaleren in tijdschriften die niet iedereen systematisch allemaal zal kunnen bijhouden. Met deze rubriek wil de redactie een extra stimulans bieden om resultaten van stadshistorisch onderzoek in de Lage Landen in een bredere internationale context te plaatsen, en tegelijkertijd de nieuwsgierigheid prikkelen om vraagstukken, inzichten, bronnen en methodes uit buitenlands onderzoek ook op het gebied van onze 'eigen' stadsgeschiedenis te exploreren.¹

Stedensystemen: centrale plaatsen en netwerken

In het onderzoek naar verstedelijking en economische groei staan het 'centrale plaatsen'-model en het 'netwerk'-model nog altijd voorop, maar worden ook steeds nieuwe perspectieven toegevoegd. In 'The Danish urban system pre-1800: a survey of recent research results', *Urban history* 33 (2006) 484-509 beschrijven Søren Bitsch Christensen en Jørgen Mikkelsen hoe zich in het Denemarken van de middeleeuwen een hiërarchisch stedensysteem ontwikkelde dat, anders dan in de meeste omringende landen, in de vroegmoderne tijd nauwelijks van structuur veranderde. Omdat tot het midden van de negentiende eeuw 75 procent van de Denen op het platteland woonde, werd de stedelijke ontwikkeling grotendeels bepaald door het surplus dat op het platteland werd geproduceerd. De lange kustlijn en de strategische ligging tussen de Noordzee en de Baltische Zee stimuleerden tevens de bloei van een netwerk van handelssteden. Tegelijkertijd benadrukken de auteurs dat voor Denemarken meer dan elders belang moet worden gehecht aan institutionele factoren. Niet alleen waren de meeste Deense steden door de koning gesticht, ook de primaatpositie van Kopenhagen – in 1800 goed voor de helft van de totale stedelijke bevolking – kan grotendeels op het initiatief van de staat worden teruggevoerd. Van doorslaggevende betekenis waren de door de kroon toegekende stedelijke privileges, die boeren op het omringende platteland tot het midden van

¹ De lijst van gedepouilleerde tijdschriften is te vinden op <http://home.medewerker.uva.nl/w.j.h.furnee>. Artikelen op het gebied van de stadsgeschiedenis van de Lage Landen zijn buiten beschouwing gelaten. Suggesties voor interessante tijdschriften en artikelen zijn welkom op: w.j.h.furnee@uva.nl.

de negentiende eeuw verbood om handel te drijven of ambachten uit te voeren. Zonder deze koninklijke marktbescherming zouden tal van Deense steden de vroegmoderne tijd niet hebben overleefd.

In de geschiedschrijving over de Industriële Revolutie gaat men er tegenwoordig van uit dat zich in achttiende-eeuws Engeland verschillende economisch, sociaal en cultureel hecht geïntegreerde regio's ontwikkelden die, aangestuurd vanuit centrale plaatsen als Birmingham en Manchester, de belangrijkste voorwaarde en motor vormden van industriële groei. Claire Townsend, 'County versus region? Migrational connections in the East Midlands, 1700-1830', *Journal of historical geography* 32 (2006) 291-312 benadrukt dat in de East Midlands een dergelijk proces van regionale integratie niet valt te herkennen. Op basis van migratiegegevens uit trouwregisters, gezellenregisters en armenonderzoek toont ze aan dat in dit gebied niet de regio maar de 'county' de ruimtelijke en functionele schaal vormde waarbinnen het sociale en economische leven van de meeste inwoners zich voltrok. De drie *county towns* Nottingham, Derby en Leicester wisten hun traditionele politieke, bestuurlijke en sociale centrumfuncties op een ongebruikelijke manier te verbinden met industriële groei. Mede door de proto-industriële productiewijze in de dominante ondergoednijverheid bleven deze drie steden echter aan hoofd van een zwak stedelijk netwerk staan en bleef een regionaal voortgestuwde groeispurt uit.

In de eerste helft van de negentiende eeuw stond aan de andere kant van de wereld de economische ontwikkeling van steden bepaald niet stil. Lyman L. Johnson en Zephyr Frank, 'Cities and wealth in the South Atlantic. Buenos Aires and Rio de Janeiro before 1860', *Comparative studies in society and history* 48 (2006) 634-668 betogen dat de economische 'take off' van Buenos Aires en Rio de Janeiro anders dan vaak is aangenomen zeker niet tot de jaren 1860 op zich liet wachten. Op basis van een complexe econometrische analyse van boedelinventarissen tonen zij aan dat in deze steden al in de jaren 1820 een enorme kapitaalgroei plaatsvond, met name in onroerend goed. Behalve de toenemende integratie in de Atlantische economie (vee-export), de modernisering van grote landerijen en (slaven)plantages, de toenemende arbeidsdeling en de groeiende binnenlandse vraag, waren ook hier institutionele factoren van cruciaal belang: zowel de Argentijnse dictator De Rosas als de Braziliaanse regering brachten belangrijke verbeteringen aan in het eigendomsrecht. Hoewel de gemiddelde rijkdom per hoofd van de bevolking tussen de jaren 1820 en 1850 verdubbelde, steeg het bezit van de rijkste tien procent van de bevolking in Buenos Aires van 55 tot 68 procent van het stedelijk kapitaal, terwijl het rijkste deciel in Rio de Janeiro goed bleef voor maar liefst 77 procent. Johnson en Frank benadrukken dat deze grote inkomensongelijkheid toch nog altijd lager bleef dan in vergelijkbare Noord-Amerikaanse steden als Boston en Baltimore.²

2 Een bijdrage aan het onderzoek naar de relatie tussen kleine steden en hun achterland biedt Corinne Marache, 'Les petites villes, pôles de dynamisme en milieu rural? L'exemple aquitain, milieu XIXe début XXe siècles', *Histoire urbaine* 15 (2006) 93-114. De vaak onderschatte migratie van kleine naar grotere steden staat centraal in Luther Adams, "'Headed for Louisville". Rethinking rural to urban migration in the South, 1930-1950', *Journal of social history* 39 (2006) 407-430.

Stedelijke autonomie

In de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd wisten sommige steden hun autonomie ten opzichte van vorsten vroeger uit te breiden of langduriger te behouden dan vaak is verondersteld. David S. Bachrach, 'Making peace and war in the "city state" of Worms, 1235-1273', *German history* 24 (2006) 505-525 komt bijvoorbeeld tot de conclusie dat de Duitse Rijnstad Worms net als Italiaanse steden als Florence, Milaan en Siena al in de dertiende eeuw als autonome stadsstaat kan worden beschouwd. Niet alleen bestuurlijk en fiscaal, maar ook in militair opzicht legde het stadsbestuur tijdens de verzwakte Staufendynastie en het Interregnum een opmerkelijke onafhankelijkheid aan de dag. Uit onderzoek van annalen en kronieken blijkt dat de stad een eigen leger bezat van ruim vierduizend burgers, beroepssoldaten en huurlingen, dat met een substantieel aantal oorlogsschepen meermaals op eigen initiatief werd ingezet voor offensieve acties en 'pre-emptive strikes' – soms om als onafhankelijke bondgenoot de koning bij te staan tegen een oorlogszuchtige bisschop, dan weer om in alliantie met Mainz een landsheer aan te vallen, maar ook om met harde hand de controle over het eigen achterland te verzekeren. In meer dan twintig gevallen maakte het stadsbestuur gebruik van zijn juridische autoriteit om zelfstandig vredesverdragen te sluiten. Voor de koning of bisschop was daarbij hoogstens een bemiddelende rol weggelegd.

In de zeventiende eeuw maakten Franse koningen van elke gelegenheid gebruik om de autonomie van steden in te perken. Lokale revoltes tegen koninklijke belastingmaatregelen werden zwaar bestraft, zeker wanneer deze min of meer openlijk door stadsbestuurders waren gesteund. Terwijl veel steden hun vestingwerken moesten ontmantelen, een militaire bezetting moesten accepteren en grote herstelbetalingen moesten afstaan, eiste de koning steevast een veel grotere invloed op de samenstelling en het beleid van het stadsbestuur. Maar anders dan vaak is aangenomen, lieten lang niet alle stadsbesturen zich deze inlijving in de absolutistische staat gedwee passeren. Michael P. Breen, 'Law, patronage and municipal authority in seventeenth-century France. The aftermath of the Lanturelu revolt in Dijon', *French history* 20 (2006) 138-160 zet in een gedetailleerde reconstructie uiteen hoe de nieuwe stedelijke elite van Dijon in 1630 actief gebruik maakte van juridische instrumenten en patronage-netwerken om het verlies aan stedelijke autonomie binnen de perken te houden. Terwijl advocaten de nodige juridische argumenten aanvoerden, pendelden verschillende stadsbestuurders op en neer naar Fontainebleau om achter de schermen hun hooggeplaatste familieleden te bewerken. En met succes. Nadat het stadsbestuur de koning tegen de rebellie van Gaston d'Orleans had gesteund, werd de aangekondigde ontmanteling van de vestingwerken afgeblazen en kreeg de stad een groot deel van haar oude privileges terug.

Ook in Marseille liet het stadsbestuur zich niet zomaar inpakken. Junko Thérèse Takeda, 'French absolutism, Marseillais civic humanism and the languages of public good', *The historical journal* 49 (2006) 707-734 betoogt dat het nieuwe stadsbestuur de impact van de koninklijke machtsgreep in 1660 met name wist te beperken door in officiële verzoekschriften ingenieus gebruik te maken van de verschillende connotaties van het begrip 'bien public'. Door afwisselend te doelen op de wil van de koning en het belang van de stedelijke gemeenschap, kon de stedelijke elite Lodewijk XIV ervan weerhouden om de voormalige autonome stadsrepubliek door middel van de aanleg van enorme, geometrisch aangelegde avenues en gestandaardiseerde façades om te to-

veren tot een etalage van zijn absolute macht en de grandeur van de Franse staat. Met dezelfde discursieve strategie kon de elite rond 1700 voorkomen dat de stad haar protectionistische privileges en het monopolie op de Levant-handel verloor.³

Urban governance

Regulering van de voedselvoorziening, armenzorg en handhaving van de openbare orde hebben eeuwenlang behoord tot de belangrijkste pijlers van goed stadsbestuur. Helen Carrel, 'Food, drink and public order in the London *Liber Albus*', *Urban history* 33 (2006) 176-194 maakt duidelijk dat het stadsbestuur van Londen zijn eigen prestaties in het begin van de vijftiende eeuw graag extra stevig aandikte. In het *Liber Albus*, een vaak geraadpleegde compilatie van eeuwenoude wetten en gewoontes, liet de stadssecretaris de recente conflicten met de vorst en de hevige factiestrijd binnen het stadsbestuur volledig buiten beeld, zodat de suggestie werd gewekt van een lange traditie van goed en eendrachtig bestuur. In de schijnbaar feitelijke opsomming van de regelgeving ten aanzien van de voedingssector werden de stadsgenoten in deze sector in een opmerkelijk negatief daglicht gezet. Het *Liber Albus* wijdde niet alleen uitvoerig uit over alle mogelijke overtredingen die men van bakkers, slaggers, bierbrouwers en dergelijke kon verwachten, maar noemde hen ook steeds in één adem met criminele vreemdelingen en opstandelingen en vieze en besmettelijke lepralijders. Zonder inmenging van het goede stadsbestuur, zo was de boodschap, zou men in de stad vergeefs hopen op goed en betaalbaar voedsel.⁴

Elizabeth Tingle, 'Stability in the urban community in a time of war. Police, protestantism and poor relief in Nantes during the French wars of religion, 1562-89', *European history quarterly* 36 (2006) 521-547 bevestigt de recente opvatting dat de godsdienstoorlogen het politiek en maatschappelijk leven in sommige Franse steden minder hebben ontwricht dan vaak is aangenomen. De stadsbestuurders van Nantes deelden niet alleen een gemeenschappelijk streven om de maatschappelijke stabiliteit te handhaven, ze bouwden daartoe het oorspronkelijk veertiende-eeuwse concept 'la police' ook uit tot een gemeenschappelijke strategie, die gericht was op de regulering van de voedselvoorziening, armenzorg, bescherming van bezit en de handhaving van de religieuze moraal. Terwijl diverse stadsbesturen tijdens de godsdiensttwisten hun macht ten opzichte van het verzwakte centrale gezag vergrootten, voerde het bestuur van Nantes bereidwillig enkele van bovenaf opgelegde bestuurlijke hervormingen door om de effectiviteit van de stedelijke 'police' te vergroten. Behalve de organisatie van een eigen systeem van armenzorg en de vereniging van bakkers en slaggers in gilden, probeerde het stadsbestuur de kleine calvinistische gemeenschap te beteugelen zonder daarbij door te schieten in repressieve maatregelen die de stabiliteit van de gemeenschap eerder zouden aantasten dan bevorderen. In tegenstelling tot veel andere Franse steden

3 Een fraai beeld van de pogingen van stadsbesturen van de 'stadsstaten' Bremen, Hamburg en Lübeck om tijdens de Franse opmars in de jaren 1790 de autonomie van de Hanzesteden te handhaven en de ontwikkeling van een nieuw regionaal patriottisme onder de Franse bezetting biedt Katherine Aaslestad, 'Paying for the war. Experiences of Napoleonic rule in the Hanseatic cities', *Central European history* 39 (2006) 641-675.

4 Zie voor voedselvoorziening in middeleeuwse steden ook het hieraan gewijde themanummer van *Histoire urbaine* 15 (2006) 2, met onder meer Derek Keene, 'Cultures de production, de distribution et de consommation en milieu urbain en Angleterre, 1100-1350', 17-38.

bleef daardoor zelfs tijdens grote hongersnoden en oplaaiende godsdiensttwisten in de jaren 1580 de rust in de stad bewaard.⁵

John Miller, 'Containing division in restoration Norwich', *English historical review* 121 (2006) 1019-1047 komt voor zeventiende-eeuws Engeland tot een vergelijkbare conclusie. Hoewel in Norwich slechts vijf procent van de bevolking uit dissenters bestond, meende de Anglicaanse meerderheid na de restauratie van 1660 wel degelijk dat de stedelijke stabiliteit werd bedreigd en de dissenters stevig moesten worden aangepakt. Het stadsbestuur bleek echter vastbesloten om de impact van de religieuze verschillen op het maatschappelijke leven te beperken. Het liet de meeste dissenterse groepen grotendeels met rust en trad de Quakers, die de autoriteit van het stadsbestuur en de Anglicaanse kerk het sterkst bestreden, slechts relatief korte tijd hard tegemoet. Terwijl stadsbestuurders die tijdens het vorige regime op het pluche waren beland rustig mochten blijven zitten, probeerde het stadsbestuur de onderlinge politieke tegenstellingen te overbruggen in rituele bijeenkomsten en een gemeenschappelijk verantwoordelijkheidsgevoel. Miller concludeert dat historici de politieke en maatschappelijke stabiliteit tijdens de restauratieperiode hebben onderschat, omdat conflicten nu eenmaal het meest zichtbaar en het gemakkelijkste te onderzoeken zijn. Terecht merkt hij op: 'While historians should never underestimate the corrosive effect of partisan divisions, they should also give due weight to the forces that worked against them.'

Terwijl stadsbesturen in de negentiende eeuw steeds meer verantwoordelijkheden op zich namen om de maatschappelijke orde te handhaven, beperkte het oorspronkelijk brede concept 'police' zich in toenemende mate tot de professionele politiecorpsen die hiertoe in het leven werden geroepen. Dat laatste ging niet altijd gemakkelijk. In 'Melbourne, Middlesbrough and morality. Policing Victorian "new towns" in the old world and the new', *Social history* 31 (2006) 15-38 bewijst David Taylor dat stadsbesturen van nieuwe steden in Engeland en in de koloniën in de eerste helft van de eeuw bepaald niet konden rekenen op een vaardig, betrouwbaar en stabiel politiecorps. Dronkenschap, insubordinatie, gebrek aan punctualiteit en sympathie voor de overtredingen van klas-segenoten waren onder de niet of laaggeschoolde politie-agenten aan de orde van de dag. De helft van de nieuwe, laagbetaalde recruten hield het al binnen een jaar voor gezien. Shane Ewen, 'Managing police constables and firefighters. Uniformed public services in English cities, c. 1870-1930', *International review of social history* 51 (2006) 41-67 legt uit hoe de stadsbesturen van Birmingham en Leicester met pensioenregelingen, hogere salarissen en een relatief mild stelsel van sancties rond 1900 hoger opgeleide recruten wisten te werven die langer in dienst bleven, beter vatbaar waren voor discipline en daardoor beter in staat waren om de stedelijke ruimte te reguleren en de openbare orde te handhaven.⁶

5 Een interessante aanvulling op deze thematiek vanuit het perspectief van de stedelijke onderwijspolitiek biedt het hoofdzakelijk op basis van secundaire literatuur gebaseerde artikel van Andreas Rutz, 'Städtische Schulpolitik in der Konfessionalisierung. Aachen, Köln und Nürnberg im Vergleich', *Zeitschrift für historische Forschung* 33 (2006) 359-385. Voor de verhouding tussen stedelijke overheid en particulieren ten aanzien van de stedelijke armenzorg in Engeland zie Nigel Goose, 'The rise and decline of philanthropy in early modern Colchester. The unacceptable face of mercantilism?', *Social history* 31 (2006) 469-487.

6 Zie ook: Paul Ocobock, 'Joy rides for juveniles'. Vagrant youth and colonial control in Nairobi, Kenya, 1901-52', *Social history* 31 (2006) 39-59.

In het *Archiv für Sozialgeschichte* 46 (2006), dat dit jaar geheel is gewijd aan het thema 'Integration und Fragmentierung in europäischen Städten',⁷ blijkt dat goedbedoelde initiatieven rond 1900 om armen als zelfstandige burgers in de stedelijke maatschappij te laten integreren bepaald niet altijd positief uitpaktten. Beate Althammer en Michèle Gordon, 'Integrierende und fragmentierende Effekte von kommunaler Armenfürsorge in Köln und Glasgow (1890-1914)', 61-85 laten zien dat het aantal beelden in Keulen en Glasgow sinds de eerste helft van de eeuw spectaculair was gedaald van 16 tot 25 procent van de bevolking tot slechts vier procent in 1885 en minder dan twee procent rond 1900. Alleen de allerarmste weduwes, ouderen, zieken, invaliden en een kleine minderheid van werkloze volwassen mannen konden nog rekenen op een uitkering, die net genoeg was om hun huishuur te betalen. Silke Schütter, 'Von der rechtlichen Anerkennung zur Ausgrenzung der Armen. Euphorie und Scheitern eines Großes kommunalpolitischen Reformprojektes Straßburgs zwischen den 1880er in den 1920er Jahren', 87-106 beschrijft de idealen en praktijk van het invloedrijke, door sociaaldemocraten gepropageerde Straatsburger systeem. Omdat armoede hierbij werd beschouwd als een schandelijke uitwas van het kapitalisme werd armenzorg niet langer als een gunst maar als een recht gezien, dat in plaats van door particulieren door professionals diende te worden georganiseerd. Maar anders dan bijvoorbeeld in Kiel, waar armen niet verplicht waren in werkhuizen te werken en waar armbezoekers behalve aan disciplinaire waarden als gehoorzaamheid, eerlijkheid, vlijt en reinheid ook waarde hechtten aan karaktereigenschappen als vrolijkheid, vriendelijkheid, fantasie en speellust, werden de armen in Straatsburg zonder aarzeling gedwongen aan het werk gezet en in verslagen van huisbezoeken en andere rapporten uitsluitend in opmerkelijk stigmatiserende termen beschreven.

Verzet en collectieve actie

Lang niet alle burgers lieten zich de toenemende bemoeienis van stedelijke autoriteiten in hun dagelijks leven welgevallen. David R. Green, 'Pauper protests. Power and resistance in early nineteenth-century London workhouses', *Social history* 31 (2006) 137-159 laat zien dat zelfs de armen in Londense werkhuizen het spartaanse regime waar zij sinds de Poor Law van 1834 mee werden geconfronteerd krachtiger wisten tegen te werken dan meestal is verondersteld. Op basis van gevangenisstatistieken en dagregisters biedt Green een mooi overzicht van de concentratie, de frequentie en de aard van uiteenlopende overtredingen waarmee de bevolking van de werkhuizen zich openlijk tegen het regime verzetten. Armen weigerden regelmatig te werken of vernielden hun eigen werkkleding – niet zelden om hun nieuwe set kleren bij terugkeer in de maatschappij te kunnen verkopen. Het meest opstandig waren jonge 'draaideur'-armen, zoals de veertienjarige Louise Duane die in vijftien maanden maar liefst achttien keer heen en weer tussen werkhuis, gevangenis en maatschappij verhuisde. Sommige permanente bewoners speelden handig in op het feit dat zowel onder magistraten als in de *Times* weinig draagvlak voor de strenge Poor Law bestond. Een zekere Daniel Thompson schreef in twintig jaar tijd in totaal ruim driehonderd petitieën en klachtenbrieven die de

7 Vgl. Adelheid von Saldern, 'Integration und Fragmentierung in europäischen Städten. Zur Geschichte eines aktuellen Themas', *Archiv für Sozialgeschichte* 46 (2006) 3-60.

armbestuurders en het personeel vaak flink in verlegenheid brachten. Volgens Green konden veel opstandige armen terugvallen op een netwerk van bekenden en werden zij meer dan vermoed door een gedeeld klassebewustzijn gedreven.

Máirtín Ó Catháin, “Blind, but not to the hard facts of life”. The blind workers’ struggle in Derry, 1928-1940’, *Radical history review* 94 (2006) 9-21 toont aan dat in het Interbellum zelfs blinden, die tot dan toe alle filantropische hulp deemoedig hadden geaccepteerd, zich niet langer met een kluitje in het riet lieten sturen. In 1920 had de eerste Londense protestmars van blinden direct vruchten afgeworpen. In de Blind Persons’ Act werden alle Britse gemeenten verplicht om blinde stadsgenoten – oorlogsveteranen, maar vaak ook arme stadsgenoten die door mazelen en TBC op jonge leeftijd blind of slechtziend waren geworden – tegen een fatsoenlijk salaris in fatsoenlijke werkplaatsen aan het werk te helpen en vanaf hun vijftigste verjaardag van een pensioen te voorzien. De gemeenteraad van Derry bleek zeer onaangenaam verrast toen een aantal blinde inwoners haar eerst beleefd en later ongeduldig verzocht om gehoor te geven aan haar wettelijke verplichtingen. Toen de gemeente hen uiteindelijk onderbracht in een vochtige kelder van een oud weeshuis en tegen lage lonen en zonder zicht op pensioen werk verschafte, schrokken enkele tientallen blinden er niet langer voor terug om in maart 1939 een eigen protestmars door de straten van Derry te houden om op het gemeentehuis tegenover een hoogst verontwaardigde burgemeester hun eisen kenbaar te maken. Ó Catháin, wiens artikel deel is opgenomen in een themanummer over het relatief nieuwe onderzoeksveld ‘disability studies’, benadrukt dat het echter nog lang zou duren voordat de blinden in Derry als volwaardige burgers zouden worden erkend.

Christina M. Jiménez, ‘Performing their right to the city. Political uses of public space in a Mexican city, 1880-1910s’, *Urban history* 33 (2006) 435-456 neemt de lezer mee naar de kleine Mexicaanse provinciestad Morelia die rond 1900 op een spectaculaire manier naar Europese snit werd getransformeerd. Om de lokale en regionale bourgeoisie van landeigenaren, rijke kooplieden, vrije beroepsbeoefenaars en ambtenaren te plezieren, werd een uitgebreid stelsel van nieuwe pleinen, promenades en parken aangelegd, waar de ‘gente decente’ zich rond tal van cafétterrassen, dans- en biljartzalen, variété- en bioscooptheaters, paardencarroussels, spectaculaire winketalages en loterijen naar hartelust kon vermaken. Een flink politie-apparaat diende het ruwe gedrag van de minder bevoorrechte armen en inheemsen in de openbare ruimte intussen krachtig te disciplineren en te beschaven. Toch is dat niet het hele verhaal. Jiménez laat zien dat veel straatverkopers, schoenpoetsers, orgeldraaiers, eigenaars van kleine eetstalletjes en andere marginale kooplui de burgerlijke transformatie van de openbare ruimte strategisch aangrepen om opmerkelijk assertief op te komen voor hun emancipatie. Uit honderden verzoekschriften om vergunningen te verkrijgen of te behouden blijkt dat zij zich bij het stadsbestuur niet alleen beriepen op hun onmisbare bijdrage aan het vertier van de bourgeoisie, maar ook dat zij zich nadrukkelijk presenteerden als eerlijke, hardwerkende burgers die als zodanig meer burgerrechten verdienden dan zij tot dan kregen toebedeeld. Volgens Jiménez legden zij hiermee de basis voor de politieke en sociale protestbewegingen die in de jaren 1920 zouden losbarsten.

Vlak na de Eerste Wereldoorlog was de autoriteit van Engelse stadsbesturen volgens veel historici behoorlijk afgekalfd. Dat bleek maar al te duidelijk rond de speciale Peace Day die op 19 juli 1919 op verzoek van de regering in diverse steden werd georgani-

seerd om de roerige bevolking door een golf van vaderlandsliefde te verenigen. In Coventry en Luton organiseerden de stadsbesturen naar beproefd negentiende-eeuws recept een historische optocht waar zij zelf de hoofdrollen vertolkten, gevolgd door een copieus banket. Deze voorheen zo effectieve rituele demonstraties van autoriteit en gemeenschap vielen bij de bevolking echter niet langer in goede aarde. Brad Beaven, 'Challenges to civic governance in post-war England. The Peace Day disturbances of 1919', *Urban history* 33 (2006) 369-392 beschrijft hoe duizenden halfgeschoolde arbeiders die in de voorgaande jaren door de bloei van nieuwe lichte industrieën en oorlogsindustrie naar de grote steden waren getrokken tijdens dagenlange rellen massaal lieten voelen dat zij de autoriteit van de winkeliers, aannemers en vertegenwoordigers van oude industrieën die het stadsbestuur domineerden niet langer erkenden en dat zij de betuttelende houding van de Labour Party meer dan zat waren. Hun protest, aangevuurd door veteranen- en vrouwenorganisaties, vakbonden en kranten, haalde echter niet veel uit. Beaven betoogt dat de traditionele stedelijke elites in deze periode van afkalvende autoriteit juist een opmerkelijk aanpassingsvermogen aan de dag legden. In Coventry en Luton sloten liberale en conservatieve raadsleden na de rellen van 1919 een strategische coalitie waarmee ze de Labour Party tot 1937 buiten het bestuur wisten te houden.⁸

Naarmate stadsbesturen zich vaak uit electorale overwegingen steeds meer opwierpen als beschermers van de 'gewone man', namen de eisen die burgers aan hen stelden in hoog tempo toe. Andrew Wood en James A. Bear, 'Strength in numbers. Urban rent strikes and political transformation in the Americas, 1904-1925', *Journal of urban history* 32 (2006) 862-884 biedt een breed overzicht van enkele massale huurstakingen in New York City, Buenos Aires, Mexico City, Veracruz, Santiago en Panama City, waarbij tienduizenden stadsbewoners – in Veracruz zelfs 75 procent van alle huurders – bij grote en kleine huizenbezitters het recht op betaalbare en leefbare woningen probeerden af te dwingen. Het succes van deze bewegingen was niet alleen afhankelijk van de steun van vakbewegingen, vrouwen en kerken, maar dreef vooral op politici die met nieuwe populistische vormen van politiek hun machtspositie trachtten te versterken. Peter Shapely, 'Tenants arise! Consumerism, tenants and the challenge to council authority in Manchester, 1968-92', *Social history* 31 (2006) 60-78 laat zien dat het stadsbestuur van Manchester dat in het Interbellum op eigen initiatief grootschalige volkshuisvestingsprogramma's op touw zette, in de jaren 1960 alsnog van een koude kermis thuis kwam. Het zelfvoldane stadsbestuur bleek volstrekt niet voorbereid op de opmars van goed georganiseerde huurdersverenigingen die inspraak eisten in het woningbeleid en niet langer met kapotte liften, slechte verlichting, onveiligheid, zwerfafval en hondenpoep genoeg wensten te nemen.

Heel wat riskanter was de oppositie die in dezelfde jaren 1960 tot stand kwam tegen de megalomane stedenbouwkundige projecten van het DDR-regime. Beverly Heckart, 'The battle of Jena. Opposition to "socialist" urban planning in the German Democratic Republic', *Journal of urban history* 32 (2006) 546-581 beschrijft hoe de bevolking

8 De pogingen van conservatieve politici om in laat-negentiende-eeuwse steden hun politieke draagvlak onder nieuwe en oude kiezers te vergroten staan centraal in Matthew Roberts, 'Constructing a Tory world-view. Popular politics and the Conservative press in late-Victorian Leeds', *Historical research* 79 (2006) 115-143 en idem, 'Villa Toryism and popular conservatism in Leeds, 1885-1902', *The historical journal* 49 (2006) 217-246.

van Jena in 1968 werd geconfronteerd met het plan om een groot deel van de middeleeuwse stadskern, inclusief de oude universiteit, op te offeren voor een gigantische wolkenkrabber voor de firma Zeiss en een recreatiecentrum, die allebei symbool zouden staan voor de overwinning van het socialisme en de loyaliteit aan het regime. Met voorzichtige brieven aan de regering, een historische fototentoonstelling, een documentatie van de buurt en een poging om de barokgevels te bewaren, probeerde een kleine groep dissidenten de teloorgang van het historische centrum te keren, ook al wisten ze dat dergelijke initiatieven elders tot arrestaties en veroordelingen had geleid. Heckart betoogt dat deze nog weinig bestudeerde vormen van *grassroots*-verzet de basis legden voor de latere oppositie die de val van het regime zouden bespoedigen.⁹

Stadsbuurten

Vraagstukken rond autoriteit en verzet, cohesie en fragmentatie – zaken die dit jaar nog meer dan vorig jaar op de voorgrond lijken te staan – spelen ook in het historische onderzoek naar stadsbuurten een centrale rol. Het themanummer dat het *Journal of urban history* 32 (2006) 4 aan stadsbuurten heeft gewijd, maakt met drie bijdragen over vijftiende- en zestiende-eeuws Florence nog eens duidelijk dat vroegmoderne buurten ons huidige begrip van geografisch afgebakende en vaak relatief homogene buurten stelselmatig te boven gaat. David Eckstein, 'Addressing wealth in Renaissance Florence. Some new soundings from the *Catasto* of 1427', 711-728 demonstreert tot op het niveau van bouwblokken heel precies hoe in een administratieve *gonfalone* ten zuiden van de Arno verschillende welstands- en beroepsgroepen in verschillende microgemeenschappen leefden die elkaar tegelijkertijd in hoge mate overlaptten. Jill Burke, 'Visualising neighbourhood in Renaissance Florence. Santo Spirito and Santa Maria del Carmine', 693-710 zet uiteen hoe in exact dezelfde buurt een relatief gemengde groep bewoners hun gemeenschappelijke buurtidentiteit uitdrukking gaven in de relatief traditionele interieurdecoratie van de Santa Maria del Carmine, terwijl de stilistisch vooruitstrevender decoraties in de eveneens hier gelegen Santo Spirito de macht en ambities toonde van een bredere elite die de buurtgrenzen overschreed. David Rosenthal, 'Big Piero, the empire of the meadow and the parish of Santa Lucia. Claiming neighbourhood in the early modern city', 677-692 benadrukt op zijn beurt dat Florence in de late Renaissance behalve in *gonfalone* ook was verdeeld in veertig *potenze*: relatief informele brigades van ambachtslieden die zich meestal op basis van een gedeelde geografische ruimte, maar soms ook op basis van hun beroep organiseerden. Als representanten van de arme buurtbevolking zetten zij de carnavaleske topos van de omgekeerde wereld voort met een uitgesproken politiek discours en militair vertoon. Zij vormden een machtsfactor waar de autoriteiten gedegen rekening mee moesten houden.

De gedachte dat in Parijse arbeidersbuurten aan het eind van de negentiende eeuw een 'traditioneel' gemeenschapsgevoel werd gecultiveerd, waarin de onderlinge solidariteit en de gemeenschappelijke buurtidentiteit nog niet door de opkomst van de welvaartstaat en toenemende mobiliteit was aangetast, leidt nog altijd een hardnekkig bestaan. In 'Local life in working-class Paris at the end of the nineteenth century', 761-

⁹ Een meer succesvolle strategie om de bevolking aan het regime te binden onderzoekt Lu Seegers, 'Symbolische Integration bei Städtjubiläen in der DDR', *Archiv für Sozialgeschichte* 46 (2006) 249-276.

772 rekent Alain Faure op basis van dertig jaar eigen onderzoek krachtig met deze mythe af. Zelfs in de meest homogene buurten heersten altijd sterke sociale spanningen, niet alleen tussen arbeiders en winkeliers, kantoorklerken en huizenbezitters, maar ook tussen arbeiders van verschillende scholingsniveaus en specialismen. Op basis van orale bronnen benadrukt Faure dat de gedwongen concentratie van arbeiders in drukke stadsbuurten bepaald niet automatisch leidde tot warme gevoelens van solidariteit. Voor zover burens elkaar hielpen, kwam dat vaak meer voort uit behoefte aan wederkerige hulp dan uit compassie. En terwijl burens meestal wel ingrepen bij kindermishandeling, hielden ze zich vaak afzijdig wanneer een buurvrouw werd mishandeld. Buurtbewoners leefden noodgedwongen dicht op elkaars huid, maar cultiveerden wel degelijk een scherp gevoel voor privacy: burens liepen geenszins zomaar bij elkaar naar binnen. Het leven van arbeiders was bepaald niet stevig geworteld in de buurt. Veel arbeiders liepen dagelijks uren dwars door de stad om naar hun werk te gaan. In 1880 woonde slechts 10 tot 20 procent van de twintigjarigen in het arrondissement waarin zij geboren waren.

De traditionele voorstelling van de laat-negentiende-eeuwse Parijse arbeidersbuurten, zo benadrukken David Garrioch en Mark Peel terecht in hun uitstekende 'Introduction. The social history of neighbourhoods', 663-676, is symptomatisch voor de invalshoek waarmee historici de sociale geschiedenis van buurten vaak bestuderen. Niet alleen wordt vaak een te rooskleurig beeld geschetst van hechte buurtgemeenschappen, ook domineert een romantisch vervalspectief waarbij de buurtgemeenschap door processen van modernisering (van absolutisme en kapitalisme tot globalisering) wordt bedreigd en uiteindelijk het loodje legt. Beschouwt men de geschiedenis van buurten vanuit het perspectief van de lange termijn, zo betogen zij, dan wordt duidelijk dat processen van modernisering de vorming en bloei van nieuwe buurten en buurtgemeenschappen vaak ook juist hebben gestimuleerd.¹⁰

Een indrukwekkend voorbeeld hiervan biedt het artikel van Wingh Chung Ho, 'From resistance to collective action in a Shanghai socialist "model community". From the late 1940s to early 1970s', *Journal of social history* 39 (2006) 85-117. In de Cucumber Lane in Shanghai, een van de grootste sloppenwijken van China, was in de eerste helft van de twintigste eeuw buurtgemeenschap ver te zoeken. De wijk werd bewoond door arme boeren-migranten uit uiteenlopende regio's, die elkaar niet verstonden en op basis van hun dorp van herkomst vaak verschillende beroepen beoefenden. Zelfs tussen migranten uit dezelfde dorpen, zo blijkt uit interviews, bleef de interactie beperkt tot een zeer kleine kring. Men leende enkele burens hoogstens een klein beetje voedsel of paste even op elkaars huis, maar beschermde elkaar niet tegen de voortdurende roofpartijen door bendes en soldaten. De komst van het communisme bracht hier in 1949 verandering in. Vrouwelijke kaderleden zoals de charismatische 'moeder' Q. slaagden erin om de buurtbewoners met aanstekelijke retoriek en eigen voorbeeld niet alleen te motiveren voor grote gezamenlijke schoonmaakcampagnes en culturele activiteiten,

10 Deze gedachte wordt in dit themanummer ook gedeeltelijk uitgewerkt in Jane Garnett en Gervaise Rosser, 'Miraculous images and the sanctification of urban neighbourhood in post-medieval Italy', 729-740 en Margaret Garb, 'Drawing the "color line". Race and real estate in early twentieth-century Chicago', 773-787. Zie over segregatie onder andere ook Carl H. Nightingale, 'The transnational contexts of early twentieth-century American urban segregation', *Journal of social history* 39 (2006) 667-702.

maar ook voor de zware staalproductie-campagne in de jaren van de Grote Sprong Voorwaarts. In het midden van de jaren 1960 werd de buurt getransformeerd in een officiële modelgemeenschap. De schamele hutten werden vervangen door vijf verdiepingen hoge flats die voorzien waren van electriciteit, spoeltoiletten en kraanwater. Oudere bewoners denken nostalgisch terug aan deze tijd dat de buurt 'één grote familie' vormde, ook al vroeg de Culturele Revolutie destijds zeer zware persoonlijke offers. Door te focussen op de persoonlijke motivatie van de bewoners om zich enthousiast achter het regime te scharen, vormt het artikel een interessant tegenwicht tegen de gebruikelijke neiging om sociale cohesie in arbeidersbuurten vooral met verzet tegen autoriteiten te associëren.

Publieke gemakkelikheden

Terwijl de meeste stedelingen hard moesten werken om hoofd boven water te houden,¹¹ nam het aanbod aan publieke gemakkelikheden sinds de vroegmoderne tijd aanzienlijk toe. Edward Muir, 'Why Venice? Venetian society and the success of early opera', *Journal of interdisciplinary history* 36 (2006) 331-353 onderzoekt in een uitstekend opgezet thema(dubbel)nummer over opera en samenleving waarom juist in Venetië het genre van de opera voor het eerst tot bloei kwam. Cruciaal was volgens hem de verdrijving van de jezuïeten in 1606 en de daaropvolgende ontwikkeling van Venetië als een intellectuele vrijplaats waar libertijnen en religieuze sceptici vanuit heel Italië hun creatieve talenten tot uitdrukking konden brengen. Beschermd door de relatieve anonimiteit van het Venetiaanse carnavalseizoen leefden zij zich hier niet alleen uit in het schrijven van opmerkelijk libertaire libretto's, maar durfden zij, gesteund door een breed en trouw publiek, ook te investeren in de bouw van nieuwe theaters, zoals het bekende Teatro S. Cassiano waar in 1643 Monteverdi's *L'Incoronazione di Poppea* in première zou gaan. Mogelijk droeg de pestepidemie van 1630 bij aan de vraag naar afwisselend vermaak met een serieuze thematiek en oefende ze zelfs een gunstige invloed uit op het culturele investeringsklimaat. Dennis Romano, 'Commentary. Why opera? The politics of an emerging genre', 401-409 vindt dat Muir toch onvoldoende verklaart waarom dit samenspel van factoren nu juist richting gaf aan opera als specifieke esthetische vorm. Volgens hem dient de esthetiek van de opera vooral te worden beschouwd in het licht van de strijd met de Turken en de vrees van elitefamilies om hun rijkdom te verliezen.¹²

Bob Harris, 'Towns, improvement and cultural change in Georgian Scotland. The evidence of the Angus burghs, c. 1760-1820', *Urban history* 33 (2006) 195-212 onderzoekt in hoeverre de laat-achttiende-eeuwse 'urban renaissance' – die voor bekende Engelse 'leisure towns' als Bath en enkele provinciesteden inmiddels goed is gedocu-

11 Op het terrein van de arbeid verscheen dit jaar een klein aantal uiteenlopende bijdragen. *Histoire urbaine* 15 (2006) publiceerde een themanummer over leertijd en gender in vroegmoderne Italiaanse steden, met onder andere een fraai artikel van Sandra Cavallo, 'Métiers apparentés. Barbiers-chirurgiens et artisans du corps à Turin (XVIIe-XVIIIe siècle)', 27-48. Interessant zijn ook: Marc W. Steinberg, 'Unfree labor, apprenticeship and the rise of the Victorian Hull fishing industry. An example of the importance of law and the local state in British economic change', *International review of social history* 51 (2006) 243-276; en M. Satish Kumar, 'The census and women's work in Rangoon, 1872-1931', *Journal of historical geography* 32 (2006) 377-397.

12 In het dubbelthemanummer van *Journal of interdisciplinary history* 36 (2006) 3 en 4 vindt men ook interessante artikelen over de Londense operacultuur ten tijde van Händel, de negentiende-eeuwse operacultuur in Duitse, Italiaanse en Engelse steden tot en met de opmars van het modernisme en de oorsprong van Porgy en Bess.

menteerd – ook te herkennen valt in Schotse plaatsen als Dundee, Montrose en Brechin (resp. 45.000, 12.000 en 6.500 inwoners). Behalve de bouw van neo-classicistische stadshuizen, kerken en scholen, de komst van straatverlichting en de aanleg van keibestrating, registreert Harris inderdaad ook in deze plaatsen een flinke toename aan stedelijke gemakkelijkheden. Terwijl er in Dundee sinds 1760 regelmatig intekenbals werden gegeven in nieuwe *assembly rooms*, nam het aanbod aan concerten sinds 1770 sterk toe, werden na 1800 vaste theaters opgericht en kwamen er vanaf 1810 leeszalen bij. Behalve de aanleg van publieke wandelingen aan de rand van de stad nam ook het aanbod aan luxe winkels flink toe. Er lijkt al met al sprake te zijn van een algemene trend die zich in heel Groot-Brittannië voltrok, al kwam de *urban renaissance* in Schotse plaatsen relatief laat op gang. De zogenaamde ‘polite culture’ leek hier zwakker ontwikkeld en de invloed van de landelijke elite bleef hier sterker.¹³

Sinds het eind van de negentiende eeuw begonnen stadsbesturen ook te investeren in wat zich toentertijd als de meest populaire stedelijke gemakkelijheid begon te manifesteren: voetbal. In Duitsland kwam dit echter bijzonder laat van de grond, zo blijkt uit het themanummer ‘Stadt und Fußball’ van *Informationen zur modernen Stadtgeschichte* 37 (2006) 1. Jürgen Denzel, ‘Die Stellung der Kommunen zum Fußball im deutschen Kaiserreich’, 9-22 beschrijft in algemene trekken hoe stadsbesturen de van oorsprong Engelse sport lange tijd beschouwden als een buitenlands gevaar dat een verwoestend effect dreigde te hebben op de moraal van de Duitse stadsbevolking. Terwijl een burgemeester in 1914 de leden van een voetbalsclub bestraftte omdat zij met blote benen door de stad naar hun clubgebouw waren gelopen, bonden andere steden de strijd aan tegen de zondagsontheiliging en de ruwe manier waarmee stadsparken door het populaire balspel werden omgewoeld. Voetbalclubs die steun zochten bij het stadsbestuur voor de aanleg van sportterreinen en stadions vonden lange tijd geen enkel gehoor. Pas toen de Olympische Spelen in 1912 aan Berlijn voorbijgingen omdat de stad niet over een fatsoenlijk stadion beschikte en de stad direct aan het bouwen sloeg om ze vier jaar later alsnog binnen te halen, trad er in de houding van stadsbesturen een duidelijke kanteling op. In het Interbellum zouden veel stadsbesturen de steun aan voetbalclubs zelfs tot een speerpunt maken van hun gemeenschapsbeleid.¹⁴

Een heel wat marginaler verschijnsel bleef intussen de homoseksuele subcultuur die vanaf het eind van de negentiende eeuw in bars, cabarets en andere uitgaansgelegenheden tot bloei kwam. Terwijl Régis Revenin, ‘L’émergence d’un monde homosexuel moderne dans le Paris de la Belle Époque’, *Revue d’histoire moderne et contemporaine* 25 (2006) 4, 74-86 op basis van zijn recente monografie de mannelijke subcultuur in Parijs in kaart brengt, analyseert Nicole G. Albert, ‘De la topographie invisible à l’espace public et littéraire. Les lieux de plaisir lesbien dans le Paris de la Belle Époque, 87-105

13 Peter Borsay, die als eerste de term ‘urban renaissance’ introduceerde, bepleit een integratie tussen culturele en sociale geschiedenis in ‘New approaches to social history. Myth, memory and place. Monmouth and Bath, 1750-1900’, *Journal of social history* 39 (2006) 867-889.

14 In dit themanummer behandelen drie andere artikelen de rol van stadsbesturen in de ontwikkeling van voetbal in respectievelijk Frankfurt, Gelsenkirchen en Kaiserslautern. Matthew Taylor, ‘Soccer and the city. Urban development, identity and the rise of football’, 54-69 en Christian Koller, ‘Fußball und Stadt im frühen 20. Jahrhundert: Ein Forschungsbericht’, 84-96 geven allebei een goed literatuuroverzicht. Zie voor de hechte relatie tussen het bestuur van voetbalclubs en stedelijke politiek ook David Kennedy en Michael Collins, ‘Community politics in Liverpool and the governance of professional football in the late nineteenth century’, *The historical journal* 49 (2006) 761-788.

in hetzelfde themanummer de tot dusverre minder bekende bar- en cabaretcultuur van lesbiennes vanuit het perspectief van contemporaine journalisten, romanciers en stadskroniekers. De vele gefascineerde beschrijvingen van 'la sublime Lesbos' reikten Parijse lesbiennes volgens haar bedoeld of onbedoeld tal van aanknopingspunten aan voor de vormgeving van een gemeenschappelijke identiteit. Rebecca Jennings, 'The Gateway club and the emergence of a post-Second World War lesbian subculture', *Social history* 31 (2006) 206-225 laat zien dat in Londen pas na de oorlog in enkele afgelegen, moeilijk te vinden en vaak besloten bars een eigen circuit voor lesbiennes tot ontwikkeling kwam. In de toonaangevende Gateway Club mochten lesbiennes alleen binnen als zij zich kleedden en gedroegen als mannelijke 'butch' of vrouwelijke 'femme'. De gedachte dat twee 'butches' of 'femmes' met elkaar zouden schuifelen was volgens toenmalige bezoekers volstrekt uitgesloten: 'I mean, that would be like two sexes together.'¹⁵

Planning: tussen droom en daad

Tussen droom en daad staan wetten in de weg en praktische bezwaren. Dat geldt bij uitstek voor de vormgeving van de stedelijke ruimte. James Robertson, 'Persuading the citizens? Charles I and London Bridge', *Historical research* 79 (2006) 512-533 beschrijft op basis van minutieus archiefonderzoek dat Karel I van Engeland meer dan tot nu toe bekend was zich heeft ingespannen om in Londen, net als zijn schoonvader Hendrik IV in Parijs, een eigen stempel te drukken op de ruimtelijke ontwikkeling van de stad. Helaas bezat hij hier nauwelijks eigen gronden en was ook zijn financiële armslag beperkt: hij moest dus anderen van zijn plannen zien te overtuigen. In 1633 rook hij zijn kans. Toen het noordelijke deel van de beroemde London Bridge in vlammen opging, drong Karel er bij de stedelijke autoriteiten krachtig op aan dat de ordeloze houten huizen op de brug 'never upon anie instance' zouden worden herbouwd. Net als de recent door Hendrik IV voltooide Pont Neuf zou de monumentale London Bridge volgens hem voortaan ruim baan moeten geven aan voetgangers, chique rijtuigen en incidentele vorstelijke entrées. Aanvankelijk leek hij zijn visie via een commissie met Inigo Jones ook te kunnen doordrukken. Omdat Karel echter niet bereid was zelf voor de kosten op te draaien, kozen de stedelijke autoriteiten op lange termijn toch eieren voor hun geld. Tegen de wil van de koning gaven zij in 1645 toestemming om de houten huizen op hun brug alsnog te herbouwen, mits ze een uniforme gevelhoogte zouden krijgen.

Meer nog dan de vroegere Franse koningen had baron Haussmann onder Napoleon III juridisch en financieel de vrije hand om zijn visie op de Franse hoofdstad concreet gestalte te geven. Lloyd Jenkins, 'Utopianism and urban change in Perreymont's plans for the rebuilding of Paris', *Journal of historical geography* 32 (2006) 336-351 bevestigt echter de recente opvatting dat Haussmanns stedenbouwkundige visie bepaald niet uit de lucht kwam vallen. De utopisch-socialistische ingenieur Perreymont ontwierp bijvoorbeeld al in 1842/43 een systematisch plan voor Parijs waar Haussmann tien jaar later op voort zou bouwen. In navolging van Fouriers Phalanstère wilde Perreymont de organische samenhang van de hoofdstad behalve door een betere verkeerscirculatie en de aanleg van grote open pleinen ook verbeteren door de belangrijkste bestuurlijke en

¹⁵ Zie in het verband van 'sex in the city' ook Josh Sides, 'Excavating the postwar sex district in San Francisco', *Journal of urban history* 32 (2006) 355-379.

culturele instituties te concentreren op het Ile de la Cité en de belangrijkste economische activiteiten te bundelen in de oostelijke 'Bazar National'. Nicholas Papayanis be- toogt in zijn postuum verschenen 'César Daly, Paris and the emergence of modern ur- ban planning', *Planning perspectives* 21 (2006) 325-346 dat de bekende Fourierist Cé- sar Daly behalve als architectuurtheoreticus ook moet worden gewaardeerd als een be- langrijke grondlegger van de moderne stedenbouw. Veel meer dan Haussmann zelf voorzag hij diens stedenbouwkundige ingrepen in zijn tijdschrift *Revue générale de l'- architecture et des travaux publics* (en met name in twee grote essays uit 1862/63) van een samenhangende theoretische onderbouwing.¹⁶

Los Angeles mag tegenwoordig bekend staan als archetype van ongeplande 'subur- ban sprawl', Mary P. Ryan, 'A durable centre of urban space. The Los Angeles Plaza', *Urban history* 33 (2006) 457-483 benadrukt dat de stad zich sinds de late achttiende eeuw op grond van de oorspronkelijke Spaanse reglementen decennialang vrij regel- matig vanuit een overduidelijk centrum heeft ontwikkeld. De vroegste Mexicaanse be- woners vestigden zich rond de gemeenschappelijke Plaza, bouwden er hun kerk, ge- vangenis en andere publieke gebouwen en stichtten van hieruit ranches in de omtrek die door hun positie ten opzichte van de Plaza juridisch werden gedefinieerd. Nadat het Amerikaanse leger de stad in 1847 had veroverd, zo toont Ryan op basis van kaarten en foto's aan, concentreerden de Anglo-Amerikaanse immigranten hun nieuwe winkels en publieke gebouwen aan één zijde van de Plaza en verschoof het centrum van handel en bestuur geleidelijk richting de Main Street en de moderne 'down town'. Los Angeles Plaza staat tegenwoordig in de schaduw van de verderop gelegen wolkenkrabbers, maar het plein vormt nog altijd een levendig sociaal en cultureel ontmoetingspunt, met name voor immigranten uit Latijns Amerika. Zo bezit de beroemde 'fragmented city' ook morfologische kenmerken van een centrifugale metropool.

In 'Urban development, maintenance and conservation. Planning in Germany – va- lues in transition', *Planning perspectives* 21 (2006) 45-65 biedt de invloedrijke voorma- lig stedenbouwkundige Gerd Albers (geboren 1919) een heldere visie op de manier waarop Duitse architecten, stedenbouwers en politici sinds de negentiende eeuw zijn omgegaan met de historische stedelijke structuur. Na de ontmanteling van oude stede- lijke wallen en poorten in het midden van de negentiende eeuw en de daarop volgende afbraak van historische stadsdelen in naam van industrialisering, bevolkingsgroei en andere aspecten van moderne vooruitgang (een lot waaraan alleen steden ontsnapten die door de slechte aansluiting op het spoorwegnet economisch in de versukkeling wa- ren geraakt), brak sinds het eind van de negentiende eeuw ook een verhoogd respect je- gens de historische omgeving door, dat tijdens de hoogtijdagen van het modernisme krachtiger bleef dan vaak is verondersteld. Bij de wederopbouw van de verwoeste Duit- se steden werd slechts in enkele gevallen gekozen voor compromisloze historische re- constructie of radicale nieuwbouw. In de meeste gevallen probeerde men trouw te blij- ven aan de verwoeste bebouwing zonder deze slaafs te kopiëren. Terwijl de meeste ste- denbouwers in de jaren 1960 betreurden dat de wederopbouw lang niet radicaal genoeg was geweest, speet het velen al in de jaren 1970 dat er destijds niet voldoende was ge-

16 Het streven en de strategieën van eigenaars van vroege warenhuizen om aan de Parijse boulevards complete bouw- blokken in handen te krijgen staat centraal in Robert Proctor, 'Constructing the retail monument. The Parisian de- partment store and its property, 1855-1914', *Urban history* 33 (2006) 393-410.

restaureerd. In de stedelijke vernieuwingsprojecten van de afgelopen decennia kwam de pendelbeweging tussen vernieuwing of behoud voortdurend weer terug. Terwijl deze thematiek dieper wordt uitgewerkt in Paul Stangl, 'Restoring Berlin's Unter den Linden. Ideology, world view, place and space', *Journal of historical geography* 32 (2006) 352-376 en Carolyn Loeb, 'Planning reunification. The planning history of the fall of the Berlin Wall', *Planning perspectives* 21 (2006) 67-87, spreekt Albers zich over de huidige beleidskeuzes het meest expliciet uit. Het behoud van het Palast der Republik zou volgens hem meer recht hebben gedaan aan de Berlijnse geschiedenis dan de geldverslindende reconstructie van het volledig verwoeste zeventiende-eeuwse Stadtschloß.¹⁷

Stedelijke iconen

Hiermee komen we vanzelf bij het thema waaraan de hele eerste aflevering van *Urban history* 33 (2006) is gewijd: 'stedelijke iconen' oftewel gebouwen, plaatsen en figuren die in visuele beeldtradities in heden en verleden worden ingezet als representaties van specifieke steden. Diane Favro, 'The iconicity of ancient Rome', 20-38 legt uit dat steden in de oudheid vaak op munten, reliëfs en mozaïeken duidelijk door hun eigen torens, muren, skylines en figuren werden geïdentificeerd, maar stelt tot haar eigen verbazing vast dat Rome destijds nooit aan de hand van één stabiel visueel icoon is gerepresenteerd. Bronwen Wilson, 'Venice, print and the early modern icon', 39-64 zet systematisch uiteen hoe prentdrukkers het vogelvluchtperspectief op Venetië in combinatie met tableaux van lokale typen als de doge en courtisanes in de loop van de zestiende eeuw standaardiseerden tot alom erkende iconen van de stedelijke identiteit. Jeffrey N. Wasserstrom, 'A Big Ben with Chinese characteristics. The Customs House as urban icon in Old and New Shanghai', 65-84 toont aan hoe de torenhoge Customs House aan het havenfront van Shanghai sinds de opening in 1927 onveranderlijk heeft gefunctioneerd als icoon van de stad, maar tegelijkertijd door de stedelijke autoriteiten en Engelse bezoekers ook steeds van andere connotaties is voorzien. Joachim Schlör, '"It has to go away, but at the same time it has to be kept". The Berlin Wall and the making of an urban icon', 85-105 betoogt dat de Berlijnse muur eigenlijk pas na de afbraak in de jaren 1990 werkelijk als icoon van de stad is gaan functioneren. Tot die tijd was de muur in het dagelijks leven van de stedelingen volgens hem zowel te alom aanwezig als te onzichtbaar. In 'The kinetic icon. Reyner Banham on Los Angeles as mobile metropolis', 106-125 beschrijft Edward Dimendberg ten slotte het werk van de architectuurhistoricus Banham die probeerde om de essentie van Los Angeles vanuit de auto op film vast te leggen.

17 In *Planning perspectives* en *Journal of planning history* vindt men voorts artikelen over stedenbouwkundige projecten in uiteenlopende steden als Sydney, Tel Aviv, Cumbernault en Providence, over Britse landhervormingen in het Midden-Oosten, buurten in China, autobusverkeer, een interessant themanummer over scholen en diverse monografische bijdragen over onder andere Jacqueline Tyrwhitt, Otto Koenigsberger, C.R. Ashbee en Octavia Hill. *Histoire urbaine* 15 (2006) 3 publiceerde een themanummer over de 'Villes nouvelles' en de 'Grands ensembles'. Voor de geschiedenis van het stedelijk verkeer zie ook het themanummer 'Stadt und Verkehr' van *Informationen zur modernen Stadtgeschichte* 37 (2006) 2, alsook diverse bijdragen in *Journal of transport history* 27 (2006). Muhammad M. Ishaque en Robert B. Noland, 'Making the roads safe for pedestrians or keeping them out of the way? An historical perspective on pedestrian policies in Britain', *Journal of transport history* 27 (2006) 1, 115-137 en Joe Moran, 'Crossing the road in Britain, 1931-1976', *The historical journal* 49 (2006) 477-496 bieden een interessante, soms hilarische beschrijving van de geschiedenis van het Britse overheidsbeleid ten aanzien van voetgangers.

Het onderzoek naar stedelijke iconen is interessant, omdat het, zoals ook Philip Ethington en Vanessa Schwartz in hun 'Introduction. An atlas of the urban icons project', 5-19 betogen, diverse nieuwe vragen opwerpt op het snijvlak van stadsgeschiedenis en het relatief nieuwe onderzoeksveld van visuele cultuur. De boodschap dat we hiervoor de nieuwe term 'urban visual culture' moeten gaan gebruiken komt wat te veel over als wetenschappelijke marketingstrategie en de gepubliceerde case studies van het oorspronkelijk in 2004 gehouden congres zijn niet allemaal even sterk. Toch zijn de werkdefinities en de vragen die worden opgeworpen uitdagend genoeg om systematischer uit te werken dan tot nu toe het geval is geweest. Welke gebouwen, plaatsen en figuren zijn in het verleden ingezet om bepaalde steden te representeren? Sinds wanneer, door wie, en met welke bedoelde en onbedoelde betekenissen? Welke veranderingen kunnen hierin worden getraceerd, in hoeverre zijn deze iconen inzet geweest van politieke en sociale conflicten, en wat hebben ze nu eigenlijk betekend voor de identiteit van de stadsbewoners? Hopelijk kunnen we volgende keer hierop enkele nieuwe antwoorden verwachten.¹⁸

18 De visuele representatie van Jeruzalem in vroegmoderne pelgrimskaarten staat centraal in Rehav Rubin, 'One city, different views. A comparative study of three pilgrimage maps of Jerusalem', *Journal of historical geography* 32 (2006) 267-290. Een mooie vergelijkende analyse van discursieve en visuele representaties van verschillende Europese grootsteden biedt Jan Philip Altenburg, 'Bürgerliche Beschreibungsschablonen der Großstadt. Großstadtswahrnehmung in der Gartenlaube und der *Illustrierte Zeitung* in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts', *Archiv für Sozialgeschichte* 46 (2006) 153-181.

Abstracts

WANNES DUPONT, “Behold the weakened people”. Fighting plague in fifteenth and sixteenth century Antwerp’

This article sets out, by using city ordinances from the fifteenth and sixteenth century, to explore how the Antwerp authorities developed a policy against epidemic disease through the piecemeal absorption of the growing concept of contagion. As a result, this policy converged with the attempts to fight stink and waste in the public domain. A growing awareness of the necessity for functional interventions yielded an increasingly pragmatic and preventive action in the public and, in the end, the private domain. The core of the measures involved consisted of the detection, branding, and isolation of contaminated people. Lacking the managerial capacity for a repressive policy, the local magistrates adopted moralizing strategies of social control in order to subject principally the poor and indigent to these measures. At the same time, they took measures to safeguard the economic interests of the city.

MATTHIAS MEIRLAEN, “For the council’s glory”. The appropriation of an urban identity as motive for the cultural politics of Leuven (1830-1870)’

About halfway the nineteenth century many European city councils searched, just as the national authorities, for an own identity. In early Belgium this quest brought about significant changes in the way municipalities reflected on the arts. While many (and especially liberal) city councils didn’t consider it as their responsibility to take decisions regarding art during the first decades of the nineteenth century, this changed about 1840. Wanting to represent their recently discovered identity symbolically and spread it along their habitants, several municipalities appealed to the art world. This article discusses this new interest for the arts in the local council of Leuven.

TIM BISSCHOPS, ‘The spatial distribution of wealth in Leiden (1438-1561). An appeal for a parcel-based analysis of cities and urban societies in the Low Countries’

Recent methodological developments in Flemish and Dutch historic house research and the increasing user-friendliness of geographic information systems (GIS) enable to collect, present, and analyze vast amounts of historical data on the small-scale level of the single dwelling or parcel, thus offering broad perspectives for the study of late-medieval and early-modern urban societies in the Low Countries. In this article I illustrate these prospects by means of a case study. Drawing on the results of a former inquiry into the spatial distribution of wealth in late medieval and early-modern Leiden (South-Holland) I argue that a parcel-based approach might yield new insights into the social geography of pre-industrial European towns, for it solves a number of problems attached to the use of real-estate values and tax assessment returns. Nevertheless this article is first and foremost an appeal for the interdisciplinary gathering of historical information on parcels and their occupants, and in doing so, allowing a wide range of non-spatial data to be geo-referenced and to be analyzed by means of GIS.

Sommaires

WANNES DUPONT, “Regardez le peuple affaibli”. Combattre la peste à Anvers au quinzième et seizième siècles’

Cette contribution, basée sur des ordonnances du quinzième et surtout du seizième siècle, a comme sujet l’analyse de la genèse de la politique Anversoise anti-épidémies. Le point de départ est l’interaction entre les conceptions de contagion, leurs répercussions sur les tentatives de la part des autorités pour combattre la puanteur et les ordures dans les endroits publics et, enfin, le climat socio-économique régnant. Vu la nécessité impérieuse d’une intervention fonctionnelle, la détection, la signalisation et l’isolation deviendront les aspects essentiels d’une approche plus pragmatique et plus préventive tant dans le domaine public que dans le domaine privé. Les autorités prenaient des mesures avancées afin de pouvoir préserver les chances (économiques) de survie de la ville et optaient, à défaut d’une politique de contrôle répressive, pour des stratégies de contrôle social.

MATHIAS MEIRLAEN, “Si la ville peut en être fière”. L’appropriation d’une identité municipale comme motif de la politique culturelle de Louvain (1830-1870)’

Vers la moitié du dix-neuvième siècle, plusieurs administrations municipales, en imitation des pouvoirs centraux, cherchaient à se former une identité. Dans la jeune nation qui fut la Belgique, cette quête apportait des changements significatifs à la manière des municipalités réfléchissaient aux arts. Quoiqu’au début du dix-neuvième siècle plusieurs administrations (surtout libérales) ne considéraient les décisions culturelles pas de leur responsabilité, cette mentalité changeait vers 1840. Afin de représenter symboliquement leur nouvelle identité et pour la propager aux citoyens, plusieurs municipalités s’en rapportaient au monde artistique. Ce nouvel intérêt porté aux arts par les pouvoirs publics Louvanistes forme le sujet de cet article.

TIM BISSCHOPS, ‘La répartition spatiale des biens à Leyde (1438-1561). Un plaidoyer pour l’analyse des villes et sociétés urbaines dans les Pays-Bas au niveau parcellaire’

L’histoire de l’organisation urbaine en Flandre et aux Pays-Bas a connu bien des évolutions, entre autres grâce à l’intégration des systèmes d’information géographique (SIG) dans le métier historique, il est devenu possible de gérer, visualiser et analyser d’innombrables données historiques au niveau parcellaire, ce qui représente de nouvelles perspectives pour l’étude des villes et sociétés urbaines dans les Pays-Bas au bas Moyen Âge et à l’époque moderne. Dans cet article je voudrais souligner l’importance de cette méthode en l’utilisant dans un cas précis. En se basant sur les résultats d’une enquête portant sur la répartition spatiale des biens à Leyde (Hollande-Méridionale) aux quinzième et seizième siècles, il est argumenté qu’une observation des éléments sociaux au niveau de l’habitation peut être d’un intérêt capital aussi bien à la recherche historique qu’à la géographie sociale, puisque cette approche résout certains problèmes propres à l’usage des contributions et des valeurs foncières. Mais avant tout ce texte est une invitation à rassembler d’une manière interdisciplinaire des faits historiques portant sur les parcelles et leurs occupants. Ainsi une gamme de données non spatiales peut être géoréférencée, et ensuite analysée par aide d’un SIG.

Personalia

TIM BISSCHOPS (°1978) is licentiaat middeleeuwse geschiedenis, deelrichting sociaal-economische geschiedenis (Universiteit Antwerpen, 2006) en verbleef tijdens het academiejaar 2004-2005 als uitwisselingsstudent te Leiden. Sinds oktober 2006 is hij verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis (Universiteit Antwerpen) waar hij – vanaf oktober 2007 als Aspirant van het FWO-Vlaanderen – een proefschrift voorbereidt onder de werktitel *Broadening the 'spatial turn': real estate, annuities and the rise of the Antwerp market in the late Middle Ages (ca 1390-ca 1430)*.

Correspondentieadres: Universiteit Antwerpen, Prinsstraat 13, kamer R.A11, 2000 Antwerpen. Tel.: ++32 (0)3 220 46 14. E-mail: Tim.Bisschops@ua.ac.be

BRUNO BLONDÉ (°1964) is als onderzoeksprofessor verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen. Hij verricht er in het kader van het IUAP-programma 'City and Society in the Low Countries (1200-1800)' onderzoek naar de sociale geschiedenis van de stad in de late middeleeuwen en de nieuwe tijd. Hij publiceert daarnaast over de verbruiksgeschiedenis, de transportgeschiedenis en de geschiedenis van stedelijke netwerken. Voor meer informatie, zie <http://www.ua.ac.be/bruno.blonde>.

Correspondentieadres: Universiteit Antwerpen, Prinsstraat 13, kamer S.D.310, 2000 Antwerpen. Tel.: ++32 (0)3 220 42 78. E-mail: Bruno.Blonde@ua.ac.be

WANNES DUPONT (°1983) studeerde cultuurgeschiedenis van de middeleeuwen aan de Universiteit Antwerpen. Sinds januari 2007 maakt hij deel uit van het Centrum voor Stadsgeschiedenis van diezelfde instelling. Hij werkt er, in het kader van een FWO-project over mannelijke homoseksualiteit in Brussel (1867-1967), aan een onderzoek naar de moderne constructie van subculturele ruimte, (seksuele) identiteit en subjectiviteit.

Correspondentieadres: Universiteit Antwerpen, Centrum voor Stadsgeschiedenis, Prinsstraat 13, kamer S.D.322, 2000 Antwerpen. Tel.: ++32 (0)3 220 40 33. E-mail: Wannes.Dupont@ua.ac.be

JAN HEIN FURNÉE (°1972) is als universitair docent verbonden aan de opleiding Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam. Hij promoveerde recentelijk aan de Rijksuniversiteit Groningen op het proefschrift 'Vrijtijds cultuur en sociale verhoudingen in Den Haag, 1850-1890'. Hij publiceerde onder meer over negentiende-eeuwse herensociëteiten, grands cafés, schaatsvertier en winkelcultuur. Over de stand van de Nederlandse stadsgeschiedschrijving publiceerde hij 'Beeld, ruimte en maatschappij. Nieuwe wegen in de Nederlandse stadsgeschiedschrijving', *Groniek* 162 (2004) 9-27. Voor meer informatie zie: <http://home.medewerker.uva.nl/w.j.h.furnee/>

Correspondentieadres: Universiteit van Amsterdam, Afdeling Geschiedenis, Spuistraat 134, NL-1011 HW Amsterdam. Tel.: ++31 (0)20 525 44 65. E-Mail: w.j.h.furnee@uva.nl

MATTHIAS MEIRLAEN (°1984) studeerde cultuurgeschiedenis nieuwste tijd aan de Katholieke Universiteit Leuven (2002-2006). Zijn afstudeerscriptie besprak het negentiende-eeuwse cultuurele beleid van de stad Leuven. Momenteel is hij verbonden aan de Onderzoekseenheid Cultuurgeschiedenis vanaf 1750 van de Katholieke Universiteit Leuven en bereidt hij er een proefschrift voor over de leerinhouden van het negentiende-eeuwse geschiedenisonderwijs.

Correspondentieadres: Katholieke Universiteit Leuven, Cultuurgeschiedenis, Blijde-Inkomststraat 21 – bus 3307, 3000 Leuven. Tel.: ++ 32 (0)16 32 49 69. E-mail: matthias.meirlaen@arts.kuleuven.be
RIK PINXTEN is gewoon hoogleraar antropologie en studie van religies aan de Universiteit

Gent. Hij publiceerde uitgebreid over antropologie, de veranderingen door religies, culturele identiteiten en verstedelijking in de huidige wereld. Hij is tevens voorzitter van de Humanistisch Vrijzinnige Vereniging Vlaanderen.

Correspondentieadres: Universiteit Gent, Rozier 44, 9000 Gent. Tel: ++ 00 32 (0)9 264 37 03. E-mail: hendrik.pinxten@UGent.be

PIETER SAEY (°1942) is doctor in de geografie en doctor in de ruimtelijke ordening. Hij startte zijn academische carrière aan de Universiteit van Legon (Accra, Ghana) en was van 1970 tot 2007 verbonden aan de Universiteit Gent, Vakgroep Geografie. Hij doceerde ruimtelijke analyse en sociale en politieke geografie, deed onderzoek op het terrein van de geschiedenis en epistemologie van de geografie en van de ruimtelijke planning, de locatietheorie, regionale ontwikkeling en administratieve geografie. Verder was hij betrokken bij projecten over ruimtelijke ordening en sociale uitsluiting. Hij bereidt een doctoraatsverhandeling voor over de politieke structuur van het wereld-systeem.

Correspondentieadres: Bommelstraat 35, 9840 De Pinte. Tel: ++ 00 32 (0)9 264 45 56. E-mail: piet.sae@ugent.be.

PETER STABEL (°1962) is verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen en doceert middeleeuwse geschiedenis en stadsgeschiedenis aan deze instelling. Hij promoveerde in 1994 aan de Universiteit Gent met een proefschrift over patronen van verstedelijking in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen (*De kleine stad in Vlaanderen*, Brussel, 1995, en *Dwarfs among Giants. The Flemish Urban Network in the late Middle Ages*, Leuven/Apeldoorn, 1997). Hij publiceert over diverse aspecten van de laatmiddeleeuwse stadsgeschiedenis (migratie, stedelijke identiteit, relaties met het hof, integratie van vreemdelingen ...) en de sociale en economische geschiedenis in dezelfde periode (detailhandel, internationale handel, textielindustrie). Hij bereidt momenteel een boek voor over de Brugse ambachtsgilden in de 15de eeuw.

Correspondentieadres: Universiteit Antwerpen, Departement Geschiedenis, Prinsstraat 13, kamer S.D.326, 2000 Antwerpen. Tel. +32 (0)3 220 42 60. E-mail: peter.stabel@ua.ac.be

ED TAVERNE (°1938) was van 1982 tot 2002 hoogleraar in de Geschiedenis van Architectuur en Stedenbouw aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij schreef in 1987 een proefschrift over de zeventiende-eeuwse stadsuitleg in de Republiek, maar was tegelijk actief op het gebied van de eigentijdse architectuur en stadsontwikkeling, zowel in Nederland als daarbuiten. In de jaren van het emeritaat houdt hij zich meer bezig met de literaire representatie van architectuur dan met de architectuur zelf. Op dit moment geeft hij leiding aan een interdisciplinair (NWO) onderzoeksprogramma over urbanisatie en stadscultuur in de Nederlanden (zie: <http://www.urbansciences.eu>). Correspondentiegegevens: Tel: ++ 00 31 (0)50 312 22 90. E-mail: taverne@home.nl

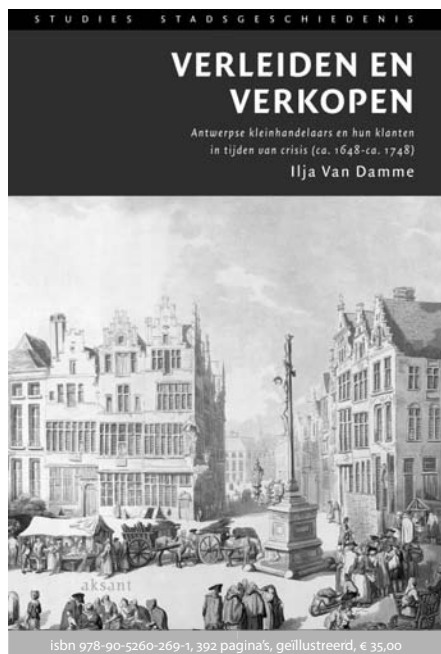
WIM WILLEMS bezet, samen met Leo Lucassen, de leerstoel Sociale Geschiedenis aan de Universiteit Leiden/Campus Den Haag, met speciale aandacht voor de ontwikkelingen van Den Haag sinds 1880. Hij is tevens werkzaam bij het Instituut voor Migratie- en Etnische Studies (Universiteit van Amsterdam) en verbonden aan het Centrum voor de Geschiedenis van Migranten. Zijn meest recente boeken, met Lucassen, zijn *Gelijkheid en onbehagen. Over steden, nieuwkomers en nationaal geheugenverlies* en *De krachtige stad. Een eeuw omgang en ontwikkeling*. Een meer autobiografisch werk is *Plekken van herinnering. Over de stad van toen en nu*.

Correspondentieadres: Campus Den Haag/Universiteit Leiden, Lange Houtstraat 5-7, 2511 CV Den Haag. Tel: ++ 00 31 (0)65 233 72 28. E-mail: wwillems@campusdenhaag.nl

aksant

Geschiedenis
Antropologie
Sociologie
Politieke wetenschap
Bestuurskunde
Communicatiewetenschap
Economie

Uitgeverij Aksant, Cruquiusweg 31, 1019 AT Amsterdam, tel.: 020 - 850 01 50, fax: 020 - 665 64 11, e-mail: info@aksant.nl, www.aksant.nl

isbn 978-90-5260-269-1, 392 pagina's, geïllustreerd, € 35,00

isbn 978-90-5260-248-6, 192 pagina's, geïllustreerd, € 19,90

Hoe komt een klant tot de aankoop van dit of dat artikel? Langs welke commerciële circuits vinden producten hun weg naar de consument? Het zijn boeiende vragen van alle tijden. Onderzocht voor Antwerpen in de late zeventiende en vroege achttiende eeuw, winnen ze nog meer aan belang. De Scheldestad was toen allang niet meer de metropool uit de zestiende eeuw. Toch was Antwerpen in deze tijden van crisis geen doodse boel. Tal van veranderingen in het verbruik en de materiële cultuur deden hun intrede. Modeverschijnselen werden een onloochenbare realiteit voor steeds meer lagen van de samenleving, en de verscheidenheid aan producten nam sterk toe. Deze consumptiewijzigingen doen vragen rijzen naar de plaats van de kleinhandel. In dit boek staan misschien wel de minst gekende actoren uit de economische kringloop centraal: de kleinhandelaars.

De exorbitante oorlogsuitgaven van de Bourgondische dynastie werden aan het eind van de vijftiende eeuw op de steden afgewenteld. Dat leidde tot het failliet van o.a. 's-Hertogenbosch. Dit boek beschrijft hoe deze Brabantse stad in het begin van de zestiende eeuw de stadsfinanciën weer op orde kreeg, en waarom een nieuwe financiële crisis desondanks niet kon uitblijven. De stadrenten speelden hierin telkens een hoofdrol. Aan wie raakte 's-Hertogenbosch haar renten kwijt en waarom kochten bepaalde personen juist die Bossche stadsrenten? Wie participeerde met andere woorden aan de stedelijke schuldenlast op zo'n manier dat de stad op korte termijn aan haar verplichtingen kon voldoen, maar wel ten koste van een steeds stijgende schuldenlast?

Uitgeverij Verloren

Annemieke Klijn, **Vijverdal Maastricht: psychiatrie en huisvesting.** Biografie van een gebouw 1969-2007. (MM GF 11), 219 blz., ingenaaid, geïllustreerd (deels in kleur), ISBN 978-90-6550-948-2, €25,-

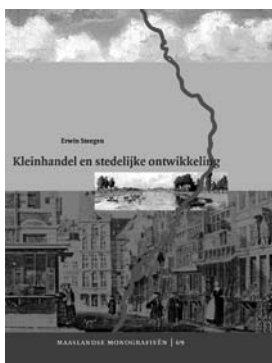
In 1972 werd aan de rand van Maastricht een revolutionaire psychiatrische inrichting gebouwd: Vijverdal. In dit prachtig geïllustreerde boek beschrijft Annemieke Klijn de visie van waaruit Vijverdal tot stand kwam, het functioneren van het gebouw in de praktijk en de wijze waarop het gebouw de psychiatrische zorg beïnvloedde en andersom.

Thimo de Nijs, **Op zoek naar de verdwenen middenstand.** (Zoekreeks 4), onder eindredactie van Johan Knoester, Peter Saal, Fred Vogelzang, 64 blz., ingenaaid, geïllustreerd, ISBN 978-90-6550-944-4, €11,-
Tot in de jaren zestig vond een groot deel van de Nederlandse bevolking een bestaan als kleine zelfstandige in de detailhandel. Toch is er weinig bekend over de negentiende- en twintigste-eeuwse middenstand. Dit deel in de ZOEKREEKS laat zien welke bronnen gebruikt kunnen worden om meer te weten te komen over onze neringdoende voorouders.

Nieuwe gemeenschappen. [=Holland Historisch Tijdschrift 39 (2007) 3], onder redactie van Dirk Damsma, Harm Kaal, Henk Laloli en Thimo de Nijs, 128 blz., ingenaaid, geïllustreerd, ISBN 978-90-70403-57-7, €15,-

Dit themanummer gaat over groepen mensen die als gevolg van migratie of conflicten met buitenstaanders uitgedaagd werden gezamenlijk actie te ondernemen of in ieder geval nieuwe vormen van samenleven te vinden. Dat die gemeenschap conflictrijk, opgelegd of vol ontbering was, moest op de koop toe worden genomen.

Erwin Steegen, **Kleinhandel en stedelijke ontwikkeling.** Het kramersambacht te Maastricht in de vroegmoderne tijd. (MM 69), 360 blz., gebonden, geïllustreerd, ISBN 90-6550-929-1, €29,-
Erwin Steegen analyseert het kramersambacht in relatie tot de ontwikkeling van één stad – Maastricht – waar zich vanaf de late Middeleeuwen diepgaande economische en sociale transformaties hebben doorgezet. Gekeken wordt naar de sociale verschillen tussen winkeliers, de geografische situering van de winkels en de gehanteerde verkoopstrategieën.

Postbus 1741, 1200 BS Hilversum | t 035-6859856 | f 035-6836557 |
e-mail info@verloren.nl | www.verloren.nl |

Onze boeken zijn verkrijgbaar in de boekhandel.

Bij directe bestellingen worden de verzendkosten in rekening gebracht.

INHOUD Stadsgeschiedenis 2 (2007) 2

WANNES DUPONT, 85
'Sie eens 't verzwakte volk'. De bestrijding van pest
in Antwerpen tijdens de vijftiende en de zestiende eeuw

MATTHIAS MEIRLAEN, 105
'Voor de glorie van de stad'. Identiteitstoe-eigening
als drijfveer voor het Leuvense cultuurbeleid (1830-1870)

TIM BISSCHOPS, 121
Ruimtelijke vermogensverhoudingen in Leiden (1438-
1561). Een pleidooi voor een perceelsgewijze analyse
van steden en stedelijke samenlevingen in de Lage Landen

BRUNO BLONDÉ, 139
Shoppen met Isabella d'Este. De Italiaanse
renaissance als bakermat van de consumptie-
samenleving?

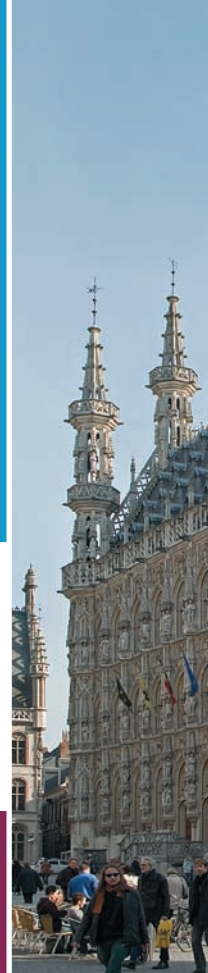
PETER STABEL, RIK PINXTEN, WIM WILLEMS, 152
ED TAVERNE en PIET SAEY,
Dossier. *Planet of slums* door Mike Davis. Een
'j'accuse' voor de eenentwintigste eeuw?

JAN HEIN FURNÉE, 175
Stadsgeschiedenis in buitenlandse tijdschriften (2006)

Abstracts 191
Sommaires 192
Personalialia 193

ISSN 1872-0676

STADS
geschiedenis

STADSGESCHIEDENIS 2-2007-2